Bulletin of the Sanskrit Department, No. 3.

GENERAL EDITOR

DR. C. KUNHAN RAJA

Head of the Department of Sanskrit.

VĀRARUCANIRUKTASAMUCCAYA

Published as Special Supplement to 'The Annals of Oriental Research of the University of Madras', Vol. II, 1937-38.

CONTENTS

PREFACE

In 1929 I chanced to come across a bundle containing a few palm-leaves in a neglected corner. They were fragments of manuscripts. The writing was in Malayalam. When I examined them I found that many sheets contained commentaries on Vedic Mantras. A few of such sheets I could easily identify as containing commentaries on the Ṛgveda by Skandasvāmin, Udgītha and Mādhava son of Veṅkaṭārya. Only very few leaves for each of them were found in the bundle.

Then there were many leaves which contained commentaries on Vedic Mantras, which at that time I could not identify. So I arranged all such sheets in proper order noting the numbering of the leaves on the left hand corner. I was able to get two works. One is the present work. To my great delight and surprise this was found to be complete. The other is the commentary on the Mantras in the Āśvalāyana Gṛhya Sūtras. This is incomplete. The commentary, on comparison with the copies found in the Oriental Manuscripts Library, Madras, was found to be by two authors, one being Cakrapāṇin and the other being Haradatta.

I found a great similarity between these two commentaries (the present work and the commentary by Cakrapāṇin and Haradatta) on one hand and the commentaries on the Ṛgveda by Skandasvāmin and Udgītha, the commentary on the Nirukta by Maheśvara and the commentary on the Sāma Veda by Mādhava on the other hand. I have drawn attention to this similarity in a Paper that I read at the sixth session of the All-India Oriental Conference held at Patna in 1930.

For various reasons I was not able to begin the printing of this work till a few months ago. In editing the work I have taken some liberties in the form of conjecturing the readings, omitting certain words, adding some words and in various other ways. But in the Notes I have given all the information about the manuscript. I think that I have been able to give a readable edition of the work and at the same time to correctly represent the manuscript. There is only one manuscript of the work and this edition is based on that single manuscript.

At the time the manuscript was in my possession, a transcript was made out of it for the Adyar Library which bears the shelf number XXXVIII—H—4. Later, I deposited the original palm-leaf manuscript itself in the Adyar Library. It first bore the shelf number XIX—G—72. But now it is given the shelf number XXI—N—3. I have already given a short description of the work in the Adyar Library Bulletin, Vol. I (1937). In that description it is the first shelf number that is given. I have made some small mistakes in that description. I have said there that in the second Kalpa there are only 21 Mantras. Really there are 22 Mantras. The Mantra juṣāṇaḥ etc. which is number 6 in this edition was omitted there.

After printing the work I have been able to find out a few mistakes which I give below.

TEXT

Page.	Line.	Correction.
3	21	Remove the anusvāra in vyañjitavān ity arthaḥ
7	1	tādṛśam āyuḥ not wanted
9	5	ayā instead of athā
12	9	tam prajñayā instead of tatprajñayā; also in list of quotations. App. II. No. 39.
13	12	Note No. 15 to be after saḥ
15	17	pṛthivi instead of pṛthivī
18	2	dabhra instead of darbha
27	8	dyumnam instead of dyumnat
30	20	jyotir ādityākhyam instead of jyātir ādityākhyam
33	19	Note No. 15 to be after iti yathā
37	6	vidyākarmaṇī instead of vidyākarmāṇī
37	22	yal lokasaṃyānam instead of yal lākasaṃyānam
53	11	uktañ ca—asmin prakaraṇe havirbhāja instead of uktañ cāsmin prakaraṇe—havirbhāja
55	8	Note No. 16 to be after devapitṛmanu
61	17	adhrigo instead of adhriṇo
63	3	śroṇī instead of śroṇā
66	9	adyamānāḥ instead of adyamānā
71	10	stotre instead of stātre
79	7	There should be a Note number after jāyate
81	22	There should be a Note number after ādāya

NOTES

(Here the Page Nos. refer to the Pages for which the notes are given and not the Pages where the notes are given.)

'age.	Note No.	Correction.
5	2	prādhānyastutibhājaḥ instead of pradhānastuti-bhājaḥ
9	3	R.V. 4-4-15 instead of R.V. 4-4-25
10	19	The note number to be read as 10
12	8, 9	Between these two notes, for matvarthīyo rapratyayaḥ, there must be a note : P. 5-2-107
15	5	Change the bracket into a semi-colon
15	9	N. 12-41 instead of N. 12-42
22	8	R.V. 6-61-10 instead of R.V. 6-61-0
26	24	Un. 4-118 instead of Uṇ. 4-117
35	24	Add : T.S. 3-4-11-5
36	14	Add T.S. 3-4-11-5
37	20	T.S. 3-4-11-6 instead of T.S. 3-3-11-6
40	12	Add after portion : of amṛ
42	22	" in T.S. or in M.S." to follow the next line
46	2	P. 3-2-170 instead of P. 3-2-160
51	2	R.V. 1-93-9 instead of R.V. 1-39-9
55	2	abhibhāve instead of abhibhave
55.	18	Uṇ. 1-10 instead of Uṇ 1-7
57	25	2-3-4 instead of 3-2-8 and 3-4 instead of 3-8 in the third line
59	19	smaraṇāt instead of smaraṇat ; remove the bracket before " within "
68	6	hrasvatvañ ca instead of hrasvatvāñ ca
80	6	23-24. instead of 23-24-25.

There are a few mistakes in the text portion which I have already corrected in the Notes. Then there are a few very small mistakes in punctuation which I have not given in the above list. In giving the reference to the Mantras that are commented on, I have given the note " and in many other places " ; in some of these cases the occurrance may be only in another place.

In giving the references, I have used the Madras University edition of the Uṇādi Sūtras. When only Uṇ is said it refers to the commentary of Nārāyaṇa. For the Manusmṛti I have used the edition in the Kashi Series. For the Mahābhārata I have used the

edition of Kṛṣṇācārya. For Pāṇini I have used the edition of Boehtlingk.

For the Mantras, when the Mantra is in the Ṛgveda, I have given only the reference to that Veda. But in the second Kalpa, since the commentator takes the Yajurveda readings, I have given the references to the Taittirīya and the Maitrāyaṇi Saṃhitas also.

Since this is the only Manuscript of the work available and since there is no other source from which the existence of such a work can be known, I am giving a specimen of the first and the last pages of the work. On the last page the work ends and for the rest of that page and for the next leaf (till the end of the second page) there are a few stanzas quoted from the Bṛhaddevatā.

I take this opportunity to thank the G. S. Press for the good printing of the work. The Proprietor was always taking keen interest in the work and he has done the work very satisfactorily and during a very short period.

University of Madras,
15th August, 1938.

C. KUNHAN RAJA.

INTRODUCTION

The Vārarucaniruktasamuccaya is a short work in which about one hundred vedic mantras are commented upon. The name of the work and of the author is known from the colophons found at the end of the various sections of the work. The work is divided into four sections called Kalpas, and at the end of each section there is the colophon: iti vāraruce niruktasamuccaye, etc. Apart from this there is no information about the author or the work. The work was not known before. This is the first time that a manuscript of the work has been discovered. There is no reference or citation from this work anywhere.

Vararuci is a very mysterious name in Sanskrit Literature. The Prākṛtaprakāśa is his work. Then there are a large number of works fathered on him. The Vararuci Vākyas, in which the various positions of the Moon are given according to the notation current in South India, beginning with gīr na śreyaḥ, belong to the field of astronomy. Vararuci is identified with Kātyāyana the author of the Vārtikas on Pāṇini. Nothing is definitely known either about his personality or his date. Thus by knowing from the colophon that the work is by Vararuci we are not able to fix the work in the field of Sanskrit Literature chronologically any better than if we did not know the name of the author.

From the name of the work it may seem that the work has something to do with the Nirukta of Yāska. But the title simply means that it is a collection of the interpretations of various mantras. It is true that the work has a close relation to the Nirukta of Yāska in so far as Yāska's work is the basis for the commentary. Apart from the name, there are many passages which indicate this obligation of the author to the Nirukta of Yāska in writing this commentary. In the very maṅgalaśloka there is the expression: nairuktasamaye sthitaḥ. There are also in the immediately following section expressions like: niruktam antareṇa na bhavati and niruktaprakriyānurodhenaiva mantrā nirvaktavyāḥ. In a large number of places in the work, the author cites the authority of Yāska. In one place he says that he is ignoring the Padakāra and interpreting a word on the authority of Yāska. The passage is: sūnaraḥ . . . padakāreṇaitat padan nāvagṛhītam. tathāpi bhāṣyakāravacanāt padakāram anādṛtyaitat padan niruktam (Page 67,

Kalpa IV, Verse 7). The book is in the nature of a practical application of the Nirukta of Yāska to specific vedic mantras.

The book contains the commentary on about one hundred vedic mantras, divided into four sections called Kalpas. The number of mantras is divided into the Kalpas as follows:

Kalpa	I	29 mantras
Kalpa	II	22 mantras
Kalpa	III	22 mantras
Kalpa	IV	31 mantras
	Total	104 mantras.

Of these mantras, No. 6 in the fourth Kalpa is the same as No. 8 in the second Kalpa and No. 11 in the fourth Kalpa is the same as No. 21 in the second Kalpa. Thus there are only 102 Mantras commented actually. At the end of the work the author says that he has commented on one hundred mantras in the book. The passage is: kalpaiś caturbhir vyākhyātam sārabhūtam ṛcām śatam. (Page 82, closing stanzas). It may be that the number hundred is only approximate.

As regards the size of the work, the author says that it extends to one thousand and five hundred Granthas. His words are:

sahasram pañcaśatam ślokenānuṣṭubhā kṛtam
sahasram pañcaśatam saṅkhyā granthasya kīrtitā.

(Page 82, closing stanzas).

I have not been able to count the number of syllables accurately. But from a rough calculation I find that the number of granthas in the work is only about one thousand two hundred and fifty. Even if we add the one hundred vedic stanzas, the work is below one thousand and five hundred granthas. Here also the author must be giving the approximate size and not the exact size of the work.

The first Kalpa is of a miscellaneous nature. The author himself says so. He says: pūrvasmin Kalpe prakīrṇakarūpeṇa nirvacanakramaḥ pradarśitaḥ (Page 25, beginning of the second Kalpa). In the first Kalpa the author simply shows the method of interpretation with reference to a few mantras selected at random. There is some method in the remaining three Kalpas. In the second Kalpa the mantras commented upon are those that are used in the nityakarmas. In the third Kalpa some mantras used in the

darśapūrṇamāsa are commented. In the fourth Kalpa the thirty-one kinds of mantras are commented, selecting one specimen for each kind.

There is something to be said about these thirty-one kinds of mantras. The thirty-one mentioned here are:

1. praiṣa	12. vikalpa	23. āmantraṇa
2. āhvāna	13. saṅkalpa	24. ācikhyāsā
3. stuti	14. paridevanā	25. pralāpa
4. nindā	15. anubandha	26. vrīḷā
5. saṅkhyā	16. yācñā	27. upadhāvana
6. āśis	17. abhyanujñā	28. ākrośa
7. karma	18. saṃvāda	29. prabalhikā
8. vikatthanā	19. samuccaya	30. parivāda
9. praśna	20. praśaṃsā	31. paritrāṇa.
10. vyākaraṇa	21. śapatha	
11. śodhita	22. abhiśāpa	

The Bṛhaddevatā gives 36 kinds of mantras. They are:

1. stuti	13. niyoga	25. prativākya
2. praśaṃsā	14. anuyoga	26. pratiṣedha
3. nindā	15. ślāghā	27. upadeśa
4. saṃśaya	16. vilapita	28. pramāda
5. paridevanā	17. ācikhyāsā	29. apahnava
6. spṛhā	18. saṃlāpa	30. upapraiṣa
7. āśis	19. pavıtrākhyāna	31. saṃjvara
8. katthanā	20. āhanasyā	32. vismaya
9. yācñā	21. namaskāra	33. ākrośa
10. praśna	22. pratirādha	34. abhiṣṭava
11. praiṣa	23. saṅkalpa	35. kṣepa
12. prabalhikā	24. pralāpa	36. śāpa.

These thirty-six varieties of mantras are given in the Bṛhaddevatā in stanzas 35 to the first half of 39. Out of these thirty-six kinds given in the Bṛhaddevatā, only fifteen are common to the kinds given in this book. They are:

Serial No.	Name.	No. in this book.	No. in the BD.
1.	praiṣa	1	11
2.	stuti	3	1
3.	nindā	4	3
4.	āśis	6	7
5.	vikattahanā	8	8
6.	praśna	9	10

Serial No.	Name.	No. in this book.	No. in the BD.
7.	saṅkalpa	13	23
8.	paridevanā	14	5
9.	yācñā	16	9
10.	praśaṃsā	20	2
11.	abhiśāpa	22	36
12.	ācikhyāsā	24	17
13.	pralāpa	25	24
14.	ākrośa	28	33
15.	prabalhikā	29	12

Thus there are sixteen kinds in this book and 21 kinds in the Bṛhaddevatā for which there is nothing in the other corresponding to them. When we take into consideration the examples given in the two works for these kinds, there is not much correspondence. In the following table I give the examples in the two works :—

Serial No.	Name.	Example in this work.	Example in B.D.
1.	praiṣa	daivyāḥ śamitāraḥ	hotā yakṣat
2.	stuti	nakir indra	
3.	nindā	mogham annam	mogham annam
4.	āśis	tac cakṣuḥ	vāta ā vātu
5.	vikatthanā	aham bhuvam	aham manuḥ
6.	praśna	pṛcchāmi tvā	pṛcchāmi tvā
7.	saṅkalpa	yad indrāham	
8.	paridevanā	sudevo adya	daṇḍāḥ
9.	yācñā	prayājān me	yad indra
10.	praśaṃsā	bhojāyāśvam	citra it
11.	abhiśāpa	prati cakṣva	yo mā ; aprajāḥ santu
12.	ācikhyāsā	na mṛtyur āsīt	na mṛtyur āsīt
13.	pralāpa	etā aśvā	yad indrāham
14.	ākrośa	mātā ca te	mātā ca
15.	prabalhikā	vitatau	vitatau

It will be found that for stuti the Bṛhaddevatā does not give any specific example. All that is stated is :

rūpādibhiḥ stutiḥ proktā

For nindā, praśna, ācikhyāsā, ākrośa and prabalhikā, i.e., for five out of fifteen the examples are the same. Out of the thirty-six kinds of mantras mentioned in the Bṛhaddevatā, examples are given for thirty-three ; for stuti and saṅkalpa examples are not

given; for abhiṣṭava also there is no example given. I give below a table giving the various kinds of mantras as noted in the Bṛhaddevatā with the examples cited there. The stanza number is according to the edition by A. A. Macdonell in the Harward Oriental Series.

Serial No.	Name.	Stanza No.	Example.	Stanza No.
1.	stuti	35		47
2.	praśaṃsā		citra it	48
3.	nindā		mogham annam	49
4.	saṃśaya		adha svid āsīt	51
5.	paridevanā		daṇḍāḥ	50
6.	spṛhā		sudevaḥ	53
7.	āśis		vāta ā vātu	50
8.	kattahanā		aham manuḥ	51
9.	yācñā		yad indra citra	49
10.	praśna		pṛcchāmi tvā	50
11.	praiṣa		hotā yakṣat	57
12.	prabalhikā		vitatau	57
13.	niyoga	36	iman no yajñam	51
14.	anuyoga		iha bravītu	52
15.	ślāghā		avīrām	53
16.	vilapita		nadasya mā	53
17.	ācikhyāsā		na mṛtyur āsīt	58
18.	saṃlāpa		upopa me	52
19.	pavitrākhyāna		haye jāye	53
20.	āhanasyā	37	mahānagnī	55
21.	namaskāra		namas te astu	54
22.	pratirādhaḥ		bhuk	55
23.	saṅkalpa			55
24.	pralāpa		yad indrāham	55
25.	prativākya		ayaṃ vediḥ	50
26.	pratiṣedha	} 38	akṣair mā	52
27.	upadeśa			
28.	pramāda		hantāham	56
29.	apahnava		{ na sa svaḥ { na jāmaye	56 57
30.	upapraiṣa		indrākutsā	56
31.	sañjvara		na vi jānāmi	56
32.	vismaya		ko adya	57
33.	ākrośa	39	mātā ca	48
34.	abhiṣṭava			
35.	kṣepa		abhīdam	49
36.	śāpa		{ yo mā { aprajāḥ santu	49 58

From the above table it will be found that for the numbers 29 and 36 there are two examples given. For spṛhā (No. 6), the example given is sudevo adya. This mantra is given in this book as example for paridevanā. For paridevanā, the example given in the Bṛhaddevatā is daṇḍāḥ. For pralāpa (No. 24) the example given is yad indrāham. This mantra is given as example for saṅkalpa in this book. For saṅkalpa no specific example is given in the BD. All that is said is:

saṅkalpayann idam tulyo 'ham syām iti yad ucyate
saṅkalpas tu

This is according to the interpretation of the Bṛhaddevatā verses by Macdonell. He takes

yad indrāham pralāpas tv aitaśasya yaḥ

together. But the real construction should be that yad indrāham goes to the previous part and is the instance for saṅkalpa. Since etaśa has only one Ṛk (10. 136. 6) it is not necessary to give the pratīka. So there is instance given for saṅkalpa and this is the same as what is given in this book. Thus there are really six and not five for which the examples given in the two books agree. But in the list given above I left out saṅkalpa, following the interpretation of Macdonell. Number 10 in this book is vyākaraṇa, or prativacana. I did not include this in the list of correspondence since the main name used in this book is vyākaraṇa, although the term prativacana is also given. The example given is the same, namely ayam vediḥ. The term used in BD. is prativākyam, not quite identical with the term used in this book, but nearly identical. Number 18 in this book is saṃvāda and the example given is the conversation between yama and yami. In BD. there is saṃlāpa (No. 18) for which the example given is upopa me. There is āhanasyā in BD. (No. 20) for which the example given is mahānagnī. In this book there is vrīḷā (No. 26) for which the example given is kim ayam idam āha. Thus there are various other points in which there is partial correspondence between this book and the Bṛhaddevatā.

It will be further noticed that the list is given in one order first and when the examples are given there is another order. In the first list there is the term pavitrākhyāna; but when the examples are given the term is only ākhyāna. Number five in the present book is vikatthanā; but in the Bṛhaddevatā it is only katthanā (No. 8). In the present book, number 22 is abhiśāpa; in the

Bṛhaddevatā it is only śāpa in the original list; but it is abhiśāpa when the examples are given.

But it is evident that in giving this list of the various kinds of mantras, the author is not following the Bṛhaddevatā and the correspondence with the Bṛhaddevatā is too slender to be the basis of a hypothesis that the author had the Bṛhaddevatā in view at all. I am not suggesting that he was pre-Bṛhaddevatā in point of chronology. All that can be said is that there is no evidence of the author having made use of the Bṛhaddevatā. Perhaps the scribe who wrote the manuscript knew the difference between the various kinds of mantras given in this book and the kinds given in the Bṛhaddevatā; and so he added the relevant passages from the BD. at the end of the book. That must be the reason for appending the Bṛhaddevatā passages at the end of the manuscript after the work is over.

The following is the quotation from the Bṛhaddevatā. The figures refer to the stanza numbers in the edition of A. A. Macdonell. The entire quotation is from the first chapter.

stutiḥ praśaṃsā nindā ca saṃśayam parivedanāt
spṛhāśīḥ katthanā yācnā praśnaḥ praiṣaḥ prabalhikā 35

niyogaś cānuyogaś ca ślāghā vilapitam ca yat
ācikhyāsātha sallāpaḥ paritrākhyānam eva ca 36

āhanasyā namaskāraḥ pratirādhas tathaiva ca
saṅkalpaś ca pralāpaś ca prativākyañ ca nāma yat 37

pratiṣedhopadeśau ca pramodāpahnavau ca yat
upapraiṣaś ca yaḥ proktaḥ sañcaro nāma vismayaḥ 38

ākrośo 'bhiplavaś caiva kṣepaḥ śāpas tathaiva ca 39 (a)

mantraḥ praśaṃsā bhojasya citra yit sobhareḥ stutiḥ
ākrośārthās tu dṛśyante mātā cety abhimethane 48

ṛṅ mogham annam nindā ca śāpo yo mety ṛgeva tu
yācñā yad indra citreti kṣepo 'hīdam iti tv ṛci 49

āśīs tu vāta ā vātu daṇḍādi paridevanā
praśnañ ça prativākhyañ ca pṛcchāmi tve ty ṛcau
pṛthak 50

saṃśayo 'dhaścid āsīti kalpanā syād aham manuḥ
iman no yajñam ityasyā niyogaḥ pāda uttame 51

iha bravītv anuyogaḥ sallāpas tv ṛg upopa me
pratiṣedhopadeśau tu akṣair ity akṣasaṃstutau 52

ākhyānan tu haye jāye 'khilās tv ṛṅ nadasya mā
avīrām iva māṃ ślāghā sudeva iti tu spṛhā 53

namaskāro nama ṛṣeḥ namas te astu vidyute
yām kalpayanti no rāyaḥ paritrāsūktam ucyate 54

saṅkalpas tu yad indro 'ham pralāpas tv etaśasya ha
mahānagny āhanasyā tu pratirādho bhug ity uta 55

pramodas tv eṣa hantāham na sva sva ity abhiplavaḥ
indrāharety upapraiṣaḥ na vi jānāmi sañjvaraḥ 56

hotā yakṣad iti praiṣaḥ ko adyeti tu vismayaḥ
jāmayo 'pahnavo neti vitatādi prabalhikā 57

na mṛtyur āsīd ity etām ācikhyāsām pracakṣate
abhiṣāpo 'prajāḥ santu bhadram āśīstu gautame 58

bahv apy evamprakāras tu śakyam draṣṭum ihārṣa..
vaktu prayogataś caiṣām ṛksūktārdharcaśaḥ sthitiḥ 59

ete tu mantravākyārthā devatām sūktabhāginīm
saṃśrayante yathānyāyam stutir atrānumānikī 60

I have quoted all the lines to show that the readings are different in the recension represented by this quotation. I have printed the passage exactly as it is in the manuscript with all the mistakes found there.

There are other places where the kinds of mantras are enumerated differently. In the Ṛgvedabhāṣya of Skandasvāmin there is a division into five kinds, namely, praiṣa, karana, kriyamāṇānuvādinaḥ, śāstrābhiṣṭavanādigatāḥ, japānuvacanādigatāḥ. Mādhava in his Sāmavedabhāṣya accepts these five and adds thirty-one kinds of mantras that are special to the Sāmaveda (see the Introductory passages to the Ṛgvedabhāṣya of Skandasvāmin edited in the Madras University Sanskrit Series and to the Sāmavedabhāṣya of Mādhava edited in the Adyar Library Bulletin, 1938). These thirty-one kinds mentioned by Mādhava have nothing to do with the thirty-one kinds mentioned in this book.

Yāska too refers to different kinds of mantras in the beginning of the seventh chapter of the Nirukta. His words are: athāpi stutir eva bhavati nāśīrvādaḥ. athāpy āśīr eva na stutiḥ. athāpi

śapathāphiśāpau. athāpi kasyacid bhāvasyācikhyāsā. athāpi paridevanā kasmāccid bhāvāt. athāpi nindāpraśaṃse. (N. 7. 3)

Nothing definite can be said about the date of the book. All that can be said is that all the authors and works cited in this book are old ones: the vedic literature, the Nirukta, the Mahābhārata, the Manusmṛti, Pāṇini, the Mahābhāṣya. There is a citation from a liṅgānuśāsana (pages 19 and 20). I have not been able to trace this quotation. This does not at present help us in fixing the date of the work. Although we cannot fix the date of the work, the relation of the work to the Ṛgvedabhāṣya of Skandasvāmin is very clear. The method, the words used and certain points raised, are closely related to the work of Skandasvāmin.

In the field of vedic commentaries three main divisions are noticeable. One is the school represented by Yāska. Here the words of the text are not taken up for commenting upon, but the meanings of the words are given in the order in which the words occur in the text. Sometimes the words in the text are also taken up. The etymologies of words are also sometimes given. For example.

Text.	agniḥ	pūrvebhir	ṛṣibhir	īḍyo	nūtanair uta
Com.	agnir yaḥ	pūrvair	ṛṣibhir	īḷitavyo	'smābhiś ca

Text.		sa devān	eha vakṣati	
Com.	navataraiḥ.	sa devān	ihāvahatv iti.	(N. 7. 16).

But in commenting on the first stanza of the Ṛgveda, Yāska gives some etymologies also. The commentary is: agnim īḷe 'gnim yācāmi. īḷir adhyeṣaṇakarmā pūjākarmā vā. purohito vyākhyāto yajñaś ca. devo dānād vā dīpanād vā dyotanād vā dyusthāno bhavatīti vā. hotāram hvātāram. juhoter hotety aurṇavābhaḥ. ratnadhātamam ramaṇīyānān dhanānān dātṛtamam. (N. 7. 15)

The commentary on these two stanzas by Mādhava son of Veṅkaṭārya is very closely related to Yāska. He too does not take up the words of the text; he simply gives the meanings of the words of the text in the order in which they occur. His commentary is:

agnim staumi puro nihitam uttaravedyām yajñasya dyusthānam sve sve kāle devānām yaṣṭāram hvātāram devānām ramaṇīyānān dhanānān dātṛtamam.

agniḥ pūrvair ṛṣibhiḥ stotavyo 'smābhiś ca navataraiḥ sa devān ihāvahatu.

There is another Mādhava who has written a commentary on the Ṛgveda. His method is also the same. I give below his commentary on these two stanzas:

agnim īḷe agnim staumi yadi vā yāce. agnir aṅgam sannamamāno nayati agram vā yajñeṣu praṇīyate. sa vā eṣo 'gre devānām ajāyata. tasmād agnir nāma iti vājasaneyakam. purohitam āhavanīyam. sa hi purastān nihitaḥ. athavā praṇetāram. tam hi puraskurvanti. yajñasya devam yajñasya svāminam. yajño yajes tarpaṇārthāt. devo diver dānārthāt dyotanārthād vā. ṛtvijam yaṣṭāram. ṛtvig ṛtau devān yajati. vidvān ṛtūn ṛtupate yajeha iti. hotāram hvātāran devānām. juhoter hotety aurṇavābhaḥ. ratnānām atiśayena dātāram.

agnir yaḥ pūrvair ṛṣibhir īḍitavyo vanditavyaḥ. asmābhiś ca navataraiḥ. sa devān ihāvahatu iti.

(The commentaries of these two Mādhavas are being published in the Adyar Library Bulletin, 1937, 1938.) It will be found that the two Mādhavas closely follow Yāska in method and there is some correspondence in words also.

Skandasvāmin agrees with Yāska in so far as he comments on the words in the text in the order in which they occur. But he takes up the words and comments on them. The following example will make the point clear:

agnim īḷe agnim staumi. kīdṛśam. purohitam. śāntikapauṣṭikaiḥ karmabhir yo rājānam āpadbhyas trāyate sa purohitaḥ. tatsthānīyam. kasya. yajñasya adhikṛtasya āpadām apahantāram. devan dātāram dīptam vā. athavā purohitaśabdaḥ kriyāśabdaḥ. pūrvasyān diśi nihitam āhavanīyātmanā sthāpitam. yajñasyety etat tu devam ity anena sambadhyate. yajñasya dātāram dīpayitāram vā. yajñam hi devebhyo manuṣyebhyaś ca agnir dadāti. tadāyattatvāc ca dīpayati ca. na ca yajñasya devam api kevalam. kin tarhi. ṛtvijam. katamam. hotāram. agnir vai devānām hotā iti śruteḥ. agnir daivyo hotā. tadadhiṣṭhitas tu mānuṣo hotā hautram karoti. athavā ṛtvigghotṛśabdāv api kriyāśabdāv eva. ṛtāv ṛtau yaṣṭā ṛtvik. yāgasya kāle kāle yaṣṭāram hotāram āhvātāram. kasya. sāmarthyād devānām. ratnadhātamam. ratnam iti dhananāma. dadhātir dānārthaḥ. dhanānām atiśayena dātāram.

This method of commenting is followed by a large number of vedic commentators. There is the commentary of the Ṛgveda by Udgīthācārya for which only portions in the tenth maṇḍala are available. His method and style are very similar to those of

Skandasvāmin. I give the commentary on one verse as example:

uttaram yamayamyoḥ saṃvādasūktam ocid iti caturdaśarcam.

saṃvādeṣu tu sarveṣu sa ṛṣir yasya vākyan tat
ucyate tena vākyena yaḥ sa syād devatā tatra

atretihāsam ācakṣate. yamī kila yamam samudrasya madhye kañcid avāntaradvīpam ramyam ramaṇīyaṃ nītvā kāmitavatī. sa ca yamas tām bhaginītvāt pratyākhyātavān iti.

o cit sakhāyam sakhyā vavṛtyān tiraḥ purū cid arṇavam jaganvān.
pitur napātam ā dadhīta vedhā adhi kṣami prataran dīdhyānaḥ.

yamīvacanam etat. o ity ayan nipāta āṅupasargasyārthe vavṛtyām ity anena ca kriyāpadena sambadhyate. cinnipātaḥ pūjārthe. cit pūjitam iṣṭam śreṣṭham vety arthaḥ. sakhāyam garbhavāsād ārabhya sakhībhūtam yamam. sakhyā sakhyāya. strīpuruṣasamparkajanitamitratvāyety arthaḥ. o vavṛtyām āvartayāmi. ābhimukhyena sthitvā lajjām parityajya sambhogam karomi ity arthaḥ. tiraḥ antarhitam anyajanāprakāśam vijanam. puru cit bahu vistīrṇañ cety arthaḥ. arṇavam samudraikadeśam avāntaradvīpam. jaganvān gatavatī satī. kāmasya tvaritā gatiḥ ity anena nyāyena kāmasyāpi tvaritagatitvāt. api ca bhaviṣyataḥ putrasya pitus tavārthāya. napātam apatyaṅ garbhalakṣaṇam. kīdṛśam. prataram. sarvaguṇopetam ity arthaḥ. ādadhīta ādadha. vedhāḥ vidhātā. garbhādhāne hi tasyādhikāra ity evam ucyate. uktañ ca mantrāntare garbhādhānāditvam:

viṣṇur joniṅ kalpayatu tvaṣṭā rūpāṇi piṃśatu
ā siñcatu prajāpatir dhātā garbhan dadhātu te

iti. kva ādadhātu. ucyate. adhi kṣami adhi pṛthivyām. mātur upari udare ity arthaḥ. kiṅ kurvann ādadhātu. garbhan. dampatī ity āvayor anurūpatām āvayor anurūpasyāpatyajananārtham ratyartham saṃbandhaṅ karotu ity arthaḥ.

To this same school belongs the commentary on the Sāmaveda by Mādhava, which is now being published in the Adyar Library Bulletin (1938). I give below the commentary on one verse as a sample.

ni tvā nakṣya viśpate dyumantan dhīmahe vayam
suvīram agna āhuta (S. V. 1. 3. 6.)

vasiṣṭhasyārṣam. nīty ayam upasargaḥ nakṣyety anena sambandhayitavyaḥ. nakṣatiś ca nakṣati iti vyāptikarmasu pāṭhāt vyāptikarmā.

ninakṣya niyamena vyāpya. kena. sāmarthyād dhastābhyām gṛhītvety arthaḥ. tvā tvām. viśpate. viśo manuṣyāḥ. teṣām patiḥ svāmī viśpatiḥ. tasya sambodhanam he viśpate. manuṣyāṇām adhipate. kīdṛśan tvām. ucyate. dyumantam dīptimantam. jvālāvantam ity arthaḥ. dhīmahe sthāpayāmaḥ. kva. vedyākhye pradeśe. vayam. kīdṛśan tvām. ucyate. suvīram. śobhanā vīrāḥ puruṣāḥ ṛtvigākhyāḥ paricārakatvena sambandhino yasya sa suvīraḥ. tam suvīram. śobhanair vīrais sambaddham ity arthaḥ. he agne āhuta ābhimukhyena huta. (Page 26.)

Another work which I will put to this school is a commentary on the mantras in the āśvalāyanagṛhyasūtra. As the manuscripts available go, the commentary is by two persons. One is by Haradatta for which a copy is available in Mysore. The latter part of his commentary is available in Madras. The other one is by Cakrapāṇin, the earlier part of whose work is available in Madras. In this work also the method and style are the same as what is found in Skandasvāmin. I give examples one for Haradatta and the other for Cakrapāṇin.

Haradatta: yadi kṣitāyur yady apy ayam kṣīṇāyuḥ. yadi vā paretaḥ cakṣurādibhiḥ karaṇaiḥ parāgataḥ. yadi vā svayam mṛtyor antikan nītaḥ. tathāpi tam puruṣam āharāmi. kutaḥ. nirṛter mṛtyudevatāyāḥ upasthāt āhṛtya enam puruṣam. śatasāradāya śatam śarado yad bhāvi jīvanam tasmai. tad asya yathā syād iti. aspārṣam. spṛṇotiḥ pālanakarmā. te te prāṇān spariṣyati iti darśanāt. pālayāmi. (Adyar Library; XXXVIII. H. 14; Page 230, 31.)

Cakrapāṇin: teṣām purastāt catasra ājyāhutīr juhuyāt. agna āyūṃṣi pavase iti tisṛbhiḥ. asya tṛcasya śatam vaikhānasā ṛṣayaḥ. gāyatrī chandaḥ. agnir devatā. . . . agnir ṛṣiḥ draṣṭā śubhāśubhasya lokapālatvāt. pavamānaḥ. pūñ pavane. kṛtsnañ jagat śodhayan. pāñcajanyaḥ pañcabhyo janebhyo hitaḥ. pañca janā devamanuṣyādayo brāhmaṇoktāḥ catvāro vā varṇā niṣādapañcamāḥ. purohitaḥ purohitasthānīyaḥ. yathā śāntikapauṣṭikakarmabhiḥ rājānam āpadbhyas trāyate tathā yajamānānām havirvahanādivyāpāreṇa trātā ity arthaḥ. athavā purohitaśabdaḥ kriyāvacanaḥ. pūrvasyām diśi āhavanīyātmanā nihitaḥ. ya itthambhūto 'gniḥ tam īmahe. yācñākarmāyam. yācāmahe. mahāgayam. gayaśabdaḥ apatyanāma dhananāma gṛhanāma vā. mahad apatyam mahad dhanam mahad gṛham vā. apatyamahattvam vidyaiśvaryādibhiḥ. dhanamahattvam parimāṇataḥ. gṛhamahattvam asambādhatvena. athavā mahāgayaśabdaḥ agniviśeṣaṇam na tu yācñāyāḥ karma. asmin pakṣe yācñāyāḥ karma adhyāhartavyam. tac ca sāmarthyāt putrapaśvannādi draṣṭavyam. (Adyar Library; XXXVIII. H. 14. Page 10 to 12).

The commentary of Haradatta cited above is on a passage which is also commented in this book. The relation of these commentaries to the commentary of Skandasvāmin is very clear.

Another work which can be assigned to this school is the commentary on the Nirukta by Maheśvara. This commentary has been published by Dr. Lakshman Sarup from Lahore under the title of "a commentary on the Nirukta by Skandasvāmin and Maheśvara." I give below an example to show the relation of the commentary to this school :

ā paprau pārthivam rajo badbadhe rocanā divi
na tvāvān indra kaścana na jāto na janiṣyate
ati viśvam vavakṣitha. (R.V. 1. 81. 5 ; N. 3. 13)

Gautamasya. āpūrayati indro vṛṣṭyā pārthivam rajaḥ pṛthivīlokam vṛṣṭidvāreṇa. evañ ca badbadhe badhnāti. rocanā rocanāni nakṣatrādīni. divi. teṣān divi bandhanasya dharmamūlatvāt dharmasya ca vṛṣṭimūlatvāt vṛṣṭipradānatvena badhnātīty ucyate. paro 'rdharcaḥ pratyakṣakṛtatvāt bhinnam vākyam. na tvāvān tvatsadṛśaḥ. he indra. kaścana kaścid api. pūrvam na jāto nāpi janiṣyate. kutaḥ yato 'tiśayena sarvam bhuvanam vavakṣitha anuśāsitum voḍhum vā icchasi anuśāssi vahasi vā ity arthaḥ. atiśayavataḥ sāmarthyān mahān asi. ato bhavantam stuma iti śeṣaḥ. upādhyāyas tv āha anekārthatvād dhātūnām mahadarthasya vakter vā vahater vā sābhyāsasya idam rūpam. atyupasargād yogyakriyādhyāhāraḥ. atītya sarvam mahān bhavasīty arthaḥ.

Here the reference to upādhyāya is to Skandasvāmin. (See his commentary on the verse in the edition in Madras University Sanskrit Series.). So the relation of the author of this work to Skandasvāmin is not merely in method and style but also as teacher and disciple.

The third school of vedic interpretation, so far as the method is concerned, is that of Durga on the Nirukta ; to this school may be assigned Sāyaṇa. They both take the words of the text in the prose order and comment upon the words. I give an example from Durga :

nigamaḥ. juṣṭo damūnāḥ iti. vasuśrutasya ātreyasyeyam ārṣam. triṣṭup. āgneyī. prātaranuvākāśvinayoḥ śasyate. sviṣṭakṛtpuronuvākyā ceyam cāturmāsyeṣu sākamedhe. he bhagavann agne juṣṭaḥ āsevitas tvam asmābhis stutibhiḥ. damūnāḥ damamanāḥ akrūramanāḥ bhūtvā. tataḥ upa yāhi. athavā gṛham mamedam iti ceto 'vasthāpya tata upa yāhi. athavā dānamanā bhūtvā dātavyam

ebhyo mayety evam ceto 'vasthāypa tata upa yāhi. athavā dānteṣv eva tava manaḥ. vayañ ca dāntāḥ. atithiś ca tvam. agnihortriṇām dāntamanasām prātaḥ sāyañ ca udbodhyamāno bhavasi. svabhāva evaiṣa tava agnihotriṇām atithitvena upasthātavyam iti. ato brūmaḥ vayam api dāntamanasaḥ agnihotriṇaś ca. asmākam api ya eṣa duroṇe yajñagṛhe yajñas tanyate tam tvam upa yāhi tam āgaccha. vidvān jānānaḥ svam adhikāram bhaktatāñ ca asmākam. kiñ ca viśvāḥ sarvāḥ. abhiyujaḥ abhitaḥ sarvataḥ yujaḥ abhiyoktryaḥ śatrusenāḥ tvadāgamanapratibandhena vartamānāḥ. vihatya nānāprakāram hatvā tata upayāhi. kiñ ca evam āgacchaṃs tvam śṛṇu yat kuruṣva. śatrūyatām ye 'smākam śatrutvam kāmayante kartum tān vihatya. teṣām balāni. tato yāni teṣām bhojanāni annāni dhanāni vā tāni asmabhyam ābhara āhara iti samastārthaḥ. (N. 4. 6)

The following is an example from the commentary of Sāyaṇa :

> sasasya yad viyutā sasminn ūdhann ṛtasya dhāman
> raṇayanta devāḥ
> mahān agnir namasā rātahavyo ver adhvarāya sadam
> id ṛtāvā
> (R. V. 4. 7. 7)

yad yam agnim devāḥ stotāraḥ sasasya svapnasya viyutā viyute viyoge. uṣasīty arthaḥ. ṛtasya udakasya. dhāman dhāmani sthāne. sasmin sarvasmin. ūdhann ūdhani yajñe. raṇayanta ramayanti. stotrair iti śeṣaḥ. mahān prabhūto namasā namaskāreṇa. rātahavyo dattahaviṣkaḥ. ṛtāvā satyavān. so 'gniḥ sadam it sadaiva adhvarāya adhvaram yajamānaiḥ kṛtam yajñam. supām supo bhavantīti vaktavyam iti vacanāt atra dvitīyārthe caturthī. veḥ vetti jānāti. yadvā devā indrādayaḥ sasasya ṛtvigbhiḥ sevyasya yady asya agner viyutā viśiṣṭe sasmin bhajanīya ṛtasya satyasya dhāman dhāmani yonau ūdhann ūdhani yajñe raṇayanta ramayante mahān prabhūto namasā haviṣā rātahavyaḥ dattahaviṣkaḥ ṛtāvā satyavān so 'gnir adhvarāya yajñārtham sadam it sadaiva veḥ gantā bhavati. adhvarāya yajñam veḥ kāmayate vā.

From the above quotations it would be found that there is some similarity between Yāska on one side and the two Mādhavas on the other side, between Skandasvāmin on one side and Mādhava (the author of the Sāmavedabhāṣya), Haradatta, Cakrapāṇin and Maheśvara on the other side, and between Durga and Sāyaṇa. The correspondence is very pronounced in the case of the first two groups. Between Durga and Sāyana the correspondence is not clear. The present work belongs to the group represented by

Skandasvāmin. It is not possible to give an analytical list of all cases of agreement among the commentators coming within this school. But I can give a general idea of the style of the school by giving representative illustrations from this book.

Yāska speaks of the mantras being pratyakṣakṛta and parokṣakṛta. In the commentaries coming within this School the following expression is very common.

parokṣakṛto 'yam mantraḥ prathamapuruṣayogāt. Page 2; Line 6.

pratyakṣakṛto 'yam mantraḥ. kuta etaj jñāyate. madhyamapuruṣayogāt. Page 11; Line 3.

pratyakṣakṛto 'yam mantraḥ. Page 17; Line 3.

pratyakṣakṛto 'yam mantraḥ madhyamapuruṣayogāt. Page 22; Line 20.

pratyakṣakṛto 'yam mantraḥ. Page 34; Line 9.

pratyakṣakṛto 'yam mantraḥ madhyamapuruṣayogāt. tvam iti ca prayujyamānatvāt. Page 46; Line 11.

pratyakṣakṛto 'yam mantraḥ madhyamapuruṣayogāt. tvam iti ca sarvanāmnaḥ prayujyamānatvāt sambodhanāvadyotanārtho heśabdaḥ prayoktavyaḥ. Page 59; Line 21.

Yāska speaks of the vibhaktis having to be altered according to sense (yathārtham vibhaktīḥ sannamayet). On the basis of this statement, the commentators of this School use the following expressions (This principle is adopted by all the commentators; but here I am speaking of the expressions used.):

saḥ. liṅgavyatayaḥ. tat. Page 3; Line 9.

uṣasām. ekasyā eva pūjanārthe bahuvacanam. Page 4; Line 7.

cakrā. liṅmadhyamapuruṣasya bahuvacanam etad rūpam bhaviṣyad arthe draṣṭavyam. Page 6; Line 15.

bhavanti. bhaviṣyadarthe laṭ. bhaviṣyanti. Page 7; Line 2.

te. ṣaṣṭhī caturthī vā dvitīyārthe dvitīyaikavacanasya vā ayādeśaḥ chāndasatvāt. Page 9; Line 10.

vidhema paricarāma. loḍarthe liṅ. Page 9; Line 11.

mama. ekavacanam bahuvacanasya sthāne. asmākam ity arthaḥ. Page 10; Line 12.

goṣu. saptamībahuvacanam ṣaṣṭhībahuvacanasya sthāne: gavām. Page 11; Line 13.

saparyantaḥ . . . bahuvacanam ekavacanasya sthāne. saparyan. Page 15; Line 11.

pañcamyekavacanam etat saptamyekavacane draṣṭavyam. Page 29; Line 16.

ṣaṣṭhyarthe caturthī. tathā ekavacanam bahuvacanasya sthāne draṣṭavyam. Page 32; Line 1.

dvitīyārthe vā ṣaṣṭhī. Page 39; Line 22.

dvitīyābahuvacanam etat prathamābahuvacanasya sthāne draṣṭavyam. Page 40; Line 1.

yathārtham vibhaktīḥ sannamayet iti bhāṣyakāravacanāt vibhaktivyatyayena bhavitavyam. caturthyekavacanam api dvitīyaikavacanasya sthāne draṣṭavyam. Page 40; Line 7.

prathamābahuvacanasya sthāne dvitīyābahuvacanam etat. Page 40; Line 19.

dvitīyaikavacanasya sthāne ṣaṣṭhyekavacanam pañcamyekavacanām vā. Page 41; Line 4.

asmabhyam. vibhaktivipariṇāmaḥ kāryaḥ. Page 52; Line 22.

tṛtīyaikavacanam prathamaikavacanasya sthāne. Page 74; Line 15.

As was noticed before, the commentators who belong to this school take the words in the text for interpretation in the order in which the words occur in the text. Therefore it is necessary for them to show the syntactical relation of the words. Meaning and not proximity is the governing factor in deciding this syntactical relation. In this commentary the passage:

arthato hy asamarthānām ānantaryam akāraṇam

is cited (Pages 2 and 36). The following passages are typical expressions used to indicate the syntactical relation of words.

vi ityayam upasargaḥ āvir ityākhyātena sambadhyate. kuta etat.

arthato hy asamarthānām ānantaryam akāraṇam

ity abhiyuktopadeśāt. Page 2; Line 19.

praśabdaḥ tirate ity atra sambadhyate. Page 4; Line 14.

iyaśabdaḥ cakṣuśśabdāt paro draṣṭavyaḥ. Page 5 ; Line 23.

mā iti pratiṣedhārtho nipātaḥ riṣata ity ākhyātena sambadhyate. Page 7 ; Line 2.

abhi naḥ sacasva. vyavahitasambandhaḥ. Page 8 ; Line 22.

pratīty ayam upasargo gṛbhāyety anena sambadhyate. Page 9 ; Line 11.

ākārasya upayātam ity ākhyātena sambandhaḥ. Page 11 ; Line 6.

ākhyātopasargayor madhye ākāraḥ praviśati. Page 11 ; Line 10.

ākāraḥ aprāḥ ity anena sambadhyate. Page 11 ; Line 15.

avety ayam upasargaḥ īmahe ity ākhyātena ṣambadhyate. Page 11 ; Line 22.

īmahe iti siṃhāvalokananyāyena ākhyātasya apakarṣaḥ. Page 12 ; Line 1.

sṃihāvalokananyāyena ākhyātam apakraṣṭavyam. Page 12 ; Line 18.

meti pratiṣedhārtho nipātaḥ vṛkṣīty ākhyātena sambadhyate. Page 18 ; Line 10.

apety ayam upasargo nudasvety anena sambadhyate. Page 23 ; Line 10.

utaśabdo 'pyarthe dyāṃśabdāt paro draṣṭavyaḥ. Page 28 ; Line 4.

na ity eṣa nipātaḥ aśnoti ity ākhyātena sambadhyate. Page 29 ; Line 8.

ākāraḥ vartamāna ity anena sambadhyate. Page 30 ; Line 1.

meti pratiṣedhārtho nipātaḥ pramoṣīr ity ākhyātena sambadhyate. Page 35 Line 16.

mā iti pratiṣedhārtho nipātaḥ īśatety ākhyātena sambadhyate. Page 53 ; Line 1.

The following remarks that are found here and there in the commentary are also interesting when we compare this commentary with the other works belonging to this school.

nanu ca sarvo 'pi lokaḥ paśyati maṇḍalam. na sūriṇa eva. satyam etat. tathāpi

paśyad akṣaṇvān na vi cetad andhaḥ.

iti vacanāt nigamaniruktavyākaraṇādividyārūpeṇa cakṣuṣā yaḥ paśyati sa eva paśyati ity ucyate. sa eva hi saṃsārabandhanān mucyate nāny iti. tathā coktam

samyagdarśanasampannaḥ karmabhir na sa badhyate

iti. Page 5; Line 17.

etad uktam bhavati

jīvan bhadrāṇi paśyati

iti lokasaṃvādāt sarvasampatsādhanabhūtam āyuḥ śatasaṃvatsaralakṣaṇam āśāsyate. Page 6; Line 17.

tathā ca lokavādaḥ—dhanam abhijanam āpādayati iti. Page 9; Line 3.

evam ākhyānasamayena iyam mantrasya yojanā. athavā kaścid yajamāna uttamādhamamadhyamaiḥ pāśair baddho rājānam varuṇam prārthayate. uttamam utkṛṣṭam ghoram he varuṇa pāśam bandhanahetubhūtam pāpam brahmahatyādimahāpātakarūpam asmattaḥ ucchradhaya. apanayety arthaḥ. adhamam api pāpam abhojyabhojanādinimittam apanaya. madhyamam api pāpam upapātakādirūpam nāśaya. athānantaram tvayā kṣālitasarvakalmaṣāḥ santo vayam he āditya dīptasvabhāva vrate karmaṇi tava tvaddevatye vartamānāḥ. anāgasaḥ. āgaḥ pramādaḥ. pramādarahitāḥ aditaye syāma akṣīṇāya syāma akṣayam gamiṣyāma ity abhiprāyaḥ. Page 13; Line 1.

yato laukikā āhuḥ—svagṛhe nivāsaḥ svarganivāsaḥ iti. Page 13; Line 23.

nanu ca sarve eva devā nityayauvanayuktā amṛtapānāt. kim idam ucyate yuvabhya iti. satyam evaitat. tathāpi sarvadevānām vayovasthocyata iti viśeṣaḥ. Page 18; Line 3.

nanv asti vināśārthasya prayogaḥ. astīti brūmaḥ. yutam asya dhanam yutā vā iti. Page 41; Line 5.

nanu ca indro vṛtrahety ucyate. ucyatām kāmam. ayam api somo madhyamasthānasyendrasya sāhāyyam vṛtravadhe pratipadyamāno vṛtrahety ucyate. Page 46; Line 16.

bhuvaḥ. nedam pṛthivīnāmadheyasya bhūśabdasya rūpam. kim tarhi. bhavateḥ laṅi varṇavyāpattiḥ aḍabhāvaś ca. Page 49; Line 3.

tena ca tatsthāḥ padārthāḥ pratinirdiśyante. mañcāḥ krośanti iti yathā. Page 50 ; Line 18.

bhuvaḥ. nedam pṛthivīnāmadheyasya bhūśabdasya rūpam. kim tarhi. bhavater laṅi chāndasatvād aḍabhāvaḥ varṇnavyāpattiś ca. (Cf. the quotation from Page 49 just above.) Page 57 ; Line 23.

bhuvam. nedam pṛthivīnāmadheyasya bhūśabdasya rūpam. kim tarhi. bhavater laṅi uttamapuruṣaikavacane chāndasatvād aḍabhāvaḥ. akārasya utvam ca. (Cf. the previous quotation) Page 68 ; Line 4.

In interpreting the vedic passages, it is found that many words have to be added to the passages to make the meaning complete. Reference to such things is seen frequently in the old commentaries. The way in which such references are made is something peculiar to the commentary of Skandasvāmin and to those who follow Skandasvāmin. The following passages may be specially noted :

upa. upasargaśruteḥ yogyalyabantapadādhyāhāraḥ kāryaḥ. upagamya. Page 19 ; Line 6.

abhi. upasargaśruteḥ yogyalyabantapadādhyāhāraḥ kāryaḥ. abhigamya. Page 21 ; Line 8.

neti pratiṣedhārtho nipātaḥ astikriyām ākṣipati. Page 21 ; Line 21.

pratyakṣakṛtatvān mantrasya sajoṣāḥ sagaṇo vṛtrahā vidvān ity eteṣām anāmantritatvād ekavākyatāprasiddhyartham yattacchabdā adhyāhāryau. Page 23 ; Line 6.

ekavākyatāsampādanārtham yattacchabdāv adhyāhāryau. Page 31 ; Line 3.

taccabdaśruter yogyārthasambandho yacchabdo 'dhyāhāryaḥ. Page 31 ; Line 16.

yācer dvikarmakatvāt prakaraṇānvitam karmapadam adhyāhāryam. Page 34 ; Line 18.

pratyakṣarūpatvān mantrasya sambodhanāvagatyartho heśabdaḥ pūrvam adhyāhāryaḥ. Page 38 ; Line 18.

dūrapratiyogitvāt samīpaśabdo 'dhyāhāryaḥ. Page 50 ; Line 19.

caśabdasya karmopasaṅgrahārthatvāt tvāñ ceti śeṣaḥ. Page 77 ; Line 9.

The following statements and interpretations are also peculiar and of some interest to students of vedic commentaries :

dikśabdenātra diṅnivāsina ucyante. mañcāḥ krośanti iti yathā. Page 10 ; Line 19.

doṣāvastaḥ. aharnāmaitad anyatra. iha tu ahaśśabdena paunaruktyaparihārātham evam yojanīyam. Page 19 ; Line 8.

marucchabdena sarvā eva devatā ucyante. kutaḥ. madhyamasthānānām marutām sagaṇa ity etenaivābhihitatvāt. Page 22 ; Line 23.

bruvāṇa iti pāṭhe bruvāṇaśabdo yajamānavacanaḥ prāṇarūpatvāt. Page 28 ; Line 14.

jīvann eva paśyati iti paunaruktyaprasaṅgo jātaḥ. atas tatparihārārtham evam yojanīyam. Page 34 ; Line 1.

cit hi. dvāv api nipātau anekārthau. cid ity eṣa anekakarmā. hi ity eṣa anekakarmā. iti bhāṣyakāravacanāt. tathāpi iha pūjādīnām arthānām avidyamānatvāt padapūraṇārthau. anarthakāvity arthaḥ. Page 35 ; Line 23.

punaruktiparihārārtham kriyāyogam aṅgīkṛtya pravartate. aham pārtho dhanañjayaḥ iti yathā. Page 56 ; Line 23.

In many places words are taken in their lakṣaṇā sense. The usual way of stating this is by the expression " pradarśanārtham ". I give some typical examples.

pradarśanārtham idam. kuṣṭhabhagandarapramehādīn aṣṭāv api mahārogān. Page 14 ; Line 17.

pradarśanārtham idam carṣaṇīgrahaṇam. carṣaṇīprabhṛtīnām bhūtajātīnām. Page 26 ; Line 10.

pradarśanārtham idam. sarveṣva apy ahassu ity arthaḥ. Page 34 ; Line 14.

pradarśanārtham idam adhrigugrahaṇam. adhriguprabhṛtayaḥ śamitāraḥ. Page 63 ; Line 17.

There are certain interpretations and statements which need some special consideration. I take up a few of them :

sarvamantravyākhyāne prathamam ārṣakathanam kartavyam. matsyānām jālam āpannānām etad ārṣam vedayante ity atra pradarśitam. Page 2 ; Line 4.

matsyānām jālam āpannānām etad ārṣam is a reference to R. V. VIII. 67. 1 (tyān nu kṣatryān). The passage is in N. 6-27. The word pradarśitam ordinarily means "it has been shown". If this is the meaning the question arises "by whom ?". In this connection, the passage in the Niruktabhāṣyaṭīkā by Maheśvara is very interesting. I have quoted the passage in the Notes (Note 4 for page 2). But there need not be any reference to the commentary of Maheśvara. Pradarśitam may simply mean indicated (i.e., indicating a general line by a single example.).

tathā hi śaunakarṣidarśanam—yasya vākyam sa ṛṣiḥ. yā tenocyate sā devatā. Page 2; Line 5.

This passage occurs in the Sarvānukramaṇī of Kātyāyana. Perhaps the author simply means a work based on the Anukramaṇīs of Śaunaka and does not mean that the Sarvānukramaṇī is by Śaunaka.

In some places, the author speaks of the nityapakṣa in interpreting vedic passages, as opposed to aitihāsikapakṣa. The nityapakṣa is also called nairuktapakṣa. To him this is the only view that can be accepted. If the aitihāsika point of view is accepted, that comes into conflict with the eternality of the vedas. Thus he says: evam aitihāsikapakṣe yojanā. nairuktapakṣe tu . . . evam nairuktapakṣe yojanā. aupacāriko 'yam mantreṣv ākhyānasamayaḥ. nityatvavirodhāt. paramārthena tu nityapakṣa eva iti nairuktānām siddhāntaḥ (Page 72; Line 5). A similar statement we find on Page 75; Line 1.

On Page 35, in commenting on the mantra: tat tvā yāmi, he makes the following interesting remark: athavā tatvā iti tanu vistāre ity asya ktvāpratyayāntasya udito vā iti iṭaḥ vā iti vikalpe etad rūpam. This may be compared with what Maheśvara says in his Niruktabhāṣyaṭīkā in commenting on the words of Yāska: "athāpi varṇalopo bhavati. tat tvā yāmi iti." Maheśvara's words are: atra kecid vyācakṣate. yāmīty atra yācāmi iti cavarṇasya lopa iti. mantram ca udāharanti

> tat tvā yāmi brahmaṇā vandamānas tad ā śāste yajamāno havirbhiḥ
> aheḷamāno varuṇeha bodhy uruśaṃsa mā na āyuḥ pra moṣīḥ.

śunaḥśepo yūpe baddho varuṇam āha. tat tvā tvām yācāmi . . . etad apavyākhyānam. yācñākarmasu yāmi iti paṭhyate īmahe yāmi

manmahe iti. tasmān na yācāmi iti cakāralopasya pradarśanārtham. kim tarhi. yā prāpaṇe ity asya anekārthatvād dhātūnām yācñā-karmapradarśanārtham. tataś ca yāmi ity etan na yācater varṇa-lopena rūpam. kim tarhi. yāteḥ. yadi ca syāt dvayor varṇayor lopo 'yam syāt cakārasya akārasya ca. tataś ca " athāpi dvivarṇalopaḥ " ity atra udāhriyeta. na tu " athāpi varṇalopaḥ " ity atra. laukikāś ca atra śabdāḥ prattam avattam ityādayaḥ udāhartum prakrāntāḥ. tatra ekasyaiva etasya vaidikasya udāharaṇam abuddhipūrvakam syāt. tata etad anyathā vyākhyāyate. tattvā ity etad atrodāharaṇam. na yāmi iti. na caitat " tat tvā yāmi brahmaṇā vandamānaḥ " ity asyā ṛcaḥ pratīkagrahaṇam. kim tarhi. laukikam etad udāharaṇam. tattvā yāmi iti laukikam vākyam. tanitvā gacchāmi ity arthaḥ . . .

There is some relation between the two commentaries. I am not able to say who the borrower is. My own feeling is that the author of the present book borrowed from Maheśvara. For the interpretation of tattvā as the form of the root tan he must have got the hint from Maheśvara. Whatever the fact may be, the relation of this book to the commentary on the Nirukta by Maheśvara is very intimate. There are many expressions and passages and ideas that are common to both and this relation cannot be accidental. In order to facilitate a comparison of the two works, I am giving a list giving those stanzas in this book that are also commented by Maheśvara and I give the figures for both.

	Verse No. in this book.	Nirukta ch and section
Kalpa I.	1	1-7
	2	11-6
	5	4-23
	11	12-40
	13	2-13
	16	2-2
	17	9-32
	18	1-3
	20	3-20
Kalpa II.	2	10-22
	3	2-13
	6	12-15
	7	12-16
	11	9-21
	14	9-27

	Verse No. in this book.	Nirukta ch. and section.
Kalpa III.	8	4–19
	9	10–43
	17	7–2
	18	1–20
Kalpa IV.	1	5–11
	4	7–3
	5	11–40
	8	7–2
	14	7–3
	16	8–22
	17	8–22
	20	7–3
	21	7–3
	24	7–3
	30	6–32

On a comparison of the above commentaries, it would be found that the two commentaries agree with each other closely. I need not give here definite examples. But there are one or two points on which I may make some remarks in this connection. The name niruktasamuccaya itself is rather interesting in view of the fact that the commentary on the nirukta by Maheśvara is also called by a name which has the element samuccaya at the end. There are two places where there is a colophon in the form of a verse in that commentary. This appears only twice; in all the other places the colophon is in prose. The colophon in verse reads:

niruktamantrabhāṣyārthapūrvavṛttisamuccayaḥ
maheśvareṇa racitaḥ sūnunā pitṛśarmaṇaḥ.

This appears at the end of Ch. III and at the end of Chapter XIII. I have said something on this point in my Paper on the Vedic Commentators read by me at the Fifth Session of the All-India Oriental Conference held at Lahore in 1928 (Page 250 of the Reports). Here we are concerned with another point in the name, namely, the element samuccaya at the end. The fact that the author of the commentary now being published called it by the name of Niruktasamuccaya cannot be an accident. It is very likely that he had in his mind this name of the commentary on the Nirukta by Maheśvara when he called his own by this particular name.

The similarity on certain doubtful passages between the works is also worth noting. In the commentary now being published

there is the passage: tathā hy āyurvedavido nidigdhikādiṣu doṣeṣu tāḥ prayuñjate. The passage is in the commentary on the verse:

apsu me somo abravīd antar viśvāni bheṣajā
agniñ ca viśvaśambhuvam.

which is verse No. 19 in the second Kalpa (Page 42). I have taken the liberty to alter the reading to vidagdhādiṣu instead of nidigdhikādiṣu. There is a passage in the commentary on the Nirukta by Maheśvara which reads: oṣadhayo vrīhyādyāḥ. oṣad dāham kṣudham dhayanti pibanti. nāśayanti ity arthaḥ. oṣateḥ pūrvapadam dhayater uttarapadam kartari kārake. oṣati dhayanti jvarādāv enāḥ pibanti iti vā vaidyopadeśena āturāḥ. nidigdhikādyabhiprāyam caitat. Here the word nidigdhikā is the name of a medicinal plant and the word is correct here. But in the work now being published, the word is wrong. The mistake cannot be of the author of the commentary. It may be of the scribe. How the mistake arose and whether the presence of the word nidigdhikā in the commentary on the Nirukta in a context not unrelated to the context in which it occurs in the present work has any influence on the mistake creeping in here, are problems on which I cannot at present give a satisfactory answer. At the same time, the relation is something which cannot be overlooked.

On Page 26, Line 1 there is the passage in this work: sarvathā mantrākṣaravyatiriktam devatāyāḥ pramāṇam nāsti iti siddhāntaḥ. This may be compared to the passage in the commentary on the Nirukta by Maheśvara for 7-7: sarvadhā abhidhānavyatirekeṇa devatāyāḥ sadbhāve rūpaviśeṣe ca mantraśabda eva pramāṇam iti sarvathāpy avirodhaḥ. Here also some kind of mutual relation is noticeable.

I have already stated that the relation of the present work to the Nirukta of Yāska is very intimate. There are various places where the authority of Yāska is cited to justify his statements. I have given a list of the quotations from Yaska found in this book in giving the description of the work in the Bulletin of the Adyar Library (Vol. I). There are some places where the quotations from Yāska are not traceable to the Nirukta as it is now available.

Since the list given in the Adyar Library Bulletin is neither ›mplete nor quite accurate, I am giving the list below :

Serial No.	Quotation.	Page.	Note No.	No. in App. II.
1.	yata āha—athāpīdam antareṇa mantreṣv arthapratyayo na vidyate iti	1	4	1
2.	mantrārthajñānasya ca śāstrādau prayojanam uktam—yo 'rthajña it sakalam bhadram aśnute nākam eti jñānavidhūtapāpmā iti		6	3
3.	matsyānāñ jālam āpannānām etad ārṣam vedayante	2	3	6
4.	tathā hi—tatra nāmāny ākhyātajāni iti śākaṭāyanaḥ nairuktasamayaś ca iti		8	8
5.	na nirbaddhā upasargā arthān nirāhuḥ iti niruktabhāṣyakāravacanāc ca		19	12
6.	yathārtham vibhaktīḥ sannamayet iti niruktakāravacanāc ca		23	14
7.	atrāṅpūrvād gamer agraśabdo niruktaḥ	4	11	18
8.	tathā hy uktam—athāto daivatam. tad yāni nāmāni prādhānyastutīnām devatānām tad daivatam ity ācakṣate iti	5	2	23
9.	tathā hi—arthanityaḥ parīkṣeta iti bhāṣyakāravacanam		9	25
10.	puru bahu trāyate iti putra ity ucyate	7	9	33
11.	na ity upariṣṭād upacāra upamārthīyaḥ	8	10	37
12.	uktañ ca bhāṣye—tam prajñayā stauti iti	12	10	39
13.	āgaḥ pāpam āha āṅpūrvād gameḥ kilbiṣam iti niruktam		20	40
14.	tathā hi—agnir vasubhir vasur vāsava iti samākhyā. tasmāt			

Serial No.	Quotation.	Page.	Note No.	No. in App. II.
	pṛthivīsthānāḥ iti bhāṣyakāra-vacanam	15	9	47
15.	bhāṣyakāreṇa darśitaḥ—athāpi nir ity eṣa sam ity etasya sthāne iti	17	6	51
16.	dabhram arbhakam ity alpasya	18	3	54
17.	tathā hi—tisra eva devatāḥ iti nairuktāḥ. agniḥ pṛthivīsthānaḥ. vāyur vendro vā antarikṣa-sthānaḥ. sūryo dyusthānaḥ iti pratijānīte		12	55
18.	mitro madhyamasthānadevatā-su paṭhitatvāt	25	6	66
19.	te yadā amuto 'rvāñcaḥ paryā-vartante sahasthānād udakasy-ādityāt. atha ghṛtenodakena pṛthivī vyudyate iti nirukta-vacanam	26	14	69
20.	asya ca nirvacanam—pitā kṛta-sya karmaṇaś cāyitā iti	27	1	75
21.	aṃhaḥśabdo hanter nirūḍho-padhād viparītākṣaro 'sunpratya-yānto niruktaḥ	29	11	84
22.	dyuter ādivarṇavyāpattyā ktin-pratyayāntasya jyotiḥśabdo niruktaḥ	31	1	88
23.	tathā hi yāskasya nirukta-bhāṣyakārasya vacanam—sarve-ṣām bhūtānām darśanāya iti	32	3	92
24.	tathā coktam bhāṣyakāreṇa—yac ca kiñ ca prabalhitam ādityakarmaiva tat iti		24	95
25.	cid ity eṣa anekakarmā. hi ty eṣa anekakarmā. iti bhāṣyakāra-vacanāt	35	27, 29	107

Serial No.	Quotation.	Page.	Note No.	No. in App. II.
26.	tathā coktam bhāṣyakāreṇa—sarvāsu devatāsv aiśvaryam vidyate iti	37	23	113
27.	kurutanety anarthakā upajanā bhavanti iti bhāṣyakāravacanāt	39	17	120
28.	yathārtham vibhaktīḥ sannamayet iti bhāṣyakāravacanāt	40	6	122
29.	tathā ca niruktabhāṣyakāra āha—śamanañ ca rogāṇām yāvanañ ca bhayānām iti	41	17	127
30.	athāsya karma rasānupradānam vṛtravadha iti	45	17	136
31.	niyuto vāyoḥ ity ādiṣṭopayojanatvāt	49	12	145
32.	tathā hy uktam — athāsya sāṃstavikā devāḥ indraḥ somo varuṇaḥ pūṣā bṛhaspatiḥ iti	51	4	149
33.	tathā hy uktam—athāsya sāṃstavikā devāḥ agniḥ somo varuṇaḥ ityādi	52	18	153
34.	tathā hi—putraḥ puru trāyate. niparaṇād vā. pun narakam. tatas trāyate iti vā iti ācāryavacanam	54	17	158
35.	tathā coktam—athāsya sāṃstavikā devāḥ indraḥ somo varuṇaḥ parjanya ṛtavaḥ iti	59	9	167
36.	tathā hy uktam—athāsya karma vahanam haviṣām iti	60	28	175
37.	nābhiḥ sannahanāt pradeśavacanaḥ iti niruktam	69	6	192
38.	muṣṭir mohanād vā iti niruktam	80	16	206

Thus 38 out of 208 quotations are from Yāska. Then there are some places where the quotations seem to be from Yāska, but are not found in the Nirukta of Yāska. I deal with that point now.

On Page 25, Line 6, there is the remark: mitro madhyamasthānadevatāsu paṭhitatvān madhyamasthānatvena niruktaḥ. dyusthāno 'pi mitro 'sti. The word mitra we find in the Nighaṇṭu (5-4) among the madhyamasthānadevatās. But it is not found among the dyusthānadevatās.

On Page 26, Line 12, there is the statement: tathā ca prakaraṇavaśa eva viniyoktavyaḥ iti bhāṣyakāravacanam. Usually in the literature of Vedic interpretation, Bhāṣya means the work of Yāska beginning with samāmnāyaḥ samāmnātaḥ. And Bhāṣyakāra is Yāska. But this passage is not found in the Nirukta.

On Page 30, Line 2 there is the statement: kṛṣṇena iti dāśatayīṣu pāṭhaḥ. tathā sati kṛṣṇam karṣater nāśārthasya. tamaāder nāśayitā. In Nirukta there is the statement: kṛṣṇam kṛṣyateḥ. nikṛṣṭo varṇaḥ. In the Dhātupāṭha also there is no root kṛṣ with the meaning nāśa. There are only the roots kṛśa tanūkaraṇe and kṛṣa vilekhane.

On Page 32, Line 22, there is the statement: atter dhātor ātmaśabdo niruktaḥ. In Yāska the passage is: ātmā atater vā āpter vā. api vā āpta iva syāt. yāvadvyāptibhūta iti. (3-15).

On Page 67, Line 1, there is the statement: sūnaraḥ . . . padakāreṇaitat padam nāvagṛhītam. tathāpi bhāṣyakāravacanāt padakāram anādṛtya etan niruktam. Usually Bhāṣyakāra is Yāska. Here is a very noteworthy reference to Yāska and yet the point is not found in the Nirukta of Yāska. The word sūnara is not found in the Nirukta.

Again on the same page, Line 7, there is the statement: udakam api hiraṇyam ucyate iti bhāṣyakāravacanāt. This point is also not found in the Nirukta of Yāska.

Then there are some places where the etymology of certain words are given, for which we expect, from the method of statement, a reference in the Nirukta of Yāska. On Page 3, Line 17, there is the statement: veter vaninpratyayāntasya varṇavyāpatyādinā yoniśabdo niruktaḥ. On Page 4, Line 14, there is the statement: candramāḥ. cāyan paśyan bhūtāni dravaty antarikṣam nirmātā codakasya iti dhātujatvam pradarśitam. But none of these points are found in the Nirukta of Yāska.

I have not been able to find out the authority for these statements. It may be that there was a larger recension of the Nirukta of Yāska and these references may be from that recension. Or it

may be that the references are to other Niruktas which were available to the author and which are now lost to us. It may also be that the references are only to certain vedic commentaries and not to Niruktas. Whatever be the position, the sources of these statements are not traceable now.

In this connection I may draw attention to another point. On the very first page there is the passage: śāstrānte ca yām yām devatām nirāha tasyās tasyās tādbhāvyam anubhavati iti ca. The reference is to the end of the Śāstra, namely the Nirukta of Yāska. The Nirukta of Yāska begins: samāmnāyaḥ samāmnātaḥ. And it ends: vyantu devyaḥ kāmayantām ya ṛtukālo jāyānām ya ṛtukālo jāyānām (end of the 12th Chapter). Sāyaṇa also quotes the same in his commentary on the Ṛgveda (Upodghāta, Page 39 in Vol. I of the 1st Ed. of Max Muller): tadvyākhyānam ca samāmnāyaḥ samāmnāta ity ārabhya tasyās tasyās tādbhāvyam anubhavaty anubhavati ityantair dvādaśabhir adhyāyaiḥ. So according to Sāyaṇa this is the end of the 12th chapter. The passage is not found in the extant Nirukta of Yāska.

Now we will consider some details regarding the commentary proper. The commentary is a fairly elaborate one. First the Ṛṣi and the Devatā are given. Thus in the very first verse, it is said: nakulo nāma ṛṣiḥ. ādityo devatā (Page 2, Line 4). There are a few places where the Ṛṣi is not given. Verse 6 in the 1st Kalpa is from Āśvalāyana Śrauta Sūtra. And for the mantra no Ṛṣi is given. Similarly for verse No. 4 in the 3rd Kalpa, verse No. 6 in the same Kalpa, the first mantra in the fourth Kalpa (which is a praiṣa mantra), verse No. 23 in the fourth Kalpa, for these verses no Ṛṣi is given. There is no scope for giving the Ṛṣi in these cases. In verse No. 7 in the third Kalpa and verses 28 and 29 in the fourth Kalpa also no Ṛṣi is given.

Although the Ārṣeya Brāhmaṇa says: yo ha vā aviditārṣeya-chandodaivatabrāhmaṇena, etc., the chandas and the viniyoga of mantras are not given in this commentary. In Skandasvāmin's commentary on the Ṛgveda we find the statement: tatrārṣadevata-yor arthāvabodhane upayujyamānatvāt te darśayiṣyete. na chandaḥ anupayujyamānatvāt (immediately before the 1st mantra in the Ṛgveda). Maheśvara gives only the Ṛṣi in commenting on the Vedic mantras in his Nirukta Commentary. Sāyaṇa gives all the four elements.

Sometimes in this commentary an Upākhyāna is given. In verses 15, 21 and 27 in the fourth Kalpa there is an Upākhyāna

stated. In the last case there is some break in the narration of the story. This narration of an Upākhyāna is also in agreement with the method of Skandasvāmin.

In trying to make the press copy of the book I have found that some passages are not quite intelligible. On the 1st Page, Line 12, there is the passage: abahuśrutasyāpi kartṛvacanāt tathārthā-bhivādibhiḥ śraddadhānasya jantor api iti sarasvatīsūktiguṇastutya-surā mudam kurvate. Then on Page 5, Line 3, there is the statement: dyusthapradarśanārtham samāmnātasya maṇḍalam abhiṣṭū-yate. devatākāṇḍe ca sa prādhānyastutibhājaḥ. On Page 10, Line 5, after the word yajamānagaṇasya there is in the Ms. the passage: ya eṣṭo 'dhikṛtasya karmaṇi tasya, before the word dūtam. The passage is not quite intelligible and so is not printed in the text. On Page 13, Line 15, after the word dātāstu, there is daivyāgā dāstu syāt. Then the stu is deleted and between dā and the stu deleted, there is ta inserted below the line. Here also the passage is not clear and some portions are put by me in the notes and are not printed in the text. On Page 27, Line 10, after dyotayatīti dyumnam, there is the passage upāyam vitate dvaya (ntadyotayati yaśas-sādhanatva) dvayam tadyotayati yaśassādhanatvād yaśa ucyate atti ca bhaumam rasam. The eleven syllables are within brackets and are deleted. This passage too is not intelligible and so I print it in the notes and not in the text. On Page 57, Line 10, there is the passage dadāty asau bhaktātinībhūtebhyo, which is not intelligible. On Page 65, Line 21, there is the passage: meghajanmā stanayitnu-lakṣaṇopacāraḥ. adhiṣṭhātrī gaurīty ucyate. This too is not quite intelligible. On Page 81, Line 11, the passage kriyāśabdād uttara-padam iti bhedaḥ is also not quite intelligible.

In many places I have made some conjectural readings and I have also taken some liberties. In some places I have suggested in the notes some improvement in the reading actually printed in the text. For example in Line 7 on Page 2, kriyāyogam aṅgīkṛtya prayogaḥ can be improved by reading it as kriyāyogam aṅgīkṛtya prayogaḥ pradarśanīyaḥ. On Page 4, Line 3 I have printed rāja-yakṣmagṛhītasya; I have given the nearest approximation of the Ms. reading which is yācajakṣmagṛhītasya. On Page 26, Line 10, the Ms. has vṛṣṭiprasādādinā, and this occurs again. vṛṣṭipradān-ādinā would have been a better reading. On Page 53, Line 15, the reading given, namely, prārthayate mantrākṣararūpeṇa is only a conjecture; the Ms. has: prārthayatevahārakṣarūpeṇa. On Page 57, Line 1, for śatrukāyeṣu what the manuscript has is śatrunikā-yeṣu. On Page 62, Line 19, what the manuscript has is: antarikṣam prati asum prāṇam śarīradhāraṇam. diśaḥ prati śrotram. I have

changed the order of the two sentences to suit the order in the text. On Page 68, Line 5, there is the passage chāndasatvād aḍabhāvaḥ. akārasya utvam ca. What the Ms. has is : chāndasatvād aḍabhāvaḥ hrasvatvam ca. akārasyetvam ca. For reasons stated in note No. 6 for the page, I have altered the reading. In verse 25 in the fourth Kalpa (Page 78), the printed editions of Atharva Veda has prātisutvanam in the second line. But the manuscript has in the commentary the word as satvana and not as sutvana. From the statement satvanaśabdaḥ satvaparyāyaḥ in line 22, I take it that the commentator had the word as satvanaḥ and not as sutvanaḥ. satvanaśabdaḥ satvaparyāḥ seems more reasonable than sutvana-śabdaḥ satvaparyāyaḥ. So I have retained the word as satvana as found in the Ms. in spite of the reading found in the printed editions of the Atharva Veda.

There are some places where the text and the commentary vary. On Page 11, Line 4, there is the passage : ṛdhu vṛddhau. ṛddham samṛddham svarasauṣṭhavādinā. stomam yuṣmadguṇa-sampūrṇam. kurma iti śeṣaḥ. The text is ṛdhyāma stomam. Instead of this, the commentary seems to take it is ṛddham stomam. Otherwise there is no purpose in saying kurma iti śeṣaḥ. On Page 49, Line 20, there is the passage : prajānām jarāyujādīnām vṛṣṭidānādidvāreṇa pātā pālayitā vā prajāpatiḥ. pātes tṛni hrasvat-vam pālayater antalopaś ca. dhātvanyatvamātram. arthaḥ sa eva. This etymology seems correct for pātā and not for pati. I am afraid that the commentator has made a confusion between the two words. In the Uṇādis the word pati is derived as : pāter ḍatiḥ. pāter ḍatipratyayo bhavati ṭilopaś ca. patiḥ svāmī. pāti rakṣatīti (Śvetavanavāsin, 4-59) and pāter ḍatiḥ. pāter ḍatipratyayaḥ. pātīti patiḥ svāmī. ḍatyantāyāḥ saṅkhyāyāḥ ṣaṭsaṅkhyāvidhānāt bahu-gaṇādisūtre vatunā sāhacaryāt taddhitasyaiva ḍater grahaṇāt pataya iti jasaḥ śravaṇam bhavaty eva (Śvetavanavāsin 5-5). pāter ḍatiḥ. patiḥ (Nārāyaṇa 4-59) and pāter ḍatiḥ. patiḥ. idam prāg ukteḥ heyam (Nārāyaṇa 5-5). yupābhyām kit. ābhyām atipratyayaḥ kit bhavati. yuvatiḥ taruṇī. patiḥ bhartā. (Bhojā 2-1-192). pāter ḍatiḥ. asmād ḍatipratyayo bhavati. pā rakṣaṇe. pātīti patiḥ svāmī (Kātantra 3-52). The tṛnpratyaya found in the commentary must be due to a confusion with pātā which has that termination.

There are places where the commentary differs from recognised authorities like Pāṇini and the Uṇādi Sūtras. I have already given some instances where the commentary does not agree with the Nirukta of Yāska. Now I give instances for Pāṇini and the Uṇādi Sūtras.

On Page 52, Line 10, there is the statement: avadyāt. avapūrvād dyateḥ pāpe abhidheye avadyam iti nipātyate. In

Pāṇini we have avadyapaṇyavaryā garhyapaṇitavyānirodheṣu (3-1-101). Śvetavanavāsin in the commentary on the Uṇādi avadyāvamārvāḥ kutsite (5-60) says: avadyādayaḥ kutsite nindite vācye nipātyante. vader nañpūrvād yat. avadyam avadānārham kutsitam.

On Page 53, Line 17 there is the statement: he indrāgnī. devatādvandve ca iti dīrghatvam vidhīyate. The Sūtra occurs three times in Pāṇini. In 6-2-141 accent on both the members of the compound is prescribed. In 6-3-26 long ā in cases like indrāvarunau is prescribed. In 7-3-21 vṛddhi in both the members of the compound is prescribed as in āgnimāruta. Here the long ā in indrāgnī can be by the ordinary sandhi process and the relevancy and need for quoting the Sūtra is not clear.

On Page 57, Line 14, there is the statement: parjanyaḥ. tarpayatīti. tṛper ādyantaviparyayeṇa takāralope ca janyapratyayāntam etad rūpam. Śvetavanavāsin in his commentary on the Uṇādis says: parjanyaḥ arja ṣarja ārjane. asmād anyapratyayānto bhavati. dhātoḥ puḍāgamaḥ. parjanya indraḥ (3-96). Nārāyaṇa in his prakriyāsarvasva says: parjanyaḥ. pṛṇāter anyapratyayasya juṭ. pālayati pūrayati vā parjanyaḥ (Uṇ: 3-102). Bhoja in his Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa says: madhyavindhyaśikyānyaparjanya . . . projaṭ ca. parjanyaḥ meghaḥ (Uṇ: 2-3-4). In kātantra we see parjanyapuṇye. ete anyapratyayāntau nipātyete. pṛcī samparke. pṛṅkte pṛṇakti vā parjanya indraḥ (Uṇ. 3-4). The explanation given in this work is not in agreement with the explanation given in the Uṇādis. But it is in agreement with what Yāska says. His words are: parjanyas tṛper ādyantaviparītasya. janyaḥ. paro jetā vā. paro janayitā vā. prārjayitā vā rasānām (N. 10-10).

In the commentary, as has already been stated, the words are taken up for interpretation in the order in which they occur in the text. But there are some cases where the order is slightly disturbed. Thus on Page 12 in Line 10 the word kṛtāni is taken up first and then the word śiśrathaḥ is taken up, although in the text the order is śiśrathaḥ kṛtāni. On Page 64, Line 7, the word indubhiḥ is taken up before the word vardhāse though the order of words in the text is vardhāsa indubhiḥ. On Page 74, Line 3, the word sarvaḥ is taken up before the word astu though in the text the order is astu sarvaḥ.

It would be worthwhile to make a thorough comparative study of this commentary with other Vedic commentaries, especially with the commentary of Skandasvāmin on the Ṛgveda and with the commentary of Maheśvara on the Nirukta. I have already, even in 1930 at the sixth session of the All-India Oriental Conference held

at Patna, drawn attention to the close similarity that exists among a certain number of vedic commentaries. The commentary on the Sāma Veda by Mādhava and the commentary on the Mantras found in the Āśvalāyanagṛhyasūtra by Cakrapāṇin and Haradatta have yet to be published; a small portion of the former has already been published in the Adyar Library Bulletin. It is better to leave off this comparative study until all the works are available in print, and to be content with a general survey of the field for the time being.

This edition of the Vārarucaniruktasamuccaya is based on a single manuscript. So far as I know this is the only manuscript available. The manuscript looks old. It is written in Malayalam characters. It contains 45 leaves. The leaves are numbered by the letters of the alphabet in Malayalam, beginning with a, ā. The letters used here are :

a	1.	ai	12.	cha	23.	da	34.
ā	2.	o	13.	ja	24.	dha	35.
i	3.	au	14.	jha	25.	na	36.
ī	4.	aṃ	15.	ña	26.	pa	37.
u	5.	aḥ	16.	ṭa	27.	pha	38.
ū	6.	ka	17.	ṭha	28.	ba	39.
ṛ	7.	kha	18.	ḍa	29.	bha	40.
ṝ	8.	ga	19.	ḍha	30.	ma	41.
ḷ	9.	gha	20.	ṇa	31.	ya	42.
ḹ	10.	ṅa	21.	tā	32.	ra	43.
e	11.	ca	22.	tha	33.	la	44.
			va	45.			

There is the letter śrī also written above the letters a, ā, etc. The second page of the leaf marked kha (17) is left blank. For the marks ṭa, tha, the marks are written twice, one above the other, but both below śrī. For pa, na was first written under śrī but was scored off. For the marks pha, ba, bha, ma and ya the letters are repeated, one below the other, but both below śrī. ra is written three times under śrī, but the two above are scored off and only the bottom one is retained. The matter now printed ends with the second page of the leaf marked la (44). The remainder of that page, the first page of the leaf marked va (45) and half of its second page are used for writing some passages from the Bṛhaddevatā. The entire Ms. ends at the middle of the second page of the leaf marked va (45).

The manuscript has been corrected after it was written. Some corrections must have been carried out during writing. Usually when any matter is to be added, it is done under the line between the letters where the addition is to be made, with a cross mark

above the line. If any letters are to be deleted a small horizontal stroke is put above that letter. Thus on Page 1, Line 3 the manuscript had originally only niruktam antareṇa sambhavati. Then na is added below the line between antareṇa and sambhavati. Here there is no cross mark. But on Page 4, Line 20, the manuscript had originally only jyotiścakravidbhir abhidhīyate uṣaso 'gram āgamanam. That is, the word uṣasām was omitted. Then in correcting, that word is inserted in its proper place below the line with a cross mark above the line. But the corrections are not carried out very carefully. There are still many mistakes remaining. For example, on Page 2, Line 20, the scribe began niruktabhāṣyakāravacanāt and then he wrote also cca. But he has not deleted the unwanted t at the end of vacanāt. On Page 13, Line 1, he began kaścit and then continued dyajamāna; he did not delete the unwanted t at the end of kaścit. On Page 3, Line 1, what was first written was jagadi; then ti was written after that and di was deleted. Such mistakes are quite common. Thus in many places the corrections are made. But in many places the corrections have not been carried out. In some places the deletion is not made in a regular way. Thus on Page 55, Line 7, what was first written is asmākam itiśśeṣaḥ. Then of the two śa letters written one below the other to make up the double śa in śśe, one is to be deleted and for this a horizontal line is drawn above the double letter. This many mean that the entire double śśa is to be deleted. But here the scribe must have meant that only one is to be deleted.

There are places where long insertions are made. For example, on Page 4, Line 10, what was first written is savitary uṣākālavartini. Then samīpa was added in its place below the line with a cross mark above the line. Similarly there are very long deletions also. On Page 27, Line 10, there was originally written dyotayatīti dyumnam upāyam vitate dvaya (ntadyotayati yaśassādhanatva) dvayan tadyotayati yaśassādhanatvād yaśa ucyate atti ca bhaumam rasam. The eleven syllables between dvaya before and dvaya after are enclosed within brackets and are also deleted by small horizontal strokes above them. On Page 31, Line 4, there was first written tatrasthasāmarthyayogena sūryam sartāran devam. Then all the syllables except tatrastha in the beginning and ndevam in the end are deleted by horizontal strokes above them. On Page 59, Line 25, there was first written māhātakarmakatvasmaraṇāt. The letter after māhā is completely scored off and cannot be deciphered. Then karmakatvasmaraṇāt deleted with horizontal strokes above the letters.

Sometimes deletion is made unnecessarily. Thus on Page 37, Line 5, pāpaparyāyaḥ was first written. Then the pa of pā was

deleted with a horizontal stroke above it, which deletion is unnecessary. A new pa was later added just below it. Sometimes there is a deletion which is not absolutely necessary but which is wanted only for the sake of Sandhi. For example, on Page 28, Line 9, what was originally written is na tiṣṭhanti na ni miṣanty ete iti. Then the e mark in te was deleted with a horizontal stroke above so that what remains is eta iti, which is the form when Sandhi is effected. Similarly on Page 80, Line 7, what was first written is mātā ca te pitā ca te ity ākrośaḥ. Then the mark in te after pitā ca is deleted with a horizontal stroke above it so that what is left is pitā ca ta ity ākrośaḥ ; and this is the form when the Sandhi is effected.

The scribe is very particular about this sandhi, i.e., when e is followed by a vowel, e is changed to ay and then the y in ay is dropped. But once he goes wrong. On Page 30, Line 1, what is written is vartamāne ity anena. It ought to be vartamānaḥ ity anena, and with Sandhi it would be vartamāna ity anena. But he writes it as vartamāne ity anena. If what is wanted is vartamāne ity anena, even then with Sandhi what ought to be written is vartamāna ity anena. Here is a case where the scribe not only ignores Sandhi but in giving the form without Sandhi he gives the wrong form.

Various mistakes have been committed in the course of the transcription. A large number of extra words are put in at various places. I give a list, which is not at all complete, but which will give a fair idea of the number of such extra words in the manuscript.

Page.	Line.	Extra.	Between.	
2	6	parokṣakṛto 'yam viniyogaḥ	viniyogaḥ	and parokṣakṛtoyam
3	18	vivṛṇot	vivaḥ	and vyavṛṇot
31	23	ketava enam	raksasaś cainasaś ca	and kimartham
32	1	viśvasyasya (first sya deleted)	viśvāya	and viśvaśabdaḥ
33	11	caṣṭa iti paśyati cakṣuḥ	tac cakṣuḥ	and caṣṭa iti
57	4	madotsedhayuktān pratiyodhana-samarthān	māraya	and tataś ca
63	1	svadhityākārāv ity eke	śastrākārāv ity eke	and athavā
64	17	paripakva	megham vā	and kim bahunā
65	22	takṣatī kurvatī	śeṣaḥ	and salilāni

There are some cases where the extra matter is deleted. For example on Page 63, Line 15, there is pūāṇām extra between putreṣu ca and putrāṇām and this extra matter is deleted with horizontal strokes above the letters.

The number of places where some word is missing in the Ms. is far more than the number of extra words found in the Ms. I give a few instances where I have taken the liberty to insert some matter in places where I felt that there is an omission in the Ms. The list is not at all complete. I am giving only some representative cases.

Page.	Line.	Inserted word.	Between.		
6	2	ā	prakāśarūpe-ṇāvasthitam	and	ābhimukhyena
7	1	putrāsaḥ	tādṛśam āyuḥ	and	chādasas tv asugāgamaḥ
15	15	mitram	sādhayitṛ	and	manuṣyaḥ
20	17	upāvaroha	abhimantryate	and	pṛthivīlokam
27	2	iti	tāyate	and	teṣām
29	9	aṃhaḥ	tvadārādhana-tatparam	and	aṃhaśśabdaḥ
41	14	īśānā īśvarāḥ. vāryāṇām	bheṣajam (in the mantra)	and	vṛṇoter etad rūpam
57	10	mahān	vatsasyārṣam	and	mahater dānārthasya
60	9	tathā ca śrūyate	devānam	and	śucim adhvaram
70	12	indhe	indra	and	dīpayati
70	15	yathā	putrebhyo yathā	and	pitā
79	22	kaḥ	ity arthaḥ	and	prajāpatiḥ
81	1	śeṣaḥ	iti	and	kim punaḥ

There are many places where the letters are missing in the Ms. since the leaf is broken. In many places the number of letters missing is very large and reconstruction of the passage has been a matter of considerable difficulty. In a few cases I have to leave some blank as no suitable words could be even guessed to fill up the gap.

On Page 2, Line 8, there is a break after tatra nāmāny ākhyātajāni iti śā; and what begins after that is nairuktasamayaś ca. But since the meaning of the passage is well known there is no difficulty in reconstructing the missing portion. Immediately after this there is another break. In Line 10 of the same page after ādityamaṇḍalam ucya there is a break and what begins after that is

vanasya. The letter te after ucya could easily be replaced. So is the case with bhu which should precede vanasya (though not printed). Since I could not in any way complete the quotation, I did not print this letter. But the letter te completes the previous sentence. So I printed that letter. I have to leave the rest blank.

On Page 8, Line 14, ā pradrava hari is missing as the corner of the leaf is broken. Similarly immediately after that, in Line 12, vanaḥ vanati is also missing since the corner is broken.

On Page 38, Line 19, pūrvam adhyāhāryaḥ is missing as the corner of the leaf is broken. Similarly in Line 20 tābhir hi viśvam vyāptam is missing for the same reason. The reading is only a guess. But I am sure that this must be correct reading.

On Page 39, Line 20, after yuṣmākam sambandhī, the leaf is broken and the letters ti śeṣaḥ śivata are missing.

On Page 42, Line 17, after tanve śarīrā the corner is broken. The broken portion can contain about sixteen syllables. Then the Page ends and what begins the next Page is k jyok śabdo. As it is reconstructed it looks all right and I see no room for so many syllables. Perhaps the scribe did not continue the line to the end of the Page.

On Page 48, Line 10, after pṛthivī the leaf is broken and sthānasya is missing. In Line 11, da part in de and va part in vā are completely missing as the leaf is broken. In a transcript of this Ms. made for the Adyar Library the scribe had written bhogānām. But I suspect this is only a guess of the scribe and that the portion was not in tact even then. The word that is wanted is devānām. From the bottom of the letters that are seen (only some points) the word can be made out to be that.

On Page 65, Line 3, after satyam eva. atha the leaf is broken and a large number of letters are missing. What begins after the break is raṇārthaḥ. varjayati. The reading is only a conjecture.

On Page 72, Line 19, after māyāvibhyā the leaf is broken and about fifteen syllables are missing. The next line begins śākasantapta. This śā is the latter portion of śoka. The e mark which precedes śā to form śo is also missing. Some bits of the letters are visible. The reading is a conjecture from those bits.

Similarly on Page 77, Line 14, the small mantra and the commentary in the next two lines are mostly broken; the whole thing

is a conjecture. Only some bits of the letters are seen. In this case the guess work was more difficult.

Now I will make a few remarks about the writing. I have already said something about the corrections. It was already stated that corrections are made by deleting letters that are not wanted with a small horizontal stroke above the letter. When the same letter is repeated unnecessarily it is usually the first that is deleted. But in a few cases the second is deleted. For example, on Page 12, Line 17, śunnaśśepa was first written śunnaśśaipa (i.e., there are two e marks before śśa). Then the second is deleted. On Page 15, Line 13, mitram na was first written mitrannanna. Then the second nna is deleted. On Page 47, Line 16, what was first written is aśnāśnātu. Then the second śnā is deleted. On Page 56, Line 19, parasyāḥ is written twice and the second is deleted.

Sometimes letters are deleted unnecessarily. On Page 70, in yāmani, the ā mark in yā is unnecessarily deleted. On Page 74, Line 5, the anusvāra in mahatām is deleted unnecessarily.

In writing Malayalam, there are certain marks that are tagged on to the main letter. Certain others are kept detached from the main letter. To the former class belong the marks for i, ī, u, y (following a consonant), etc. To the latter class belong the marks for ā, e, etc. In the case of the marks of the former class, it is not possible to draw a horizontal line over the mark alone. So such letters are shown to be unwanted by crossing the mark. For example, on Page 6, Line 13, there was first written lyakṣyate; then the y mark in lya was crossed.

Sometimes letters and marks forming parts of letters are also scored off, instead of crossing or deleting with a stroke. For example on Page 8, Line 12, there was first written duriṣṭamipi. Then the i mark in mi was scored off. Sometimes even full letters are scored off instead of being deleted with a horizontal stroke above. For example, on Page 8, Line 11, first sviṣṭakṛm was written. Then kṛ was scored off.

When insertions are made I have said already that they are made below the line. Sometimes the insertions are made above the line also. For example, on Page 51, Line 1, asmākā was first written. Then in correcting, the ā mark was deleted with a stroke above and the anusvāra was inserted above the line.

Certain corrections are such as cannot be properly described in Roman letters. On Page 29, Line 14, aśnoti was first begun as

agno, since ga and śa are more or less similar to each other in Malayalam. Then when agne was finished and when there was only the ā mark after that to be written to finish gno, the gna part alone is deleted with a stroke above and śnā was written; thus there is śno. There are many cases like this.

Some peculiarities of Malabar are worth noting. On Page 32, Line 10, kutsa is written as kuthsa. On Page 72, Line 22, vaivasvatam is written as vaivatsvatam. As a matter of fact it is quite common in Malabar. In the Raghuvaṃśa, I have studied the verse

vaivasvato manur nāma mānanīyo manṣīṇām

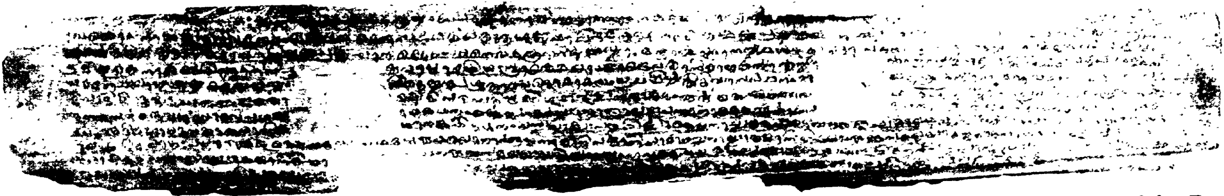
as

vaivatsvato manur nāma mānanīyo manṣiṇām

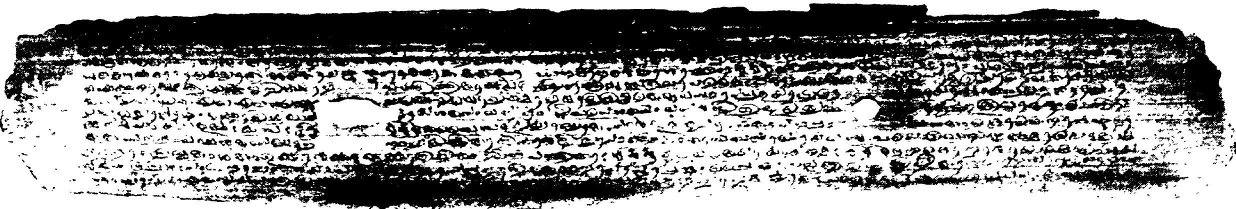
when I learned the Epic as a very young boy. On Page 50, Line 23, the word viśvasṛk is clearly written so and I have printed it also in the same way. The text also I have printed as viṣvaṣrg jīvadhanyaḥ. In Prakriyāsarvasva, which is a commentary on the Sūtras of Pāṇini, the author Nārāyaṇa Bhaṭṭa tries to justify the form as viśvasṛk. In the Amarakośa I have learned the passage as vidhātā viśvasṛg vidhiḥ when I learned that work as a young boy. So I retain the reading.

In Malayalam the letters t and d are pronounced as l and the letters ṭ and ḍ are pronounced as ḷ under certain conditions. I have said something about this in my article on the subject in the Journal of Oriental Research of the University of Madras (later changed into the Annals of Oriental Research of the University of Madras), Vol. I. This peculiar pronounciation affects the writing also. For example, since t has the sound of l, where we expect l, we find t. vikalpaḥ is written vikatpaḥ (P. 70, Line 10), in the first case and in the second case vikat (then this t is deleted) tvaḥ. (It may be noted that pa and va are very similar to each other in Malayalam.). On Page 76, Line 8, alpam idam uktam is written as atpam itpam idam uktam (then the first tpami deleted with strokes above). Kalmaṣa is written as kanmaṣa on Page 34, Line 22.

There are various features which I cannot give here in full. I have only given representative examples of what I consider to be noteworthy points.

This is Page 1-a of the original manuscript : hariḥ śrī gaṇapataye namaḥ up to idam jagat pratiṣṭhitam iti. See note 2 for Page 2 and note 13 for Page 2.

This is Page 44-b : ko maganda ucyate. See note 22 for Page 81. The Page ends : saṃkalpaś ca pra which is in the quotation from the Bṛhaddevatā.

वाररुचनिरुक्तसमुच्चयः

प्रथमः कल्पः[1]

[2]हरिः श्रीगणपतये नमः ।

अग्निं वायुं तथा सूर्यं लोकानामीश्वरानहम् ।
नमामि नित्यं देवेशान् नैरुक्तसमये स्थितः ॥

अथेदानीं मन्दप्रज्ञावबोधनार्थं मन्त्रविवरणं निरुक्तमन्तरेण न संभवति[3] । यत आह—अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते[4]—इति ।

नानिरुक्तार्थवित् कश्चिन्मन्त्रं निर्वक्तुमर्हति ॥[5]

इति च वृद्धानुशासनम् । निरुक्तप्रक्रियानुरोधेनैव मन्त्रा निर्वक्तव्याः । मन्त्रार्थज्ञानस्य च शास्त्रादौ प्रजोजनमुक्तम्—

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा[6] ॥

इति । शास्त्रान्ते च—यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवति[7] इति च । वेदपदार्थविवरणे च बाहुश्रुत्यमन्वेष्टव्यम् ।

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रचलिष्यति ॥[8]

इति व्यासवचनम् । अबहुश्रुतस्यापि कर्तृवचनात् तथार्थाभिवादिभिः श्रद्दधानस्य[9] जन्तोरपि इति सरस्वतीसूक्तिगुणस्तुत्यसुरा मुदं कुर्वते[10]। अतो यथाशक्ति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते ।

ब्रह्म जज्ञानं[11] प्रथमं पुरस्ता-
द्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः
सतश्च योनिमसतश्च विवः[१] ॥ ॥ १ ॥

सर्वमन्त्रव्याख्याने प्रथममार्षकथनं कर्तव्यम्[२]। मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्षं वेदयन्ते[३] इत्यत्र प्रदर्शितम्[४]। नकुलो नाम ऋषिः। आदित्यो देवता। तथाहि शौनकर्षिदर्शनम्—यस्य वाक्यं स ऋषिः या तेनोच्यते सा देवता[५]— इति। घर्माभिष्टवनेऽस्य विनियोगः[६]। परोक्षकृतोऽयं मन्त्रः प्रथमपुरुषयोगात्। ब्रह्म। नामानि सर्वाणि सामान्येनाख्यातजानि हि नैरुक्तसमयत्वात्। क्रियायोगमङ्गीकृत्य प्रयोगः[७]। तथाहि—तत्र नामान्याख्यातजानि इति शाकटायनः नैरुक्तसमयश्च इति[८]। बृह बृंह वृद्धौ इत्यस्य अन्येभ्योऽपि[९] दृश्यत[१०] इति मनिन्प्रत्ययान्तस्य एतद्रूपम्। सर्वतः परिवृद्धत्वात् ब्रह्मशब्देन आदित्यमण्डलमुच्यते .... वनस्य[११] तदाधाररूपे स्थितिः इत्युपनिषत्सु गीयते। मण्डले हि इदं जगत् प्रतिष्ठितम्[१२] इति[१३]। जज्ञानमिति। जायमानं उत्पद्यमानम्[१४]। प्रथममिति मुख्यमुच्यते। अन्येषां तेजसाम्। तथा च स्मरणम्—

ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव[१५]।
शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम्[१६] ॥

इति। पुरस्तात् पूर्वतः। कस्य। सामर्थ्यात् जगदुत्पत्तेः। अथवा प्रत्यहमुदयास्तमयमङ्गीकृत्याह[१७]। पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि। पूर्वमेव वा सर्वप्राणिनामुत्थानात्। वि इत्ययमुपसर्गः आविरित्याख्यातेन संबध्यते। कुत एतत्

अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्[१८]

इत्यभियुक्तोपदेशात्। न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुः[१९] इति निरुक्तभाष्यकारवचनाच्च[२०]। सीमतः। सिमशब्दः सर्वादिषु पठितः। विभक्तिव्यत्ययेन सप्तम्येकवचनं द्रष्टव्यम्। कुत एतल्लभ्यते। सुपां सुप आदेशा भवन्ति[२१] इति वैयाकरणस्मरणात्[२२] यथार्थं विभक्तीः संनमयेत्[२३] इति निरुक्तकारवचनाच्च। सिमस्मिन् सर्वस्मिन्नित्यर्थः।

सामर्थ्यात् सर्वस्मिन् जगति[१]। अथवा सीमशब्दः सीमापर्यायः। अस्मिन् पक्षे आकारो मर्यादार्थ आहर्तव्यः[२]। आ सीमतः। सर्वस्य सीमारूपेणावस्थितो लोकालोकपर्वतः। आलोकालोकपर्वतमित्यर्थः। सुरुचः। रुचयः रश्मयः[३] रोचमानत्वात्[४]। सुदीप्तान् रश्मीन्[५] सहस्रसंख्याकान्[६]। वेनः।

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्।[७]

इति लिङ्गव्यत्ययः। वेनम्। वेनतिः कान्तिकर्मा। कान्तम्। कस्य[८]। सर्वस्य भूतजातस्य। आवः। वृञ् वरण इत्यस्य लिङि छान्दसमेतद्रूपम्[९]। विशब्दस्यात्र संबन्धः। व्यवृणोत्। विवृतवान्[१०]। विसृष्टवानित्यर्थः। न केवलं रश्मिविसर्गमेवाकरोत्[११]। किं तर्हि। सः। लिङ्गव्यत्ययः। तत्। अथवा मण्डलमध्यस्थः पुरुषोऽभिधीयते। स आदित्यः। बुध्न्याः। बुध्नमन्तरिक्षम्। बद्धा अस्मिन् धृता आप इति। तत्र भवा बुध्न्या दिश उच्यन्ते। तथा च[१२] स्मरणम्—

ताभ्यां स[१३] शकलाभ्यां तु[१४] दिवं भूमिं च निर्ममे।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं[१५] च शाश्वतम्॥[१६]

इति। उपमाः। उप इत्यन्तिकनाम। परितोभूताः अस्य आदित्यस्य सर्वस्य वा जगतः[१७] सर्वस्य[१८] समीपोपलभ्येः। विष्ठाः[१९]। विष्टभ्य स्थात्रीः। अष्टावपि दिशो विवृताः करोतीत्यर्थः। सतश्च योनिं विद्यमानस्य[२०] वस्तुनः स्तम्भकुम्भादेर्योनिम्। असतश्च अविद्यमानस्य[२१] योनिम्। वेतेर्वनिन्प्रत्ययान्तस्य[२२] वर्णव्यापत्यादिना योनिशब्दो निरुक्तः[२३]। योनिमवगतिम्। विवः[२४] व्यवृणोत्[२५]। प्रकाशितवानित्यर्थः। किमिदमुच्यते। यावत् खलु भगवत आदित्यस्य तेजसा न व्याप्रियते[२६] भुवनमण्डले तावत् सदसद्भावौ न व्यासज्येते[२७]। व्यापृते तु घटोऽस्ति न वा इति वक्तव्यं भवति। अतः सत्त्वमसत्त्वं[२८] च व्यञ्जितवानित्यर्थः॥

नवो नवो भवति जायमानो-
ऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम्।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्
प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः[१] ॥ ॥ २ ॥

सूर्याया आर्षम्। चन्द्रमाः स्तूयते आदित्यो वा। राजयक्ष्मगृहीतस्य[२] आदित्ये चरौ पुरोऽनुवाक्यैषा[३]। नवो नवः। नवशब्दः[४] प्रियवचनः। वीप्सायां[५] द्विर्वचनम्[६]। प्रत्यहं प्रियतमः[७] प्रतिपत्प्रभृतिष्वहस्सु पूर्वपक्षाश्रयेषु जायमानः। कुतः। प्रतिदिनमेकैकस्याः कलाया वृद्धेः। अह्नां केतुः। केतयतिः प्रज्ञापनार्थः[८]। प्रज्ञापयिता। कर्तेत्यर्थः। स निशाकर इति कालविद्भिरभिधीयते। उषसाम्। एकस्या एव[९] पूजनार्थे बहुवचनम्। उषसां अग्रम्। अत्राङ्पूर्वाद्गमेरग्रशब्दो[१०] निरुक्तः[११]। अग्रमागमनमुदयं[१२] प्रत्येति गच्छति अपरपक्षान्ते। कथम्। प्रत्यहं क्षीयमाणावयवः क्रमेणापरपक्षान्ते[१३] सवितर्युषःकालसमीपवर्तिनि[१४] लयं यातीत्यर्थः। एवं पूर्वपक्षापरपक्षान्ते[१५] निर्वाहनिर्वाणेन[१६]। भागं भजनीयमाहारत्वेनाज्यादिहविरुच्यते[१७]। तथा च श्रूयते—इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति[१८]—इति। तद्देवेभ्यो यागाङ्गभूतेभ्यो विदधाति करोति। आयन् आभिमुख्येन गच्छन्। चक्रवत् बभ्राम्यमाण[१९] इत्यर्थः। प्रशब्दः तिरते इत्यत्र संबध्यते[२०]। चन्द्रमाः। चायन् पश्यन् भूतानि द्रवत्यन्तरिक्षं[२१] निर्माता च उदकस्य[२२] इति धातुजत्वं प्रदर्शितम्। सः प्रतिरते[२३]। प्रकर्षेण[२४] वर्धयति। दीर्घं शतसंवत्सरलक्षणम्[२५]। आयुः दृष्टादृष्टसाधनम्। कस्य। स्तोतॄणां यष्टॄणां च। अथवा पूर्वापरं चरतः[२६] इति पूर्वस्यां ऋचि सूर्याचन्द्रमसोः सहस्तुतिदर्शनादत्रापि तयोः स्तुतिसंभवात्[२७] द्वितीयः पादः आदित्यदैवतः[२८]। अत एवायमादित्ये चरौ विधीयते[२९]। अह्नां केतुः। केतुशब्दो[३०] व्याख्यातः। स च दिनकर इति ज्योतिश्चक्रविद्भिरभिधीयते। उषसां उषसः। अग्रं आगमनम्[३१]।

मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्[३२]।

इति मन्त्रान्तरदर्शनात् ॥

तद्विष्णोः परमं पदं

सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम्[1] ॥ ॥ ३ ॥

मेधातिथेरार्षम् । द्युस्थप्रदर्शनार्थं समाम्नातस्य मण्डलमभिष्टूयते । देवताकाण्डे च स प्राधान्यस्तुतिभाजः । तथा ह्युक्तम्—अथातो दैवतम् । तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते[2]—इति । निरुक्ते काण्डत्रयं[3] श्रूयते नैघण्टुकं नैगमिकं दैवतमिति । तथा चाहुर्नैरुक्तिकाचार्याः—

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा ।
तृतीयं दैवतं[4] काण्डं शास्त्रमेतत्त्रिधा स्थितम् ॥[5]

इति । तच्छब्देन निरुपमं तेजोनिधानं[6] जगद्व्यापारकारणं मण्डलमुच्यते । विष्णोः । विष्लृ व्याप्तौ[7] इत्यस्य विशतेः व्यश्नोतेर्वा एतद्रूपम् । त्रयाणां धातूनां अस्य अर्थस्य[8] विद्यमानत्वात् । तथा हि—अर्थनित्यः परीक्षेत[9]—इति भाष्यकारवचनम् । निरुपबन्धो[10]विष्णुरादित्य एव । नभसो व्याप्त्या दीप्त्या । न वस्त्वन्तरम् । निरुक्तदर्शनात्[11] । विष्णोः भगवत आदित्यस्य[12]। परमं उत्कृष्टम्[13] । पदम् । पद्यते अधिष्ठीयत इति पदशब्देन स्थानमुच्यते । तथा च श्रूयते[14]—स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये[15] स एक एव[16] इति । अत्र हि आदित्यशब्देन[17] आदित्यमण्डलमभिधीयते । आदित्यमण्डलं[18] सदा सर्वदा एव[19] । पश्यन्ति सूरयः पण्डिताः परिपक्वज्ञानाः । ननु च सर्वोऽपि लोकः[20] पश्यति मण्डलं न सूरिण[21] एव । सत्यमेतत् । तथापि

पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः[22] ।

इति वचनात् निगमनिरुक्तव्याकरणादिविद्यारूपेण चक्षुषा यः पश्यति स एव पश्यतीत्युच्यते । स एव हि संसारबन्धनान्मुच्यते नान्य इति । तथा चोक्तम्—

सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न स[23] बध्यते[24] ।

इति । दिवि द्युलोके । इवशब्दः चक्षुश्शब्दात् परो द्रष्टव्यः । चक्षुरिव । यथा

चक्षुः प्रत्यक्षगोचराणां पदार्थानां प्रकाशकं एवमन्तरस्थस्य सर्वस्य हिमवदादेर्वस्तुनः प्रकाशरूपेणावस्थितम् । आ[१] आभिमुख्येन । ततं पदार्थं प्रति । तनु विस्तारे । विस्तीर्णमवस्थितमित्यर्थः । तथा च श्रूयते—तस्मात्सर्व एवं मन्यते मां प्रत्युदगात् इति । तस्मात् पुरुषं पुरुषं प्रति आदित्यो भवति—इति च[२] । तद्वयमपि वन्दामह इत्यभिप्रायः ॥

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा
यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।
पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति
मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः[३] ॥ ॥ ४ ॥

गौतमो विश्वान् देवानायुः प्रार्थयते । शतम् । इत् नु इत्येतौ शब्दौ[४] निपातितौ पदपूरणौ । शरदः । शरच्छब्दः संवत्सरपर्यायः। संवत्सरान् । शत-संवत्सरमायुरित्यर्थः । कुतः । उत्तरत्र आयुर्ग्रहणात् । अन्ति । अत सातत्यगमने इत्यस्यैतद्रूपम् । सातत्येन नित्यत्वं लक्ष्यते[५] । नित्यम् । जरामरणनिर्मुक्तान्[६] कुरुध्वमिति वाक्यशेषः । कीदृशं तदायुः । उच्यते । यत्रा नः। 'ऋचि तुनुघमक्षु[७] इति दीर्घत्वम् । यत्र यस्मिन्नायुषि । नः अस्माकम् । चक्रा[८] । लिड्मध्यमपुरुषस्य बहुवचनमेतद्रूपं भविष्यदर्थे द्रष्टव्यम् । करिष्यथ यूयमित्यर्थः । जरसं जराम् । तनूनाम् । तनुशब्दः शरीरवचनः । एतदुक्तं भवति—

जीवन् भद्राणि पश्यति[९] ।

इति लोकसंवादात् सर्वसंपत्साधनभूतमायुः शतसंवत्सरलक्षणमाशास्यते । उत्तरोऽर्धर्चोऽस्यैव प्रपञ्चः । अस्मासु जीवत्स्वसत्पुत्रा अपि पुत्रवन्तो भविष्यन्तीत्यर्थः । प्रार्थनीयं हि तत् । यत आह—

पुत्रेण लोकाञ्जयति[१०] पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्[११] ॥

इति। तादृशमायुः। पुत्रासः। छान्दसस्त्वसुगागमः[१]। पुत्राश्च यत्र[२] यस्मिन्नायुषि। पितरः[३] भवन्ति। भविष्यदर्थे लट्। भविष्यन्ति। मा इति प्रतिषेधार्थो निपातः रीरिषत इत्याख्यातेन संबध्यते। नः अस्माकम्। मध्या। मध्यशब्दात् सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुक्[४] इति आकारः। मध्ये। अपर्याप्त एव पुरुषार्थ इत्यर्थः। रिरिषत। रिषतिर्हिंसाकर्मा। मा रिरिषत मा वधिष्ट। तत् आयुः उक्तलक्षणम्। गन्तोः। दृष्टादृष्टोपकारार्थभूतार्थान्[५] प्राप्तुमित्यर्थः॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्ष-
मदितिर्माता स पिता स पुत्रः।
विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना
अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्[६]॥ ॥ ५ ॥

अनेन गोतमोऽदितेर्देवमातुर्भूमानमाह। अदितिर्द्यौः। कार्यकारणयोरभेदोपचारेण[७] कार्यस्य कारणव्यपदेशः। अदितिप्रभवत्वात् द्यौरदितिरित्युच्यते[८]। तथा अदितिः एवान्तरिक्षम्। अदितिर्माता निर्माता निर्मात्री वृष्टिदानेन सर्वस्य जगतः। स पिता सैव पिता पालयित्री तेनैव कर्मणा सर्वस्य भूतजातस्य। स पुत्रः सैव सर्वथा पुरु बहु त्रायत इति पुत्रः[९] इत्युच्यते। किंच विश्वे देवा अदितिः। देवमातृत्वात् सर्वे देवा अदितिरित्युच्यन्ते। पञ्च जनाः। चत्वारो[१०] वर्णा निषादः पञ्चम इति पञ्च जनाः गन्धर्वादयो वा[११]। ते च अदितिप्रभवत्वादेवमुच्यन्ते। किं बहुना अदितिः जातं अदितिकारणमेव यत्किंचिज्जगति जातम्[१२]। अदितिः जनित्वं अदितिकारणमेव जनिष्यमाणमुत्पत्स्यमानमपि[१३]। सा नः पातु सदा अदितिरिति वाक्यशेषः। नित्यपक्षे अक्षीणा[१४] प्रकृतिरुच्यते। तद्विकारः सर्वमिति योज्यम्॥

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं
यद्वा न्यूनमिहाकरम्।

अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्
सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहा[1] ॥ ॥ ६ ॥

[2]यज्ञे कर्मणि वर्तमानानामृत्विजामवश्यं प्रस्मरणसंभवात् प्रस्मरणमूलत्वादूनातिरिक्तस्य तदुत्पत्तौ विगुणं कर्म स्यात् । विगुणाच्च कर्मणः फलाभावः । तदुपशमनार्थमेतत् प्रायश्चित्तम् । यदस्य यागाख्यस्य कर्मणः अत्यरीरिचं अतिरेकं कृतवान् अहम् । यद्वा । वाशब्दः समुच्चये ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा [3]

इति यथा । यच्च न्यूनं ऊनम् । हीनमित्यर्थः । इह प्रकृते कर्मणि अकरं कृतवानस्मि । अग्निः । अङ्गतेर्गत्यर्थस्य अग्निः अङ्गयिता गमयिता भूतानां प्राणभूतो रुद्रोऽभिधीयते । स च स्विष्टकृदाख्यः । तथाहि श्रूयते—रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत्[4]—इति । तत् प्रकृतमूनातिरिक्तं स्विष्टस्य कर्ता विद्वान् जानन् । सर्वं कर्म स्विष्टं[5] याज्यया इष्टम् । दुरिष्टमपि[6] स्विष्टं करोतु इति वाक्यशेषः । सुहुतं दर्व्यादिना दुर्हुतमपि सुहुतं करोतु । स्वाहेति प्रदानार्थो निपातः ॥

आ प्र द्रव हरिवो[7] मा वि वेनः
पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।
नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ[8] ॥ ॥ ७ ॥

अवस्युर्नाम[9] ऋषिः । तस्यार्षम् । आभिमुख्येन प्रद्रव प्रधाव अस्मान् प्रति हे हरिवः अश्ववन् । मा विवेनः वेनतिस्सामर्थ्यात्[10] लम्बनार्थः । मा विलम्बिष्ठाः । यद्वा कान्तिकर्मा । विगतकामः विगतेच्छः । सामस्तुतीश्च प्रति मा भूः । यद्वा गतिकर्मा । मा विगमः । यावद्यज्ञः समाप्यते तावत्तिष्ठेत्यर्थः[11] । हे पिशङ्गराते[12] । पिशङ्गस्य रातिर्यस्येति[13] बहुव्रीहिः । पिशङ्गवर्णस्य सुवर्णादेः रातिरित्यर्थः । अभि नः सचस्व । व्यवहितसंबन्धः । अभिसेवस्वास्मान् । कस्मादेवमभिधीयते[14] उच्यते ।

हि शब्दो यस्मादर्थे।[1] यस्मात् त्वत् त्वत्तः अन्यत् किंचिदपि हे इन्द्र वस्यः वसुमत्तरः न[2] अस्ति। त्वमेव अतिशयेन धनवानित्यर्थः। यतश्च अमेनांश्चिज्जनिवतः जायावतः करोषि। धनवन्तं हि स्त्री कामयते। तथा च लोकवादः—धनमभिजनमापादयति—इति। तच्च धनं त्वत्प्रसादाल्लभ्यत इत्यभिप्रायः॥

अथा ते अग्ने समिधा विधेम
प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय।
दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान्
द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात्[3]॥ ॥ ८ ॥

वामदेवस्यार्षम्[4]। निशेष्टौ सामिधेनीषु अस्या ऋचो विनियोगः। अथा अनया। ते। षष्ठी चतुर्थी वा द्वितीयार्थे। द्वितीयैकवचनस्य[5] वा अयादेशः छान्दसत्वात्। हे अग्ने समिधा विधेम परिचराम। लोडर्थे लिङ्। प्रतीत्युपसर्गो गृभाय इत्यनेन संबध्यते। स्तोमं शस्यमानम्। इमं[6] सामिधेनीनां शस्त्राणां च तुल्यधर्मत्वात् शस्त्रधर्मेण क्रियमाणम्। प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण[7]। प्रतिगृह्य च नो[8] दहाशसः शंसितॄन् आत्मनः। रक्षसः राक्षसान्। पाहि रक्ष च अस्मान्। कुतः। द्रुहः द्रोग्धुः। निदः निन्दितुश्च सकाशात्। हे मित्रमहः मित्राणां पूजयितः। अवद्यात् गर्ह्याच्च पापात्॥

एना वो अग्निं नमसो-
र्जो नपातमा हुवे।
प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं
विश्वस्य दूतममृतम्[9]॥ ॥ ९ ॥

वसिष्ठस्यार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। एना अनेन। वः। छान्दसत्वात् द्वितीयैकवचनस्य वसादेशः। त्वामग्निम्। नमसा। अन्ननामेदम्। हविर्लक्षणेनान्नेन निमित्तभूतेन तदुपभोक्तव्यमित्येवमर्थमित्यर्थः। यद्वा नमः स्तोत्रम्[10]।

तेन निमित्तभूतेन। ऊर्जो नपातम्[१]। ऊर्गन्नं बीजलक्षणं रसो वृष्ट्यादिलक्षणः। तस्य नपात् पौत्रः अग्निः। कथम्। ततो ह्योषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते। इत्येवमग्नेरूर्जः पौत्रत्वम्[२]। आहुवे आह्वयामि। किंलक्षणम्। प्रियं देवानां मनुष्याणां च। चेतिष्ठं अतिशयेन चेतनावन्तम्। अरतिं अलंमतिं[३] पर्याप्तमतिम्। स्वध्वरं[४] शोभनयज्ञम्। विश्वस्य सर्वस्य यजमानगणस्य[५] दूतम्। अमृतं अमरणधर्माणम्[६]। एतदुक्तं भवति। तमाशासमृद्धये आह्वये[७]। स चाहूतो देवान् प्रति दौत्यं[८] करिष्यतीत्यभिप्रायः।

ममाग्ने[९] वर्चो विहवेष्वस्तु
वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम।
मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्र-
स्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम[१०]॥ ॥ १० ॥

विहव्यस्यार्षम्।[११] संसवे वैश्वदेवे शस्त्रेऽस्य विनियोगः। मम। एकवचनं बहुवचनस्य स्थाने। अस्माकमित्यर्थः। हे अग्ने त्वत्प्रसादात् वर्चः। ब्राह्मं तेजो वर्च इत्युच्यते[१२]। तत्। विहवेषु। विविधमाहूयन्ते शक्रादयो देवा यस्मिन् स विहवः संसव उच्यते। तस्मिन्। अस्माकमेव सोमयागजनितं ब्राह्मं तेजः अस्तु भवतु अस्य यजमानस्य इत्यभिप्रायः[१३]। किं च वयं त्वा त्वां इन्धानाः[१४] दीपयमानाः घृतादिभिः[१५] अन्वहं तन्वं तनुं शरीरमस्मदीयम्। पुषेम। पुष पुष्टौ। पुष्येम। त्वत्प्रसादाद्बहुधनमस्माकं अस्तु इत्यर्थः[१६]। मह्यम्[१७]। बह्वर्थे एकवचनम्। अस्मभ्यम्। नमन्ताम्। नम प्रह्वार्थे[१८]। प्रह्वीभवन्तु[१९]। प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः। चतस्रः[२०]। दिक्शब्देनात्र दिङ्निवासिन उच्यन्ते। मञ्चाः क्रोशन्ति इति यथा। सर्वेषामपि भूतानामीश्वरत्वमाशास्यते। किंच त्वया त्वयैव अध्यक्षेण अग्रेसरेण पृतनाः सेनाः प्रतिबन्दिभूताः। जयेम। भवतोऽग्नेः प्रसादादस्मच्छत्रवोऽप्यपहृतवर्चसो निलीनाः शेरतामित्यर्थः॥

ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाज-
मा नो मन्त्रं सरथेहोप यातम्।

यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा
भूतांशो अश्विनोः काममप्राः[१] ॥ ॥ ११ ॥

भूतांशो नाम काश्यपपुत्रः अश्विनौ आह। प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः। कुत एतज्ज्ञायते। मध्यमपुरुषयोगात्[२]। ऋधु वृद्धौ। ऋद्धं समृद्धं स्वरसौष्ठववादिना। स्तोमं युष्मद्गुणसंपूर्णम्। कुर्म इति शेषः[३]। न केवलं युष्मत्स्तवमेव कुर्मः। सनुयाम। षणु दाने[४]। दद्म च। वाजम्। वाजमित्यन्ननाम। अन्नं हविः। आकारस्य उपयातं इत्याख्यातेन[५] संबन्धः। नः अस्माकम्। मन्त्रम्। मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः[६]। ऋगादि-मन्त्रैर्मन्त्रवन्तम्। याज्यावन्तमित्यर्थः[७]। सरथा। प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुक्[८] इत्याकारः। सरथौ[९]। समानमेकं रथमारुह्येत्यर्थः। इह। इहेति कालः प्रतिनिर्दिश्यते। एतस्मिन् काले। उपयातम्। आख्यातोपसर्गयोर्मध्ये आकारः प्रविशति। उपा-गच्छतमित्यर्थः। आगतयोश्च युवयोः यशो न। यश इत्यन्ननाम। न इत्युपरिष्टा-दुपचार[१०] उपमार्थीयः[११]। पुरोडाशाद्यन्नमिव। पक्वं पक्वसदृशम्। भोजनयोग्य-मित्यर्थः। मधु मधुररसम्। मृष्टतरमित्यर्थः। गोषु। सप्तमीबहुवचनं षष्ठीबहु-वचनस्य स्थाने। गवाम्। अन्तः। अन्तःशब्दो मध्यपर्यायः। मध्ये। ऊधसि[१२] वर्तमानमित्यर्थः। किं तत्। सामर्थ्यात् पयः। आकारः अप्राः इत्यनेन संबध्यते। भूतांशः। अश्विनोः चन्द्रादित्यरूपयोः कामं[१३] प्रकामम्। आप्राः। प्रा पूरणे। आभिमुख्येन पूरयति। प्रवर्ग्यादौ। एतज्ज्ञात्वा तूर्णमुपायातमिति संबन्धः॥

अव ते हेळो वरुण नमोभि-
रव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः।
क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता
राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि[१४] ॥ ॥ १२ ॥

शुनःशेपो यूपे[१५] नियुक्तो वरुणमाह। अवेत्ययमुपसर्गः ईमहे इत्याख्यातेन संबध्यते। ते तव हेळः। क्रोधनामेदम्। तथा ह्याहुर्ब्रह्मवादिनः—प्रत्यक्षहेळ-प्रसादा राजानः[१६] इत्यादि[१७]। पूर्वमयागजनितो योऽस्माकमुपरि रोषः[१८] तं रोषं हे वरुण

परितः आच्छादयितः[१] वारिणा तेजसा वा सर्वस्य। नमोभिः स्तुतिभिः। ईमहे इति सिंहावलोकनन्यायेनाख्यातस्यापकर्षः[२]। अवेमहे। अवेत्ययमपेत्यस्य स्थाने द्रष्टव्यः। ईमह इति याच्ञाकर्मान्यत्र[३]। इह तु गत्यर्थः। अपगमयामेत्यर्थः। अव। अस्यापि पूर्ववत् संबन्धः। यज्ञेभिः यज्ञैः। सप्तम्यर्थे तृतीया[४] यज्ञेषु यागेषु। अवभृथेष्ट्यादिषु ईमहे हविर्भिः एककपालादिभिश्च अपगमयामेत्यर्थः। यत एवमतः क्षयन्। क्षि निवासगत्योः। निवसन्। स्वस्मिन् स्थाने गतरोषस्त्रायन्[५] इत्यर्थः। अस्मभ्यं। विभक्तिदोषो माभूदिति[६]। असुर। असुरिति[७] प्राणनाम द्रष्टव्यम्[८]। मत्वर्थीयो रप्रत्ययः मुष्कर इति यथा। प्राणवन्[९] महाबल। प्रचेतः प्रकृष्टप्रज्ञ। उक्तं च भाष्ये—तत्प्रज्ञया स्तौति[१०]—इति। राजन् स्वामिन् सर्वस्य भूतजातस्य। एनांसि पापानि वाङ्मनःकायजातानि इह जन्मनि पूर्वजन्मनि च कृतानि। शिश्रथः[११]। श्रथ शैथिल्ये। शिथिलीकुरु। नाशयेत्यभिप्रायः। पापमूलत्वात् सर्वदुःखानामित्यर्थः।

उदुत्तमं वरुण पाशमस्म-
दवाधमं वि मध्यमं श्रथाय।
अथा वयमादित्य व्रते तवा-
नागसो अदितये स्याम[१२] ॥ ॥ १३ ॥

शुनश्शेपस्यार्षम्[१३]। उदित्ययमुपसर्गः श्रथयेत्यनेन संबध्यते। उत्तमं हे वरुण पाशं रज्जुम्[१४]। अस्मत् अस्मत्तः। सिंहावलोकनन्यायेनाख्यातमपकृष्टव्यम्[१५]। उच्छ्रथय उन्मोचय[१६]। अव। अस्य च तेनैवाख्यातेन[१७] संबन्धः। अधमं पाशमवश्रथय। अवेत्ययमधोभावे द्रष्टव्यः। अध एव मोचय। वि। पूर्ववदेवास्य संबन्धः। मध्यमं पाशं तत्रैव विश्रथय। अथ अनन्तरं वयं पाशबन्धान्मुक्ताः[१८] हे आदित्य अदितेः पुत्र व्रते। व्रतमिति कर्मनाम। कर्मणि। तव त्वत्संबन्धिनि वर्तमानाः। अनागसः[१९]। आगः पापमाह आङ्पूर्वाद्गमेः किल्बिषम्[२०]—इति निरुक्तम्। अपापाः सन्तः। अदितये। अदितिरिति पृथिवीनाम[२१]। पृथिव्यै। स्याम। पृथिव्यां चिरं जीवेमेत्यभि-

प्रायः[1]। एवमाख्यानसमयेन[2] इयं मन्त्रस्य योजना। अथवा कश्चिद्यजमान[3] उत्तमाधममध्यमैः पाशैर्बद्धो राजानं वरुणं प्रार्थयते। उत्तमं उत्कृष्टं[4] घोरं हे वरुण पाशं बन्धनहेतुभूतं[5] पापं ब्रह्महत्यादिमहापातकरूपं अस्मतः उच्छ्रथय[6]। अपनयेत्यर्थः। अधममपि पापं अभोज्यभोजनादिनिमित्तमपनय[7]। मध्यममपि पापमुपपातकादिरूपं नाशय। अथानन्तरं त्वया क्षालितसर्वकल्मषाः सन्तो वयं[8] हे आदित्य दीप्तस्वभाव[9] व्रते कर्मणि। तव[10] त्वद्देवत्ये वर्तमानाः[11]। अनागसः। आगः प्रमादः। प्रमादरहिताः अदितये स्याम अक्षीणाय स्याम। अक्षयं गमिष्याम[12] इत्यभिप्रायः॥

सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानु-
र्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः।
पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे
विश्वेदस्मै सुदिना सासदिष्टिः[13] ॥ ॥ १४ ॥

वामदेवोऽग्निमाह[14]। सेत्। सांहितिकः सुलोपः[15]। सः। इदिति पदपूरणः। हे अग्ने त्वत्प्रसादादस्तु भवतु। सुभगः। भग इति धननामधेयम्[16]। भजतेः। भज्यते व्यस्यते सर्वार्थिः[17]। सुदानुः[18]। सुशब्दः पूजायाम्। शोभनेन दृष्टोपकारेण[19] धनेन धनवान् सुदानुः। दाभाभ्यां नुः[20]। सुष्ठु पात्रेभ्यो दाता अस्तु[21]।

दात्रा पात्रविशेषेण[22] श्रद्धानतयैव च।
अल्पे[23] दत्ते बहुगुणं दानस्यावाप्यते फलम्[24]॥

इति वचनात्। कोऽसौ। यस्त्वा नित्येन अग्निहोत्रादिना[25] हविषा। य उक्थै[26] यश्च उक्थैः[26]। शस्त्राण्युक्थशब्देनोच्यन्ते। इह[27] तद्वन्तोऽग्निष्टोमादय उच्यन्ते। तैः। पिप्रीषति। प्रीञ् तर्पणे। तर्पयितुमिच्छति। तर्पयतीत्यर्थः। किंच स्वे स्वकीये। आयुषि शतसंवत्सरलक्षणे। शतायुश्च भवन्नित्यर्थः। दुरोणे। दुरोण इति गृहनाम। स्वस्मिन् गृहे। स्थाने स्थितः सन्नित्यर्थः। इदमप्याशास्यम्[28]। यतो लौकिका आहुः[29]—स्वगृहे निवासः स्वर्गनिवासः—इति। विश्वा। विश्वशब्दः सर्वपर्यायः[30]।

सर्वा। इच्छब्दश्चार्थे अनेकार्थत्वान्निपातानाम्। अस्मै यजमानाय। सुदिना कल्याणदिना[१]। सा असत्। पञ्चमो लकारः। अस्त्वित्यर्थः। इष्टिः। इषु इच्छायाम्। इच्छा पुत्रादिविषया। सकलस्त्वामाराधयन्[२] मर्त्यः सर्वथा कार्तार्थ्यमापद्यतामित्यर्थः[३]॥

उद्यन्नद्य मित्रमह
आरोहन्नुत्तरां दिवम्।
हृद्रोगं मम सूर्य
हरिमाणं च नाशय[४]॥ ॥ १५ ॥

प्रस्कण्वस्यार्षम्[५]। सूर्योऽभिधीयते। स च द्युस्थानः। उद्यन् उदयगिरिशिखरात्[६]। अद्य अस्मिन् काले। मित्रमहः[७] मित्राणां स्तोतॄणां[८] अभिलषितार्थप्रदानेन पूजयितः। अथवा मित्रवदुपकारी[९] महनीयश्च त्वम्[१०]। आरोहन्। आकारो बलवचनः। बलेन स्वेन निहत्य रक्षांसि रोहन्। तथा च श्रूयते—आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति[११]—इति। किमारोहन्। उत्तरां उत्कृष्टां पुण्यकृद्भिः[१२] सेव्यमानां अनुपमसुखस्थानं[१३] दिवम्। हृद्रोगं हृदयरोगम्। सर्वदुःखमूलं संतापमित्यर्थः। मम त्वत्परिचारकस्य[१४] संसक्तपरितापहृदयस्य[१५]। सूर्य हे सूर्य। हरिमाणं च हर्तारं च प्रभादीनां। रोगविशेषम्। नाशय निर्मूलय[१६]। प्रदर्शनार्थमिदम्। कुष्ठभगन्दरप्रमेहादीनष्टावपि महारोगान्[१७] नाशय। किं बहुना भाषितेन। भगवन् भक्तवत्सल भवत्प्रसादान्नीरोगो भूयासमित्यर्थः। तथा ह्याप्तवचनम्—

आरोग्यं भास्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्दनात्।
ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेच्छ्रिय[१८]मिच्छेद्धुताशनात्[१९]॥ इति॥

अग्निं वः पूर्व्यं गिरा
देवमीळे वसूनाम्।

5462

सपर्यन्तः पुरुप्रियं
मित्रं न क्षेत्रसाधसम्[१] **॥** ॥ १६ ॥

काश्यपस्यार्षम् । अग्निं वः। छान्दसत्वात् एकवचनस्य वसादेशः । त्वाम् । पूर्व्यमिति पुराणनाम । पुराणं नित्यम् । गिरा[२] । गृणातेः स्तुतिकर्मणो रूपम् । गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा । देवं दानादिगुणम् । ईळे । ईळ स्तुतौ । स्तौमि । वसूनाम् । वस्विति धननाम । धनानाम् । षष्ठीश्रुतेरर्थाय इति शेषः । अथवा स्वस्वामिसंबन्धलक्षणा षष्ठी । धनानां स्वामिनमित्यर्थः । तथाहि उक्तं वचनम्—

श्रियमि[३]च्छेद्धुताशनात्[४] ।

इति । अग्नौ[५] वामं वसु संन्यदध[६]—इति च श्रुतिः । अथवा वसवः पार्थिवा देवगणाः । तथाहि—अग्नि[७]र्वसुभिर्वसुर्वासवः इति[८] समाख्या । तस्मात् पृथिवीस्थानाः[९]—इति भाष्यकारवचनम् । तेषां स्वामिनमित्यर्थः । सपर्यन्तः । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने । सपर्यन् परिचरन् । पुरुप्रियम् । पुर्विति बहुनाम । बहूनां यजमानानां[१०] प्राणिनां वा सर्वेषां प्रियं इष्टम् । किमिव । मित्रं न[११]। नशब्द उपमार्थः। मित्रमिव । कीदृशं मित्रम् । क्षेत्रसाधसम् । साध संसिद्धौ। यथा[१२] क्षेत्रस्य दृष्टादृष्टसाधनभूतस्य साधयितृ मित्रं[१३] मनुष्यः तथा अहमपि अभिलषितार्थप्रदायिनमिति[१४] संबन्धः ॥

स्योना पृथिवी भवा-
नृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथः[१५] **॥** ॥ १७ ॥

मेधातिथेरार्षम्। स्योनमिति सुखनाम स्यतेः अवसानार्थस्य[१६]। ग्राम्यसुखभुक्त्या ह्यवस्यति विनश्यतीत्यर्थः। तथा च स्मरणम्—

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम्[१७] ।

इति। सेवितव्यमिति वा। सिचेर्वर्णव्यापत्यादिना स्योनम्। सेवितव्यं हि[१] तदवश्यम्। तथा च स्मरणम्—

भोक्ता च धर्मान्[२]

इति व्यासवचनम्[३]। ततः स्योना सुखरूपा सुखस्यानेकविधस्य[४] संपादयित्री। हे पृथिवि प्रथिते सत्तात्माकाशवत्। भव भूयाः। अनृक्षरा[५]। ऋक्षरं कण्टकः सन्तापकः सुखं सर्वप्रकारं तपामि[६] नाशयामीत्युद्धतः। तपतेः वर्णव्यापत्या। कण्टकसदृशैर्जनैर्नाभिभवनीया[७] अयत्नभोग्या च इत्यर्थः[८]। निवेशनी निवेशयित्री च स्वर्गादिस्थानं बहुधनसंपादनेन। यच्छ देहि। नः अस्मभ्यम्। शर्म। शर्मशब्दः सुखपर्यायः। गृहपर्यायश्चास्ति। शर्म सुखं निर्वाणरूपम्[९]। सप्रथः सर्वतः पृथु प्रथितम्। अक्षयमित्यर्थः। अथवा शर्म गृहम्। सर्वतः पृथु प्रथितं त्रिभूमिप्रासादं[१०] सर्वर्तुसुखसाधनस्थानं अपरिमितं देहीति[११] संबन्धः॥

अभि त्वा देव सवित-
रीशानं वार्याणाम्।
सदावन् भागमीमहे[१२]॥ ॥ १८ ॥

शुनःशेपो यूपे नियुक्तः सवितारमाह। अभीत्ययमुपसर्गः आभिमुख्ये वर्तते। त्वा त्वां हे देव दानादिगुण। सवितः सर्वस्य कर्मणः प्रसवितः अभ्यनुज्ञातः। ईशानमीश्वरम्। वार्याणाम्। वार्यं वृणोतेः। वरणीयाणां प्रार्थनीयानामायुरादीनाम्। सदा सर्वदा। अवन्। अवते रक्षणार्थस्येदं रूपम्। रक्षन्। किम्। लोकपालत्वात् लोकान्। भागम्। कस्य। प्रकरणवशादायुषः। आयुरेव वा भजनीयत्वात्[१३] भागशब्देनोच्यते। आयुः। ईमहे[१४]। याच्ञाकर्मायम्। याचामहे। द्विकर्मको याचिः[१५] दुहि याचि रुधि[१६]—इति स्मरणात्। त्वामायुर्याचामहे। त्वमप्यार्तानुग्राहकतया[१७] अस्मानायुष्मतः कुर्वित्यभिप्रायः॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे
ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा
**आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥[1] 		॥ १९ ॥**

भरद्वाजस्यार्षम्। प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः। हे विश्वे देवाः[2]। विश्वशब्दः सर्वपर्यायः। सर्वे देवाः पृथिव्यादिस्थानाश्रयिणः। शृणुत इमं हवं आह्वानम्। विज्ञापनमित्यर्थः। मे मम। मत्प्रयुक्तमित्यर्थः[3]। के पुनस्ते। ये ये वाय्वादयो[4] देवाः अन्तरिक्षे। सप्तमीश्रुतेर्वर्तमाना[5] इति शेषः। ये ये च सूर्यादयः उप द्यवि। उपेत्ययं उपरीत्येतस्य स्थाने द्रष्टव्यः। उपसर्गव्यत्ययश्च भाष्यकारेण दर्शितः—अथापि निरित्येष समित्येतस्य स्थाने[6]—इति। दिव उपरीत्यर्थः। स्थ भवथ। ये ये च अग्निजिह्वाः। जिह्वा प्रधानमङ्गानां[7] तन्मूलत्वात् सर्वव्यापाराणाम्। तेनाग्नेः प्राधान्यमुच्यते[8]। अग्निप्रधाना जातवेदःप्रभृतयः पार्थिवा देवाः। उत वा। उतशब्दः[9] अप्यर्थे। वाशब्दः चार्थे।

वायुर्वा त्वा मनुर्वा[10] त्वा[11]

इति यथा। अपि च यजत्राः यजमानानां त्रातारः[12]। के पुनस्ते। ये पृथिव्यादिस्थानाश्रयिणो[13] देवास्ते उच्यन्ते। कुतः। नैरुक्तानां त्रिस्थानव्यतिरिक्तस्य देवतान्तरस्याभावात्। पुरस्ताद्यच्छब्दश्रुतेः[14] तच्छब्दोऽध्याहार्यः। ते सर्वे आसद्य आगम्य अस्मिन् बर्हिषि। बर्हिःशब्दो यज्ञनाम। यज्ञे। स्वेन भागधेयेन मादयध्वम्। मदी हर्षे। हृष्यथ। हृष्टेषु विश्वेषु देवेषु युष्मासु अभिलषितार्थसिद्धिर्भविष्यतीत्यभिप्रायः॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो
नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः।
यजाम देवान् यदि शक्नवाम
**मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः[15] ॥ 		॥ २० ॥**

शुनःशेपो विश्वान् देवान् प्रार्थयते। नमो महद्भ्यः। नमःस्वस्तिस्वाहा-

स्वधा[१] इति नमोयोगाच्चतुर्थी[२]। नमोऽस्तु महद्भ्यः महनीयेभ्यः। वृद्धेभ्य इत्यर्थः। नमो अर्भकेभ्यः। अर्भकशब्दोऽल्पपर्यायः। दर्भमर्भकमित्यल्पस्य[३]—इति वचनात्। अल्पेभ्यो बालेभ्यः। नमो युवभ्यः। ननु च सर्वे एव देवा नित्ययौवनयुक्ता[४] अमृतपानात्। किमिदमुच्यते युवभ्य[५] इति। सत्यमेवैतत्। तथापि सर्वदेवानां वयोऽवस्थोच्यत इति विशेषः। नम आशिनेभ्यः। अशू[६] व्याप्तौ इत्यस्येनच्-प्रत्ययो[७] भवति। आशिनेभ्यः व्याप्तृभ्यः। कस्य। वयसः प्रकृतत्वात्। बाल्यस्य यौवनस्य स्थाविरस्य च वयसो व्याप्तृभ्यः। मध्यमवयस्केभ्य इत्यर्थः। न केवलं नमस्कारमेव[८] कुर्मः। यजाम देवान् सर्वान्। यदि शक्नवाम इत्यात्मनो दैन्यं प्रकटयति। को जानीयान्मखावसानं भविष्यति इति। सर्वो हि लोकः प्रयोजनापेक्षयैव प्रवर्तते इत्याह। मा। मेति प्रतिषेधार्थो निपातो वृक्षीत्याख्यातेन संबध्यते। ज्यायसः। सर्वार्थानां प्राधान्याज्ज्यायःशब्देनायुरुच्यते। तन्मूलत्वात् सर्वपुरुषार्थानाम्। ज्यायस आयुषः। शंसं आ। छान्दसः परनिपातः। आशंसं आशंसनम्[९]। प्रार्थनमित्यर्थः। वृक्षि। वृश्चतेरुत्तमपुरुषैकवचनं मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने। मा छेत्त। हे देवाः। युष्मत्प्रसादादायुरविनश्वरमस्माकमस्त्वित्यभिप्रायः॥

सूर्यो नो[१०] दिवस्पातु
वातो अन्तरिक्षात्।
अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः[११]॥ ॥ २१ ॥

चक्षोरार्षम्। अनेन मन्त्रेण तिस्रः प्रधानदेवताः प्रार्थ्यन्ते। तथाहि—तिस्र एव देवताः—इति नैरुक्ताः। अग्निः पृथिवीस्थानः। वायुर्वेन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः। सूर्यो द्युस्थानः[१२]—इति प्रतिजानीते। सूर्यः। सुवति सरति[१३] इति वा सूर्यः। अथवा सु आर्यः स्वामी सर्वस्य इति। स्वरः सुः वर्णविपर्ययेण[१४]। तथा च श्रूयते—आदित्य एषां भूतानामधिपतिः[१५]—इति। सूर्यः नः अस्मान् दिवः द्युलोकात्। द्युलोकोद्भवात् भयादित्यर्थः। पातु रक्षतु। वातश्च अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षभवाद्भयात्। अस्मान् पात्वित्यनुषङ्गः। अग्निश्च नः अस्मान् पार्थिवेभ्यः। वचनव्यत्ययः[१६]।

पार्थिवात् पृथिवीभवाद्भयात्[१]। पात्वित्यनुषङ्गः। त्रयाणां लोकेश्वराणां[२] प्रसादेन सर्व-दुःखोपशमोऽस्त्वित्यभिप्रायः ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे
दोषावस्तर्धिया वयम् ।
नमो भरन्त एमसि[३] ॥ ॥ २२ ॥

मधुच्छन्दस आर्षम्। उप। उपसर्गश्रुतेर्योग्यल्यबन्तपदाध्याहारः कार्यः। उपगम्य त्वा त्वां हे अग्ने। दिवे दिवे। अहर्नामैतत् सप्तम्येकवचनमेव समाम्ना-येषु[४] समाम्नातम्। अहनि। दोषावस्तः। अहोरात्रनामैतदन्यत्र। इह तु अहः-शब्देन पौनरुक्त्यपरिहारार्थं एवं योजनीयम्। दोषेति रात्रिनाम। वस्तरिति वसति-रुच्यते। रात्रिवासे। अहनि रात्रौ च इत्यर्थः। धिया। धीरिति कर्मनाम। यागा-ख्येन कर्मणा। वयं नमः। नम इत्यन्ननाम। अन्नं हविराज्यं वा। भरन्तः। पात्रस्थं[५] हविरुद्वहन्त इत्यर्थः। आ इमसि। आकारः श्रद्धायाम्। महत्या श्रद्धया युक्ताः। तथा च स्मरणम्—

श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः[६]।

इति। इमसि। इणो रूपमेतत्। गमनेनात्राराधनं लक्ष्यते। आराधयामः। उपगम्य श्रद्धया संभृतहविष्कास्त्वां[७] यजामहे इत्यर्थः ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो
यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्न आ सी-
दाथा नो वर्धया गिरः[८] ॥ ॥ २३ ॥

विश्वामित्रस्यार्षम्। अरणिं प्रति समारोप्यमाणोऽग्निरुच्यते। अयमिति सन्नि-कर्षार्थं प्रतिनिर्दिश्यते। योनिशब्दोऽयमुभयलिङ्गः। तथाहि लिङ्गानुशासनकारः पठति—

श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि ।

इति[१]।

समुद्रं[२] वः प्रहिणोमि स्वां योनिम्[३] ।

इति च प्रयोगदर्शनात्। अयं ते तव योनिररण्याख्यः काष्ठविशेषः। ऋत्वियः ऋतुप्रभवः। ऋतुः कालः। अर्तेर्गतिकर्मणः। स हि गमयति भूतानि। जरयतीत्यर्थः। यतः काष्ठविशेषात् पूर्वं जातस्त्वमरोचथाः। रुच दीप्तौ। दीप्तवानभूः। तं योनिं आत्मजन्मनिमित्तमात्रं[४] जानन् हे अग्ने आरोह[५]। आरूढश्च सन्। अथ अनन्तरं नः अस्माकं वर्धय रयिम्। रयिरिति धननाम[६] रातेर्दानकर्मणः। दीयते हि तद्दृष्टादृष्टार्थं देवपितृमनुष्येभ्यः[७]। त्वत्प्रसादादस्माकं धनमस्त्वित्याशास्यते। धनमूलत्वात् सर्वक्रियाणाम्। तथाह्याप्तवचनम्—

धनमूलाः क्रियाः सर्वा द्रव्यहीने कुतः क्रियाः[८] ।

इति ।

उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वं
देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् ।
आयुः प्रजाँ रयिमस्मासु धेहि
अजस्रो दीदिहि नो दुरोणे[९] ॥ ॥ २४ ॥

पुनर्निर्मथ्यमानोऽग्निरभिमन्त्र्यते[१०]। उपावरोह[११]। पृथिवीलोकमिति शेषः। हे जातवेदः जातविद्यः। जाते भूतजाते विद्यमानः पुनस्त्वमुपावरूढः। त्वं देवेभ्यो यागाङ्गभूतेभ्यो हव्यं हविराज्यादिकम्। वह प्रापय। नः अस्माकम्। त्वयि हुतं इति शेषः। प्रजानन् प्रकर्षेण जानन् स्वमधिकारमस्मद्भक्ततां वा। तदनन्तरमायुः शतसंवत्सरलक्षणं च प्रजां च दृष्टादृष्टोपकारिणीम्। रयिं धनं च[१२]। तद्द्विधमस्मासु वेदोदितकर्मनिरतमानसेषु[१३]। धेहि धारय। स्थापयेत्यर्थः। अजस्रः अननुगतः त्वं[१४] सदा दीदिहि दीप्यस्व[१५]

नः अस्माकम्। दुरोणे। दुरोण इति गृहनाम। दुरवा भवन्ति। दुस्तर्पाः[१]। दुरव इत्यर्थः। देवयजनाख्ये। अस्माभिराराध्यमान इति शेषः। तदेवमुच्यते। यस्मात्त्वयि राजमाने गृहे भयं न विद्यते। एष वैयाघ्रकुलगोपो यदग्निः इति ॥

अभि त्वा शूर नोनुमो-
ऽदुग्धा इव धेनवः।
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृश-
मीशानमिन्द्र तस्थुषः[२] ॥ ॥ २५ ॥

वसिष्ठस्यार्षम्। इन्द्र उच्यते। स च मध्यमस्थानः। अभि। उपसर्गश्रुतेः योग्यल्यबन्तपदाध्याहारः[३] कार्यः। अभिगम्य त्वा त्वां[४]। हे शूर। शूरः शवतेर्गतिकर्मणः। शवति गच्छति शत्रून् इति शूरः। शत्रूणामभिभविता। नोनुमः अत्यर्थं स्तुमः। अदुग्धा इव धेनवः इत्यभिलाषातिरेकं दर्शयति। प्रस्नुतपीवरस्तन्यो धेनवो वत्सोत्सुकतया वाश्यन्ते। तत्कीदृशम्। ईशानमस्य ईश्वरमस्य। जगतो जङ्गमस्य। स्वर्दृशम्। स्वःशब्दः[५] सर्वपर्यायः। सर्वस्य शुभाशुभस्य द्रष्टारम्। लोकपालत्वादीशानमीश्वरम्। हे इन्द्र तस्थुषः स्थावरस्य। कथमयमस्य[६] जङ्गमस्य स्थावरस्य च ईश्वरः। उच्यते[७]। इन्द्रस्य हि रसानुप्रदानं कर्म[८]। तदधीनत्वात् सर्वभूतानाम्। तस्मादसावेवमुच्यते। इति।

न त्वावाँ[९] अन्यो दिव्यो न पार्थिवो
न जातो न जनिष्यते।
अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो
गव्यन्तस्त्वा हवामहे[१०] ॥ ॥ २६ ॥

तस्यैवार्षम्। नेति[११] प्रतिषेधार्थो निपातोऽस्तिक्रियामाक्षिपति। नास्ति। त्वावान् त्वत्तुल्यः। अन्यो दिव्यः दिवि भवः। द्युलोके त्वत्सदृशो नास्तीत्यर्थः। न पार्थिवः नापि पार्थिवः। नापि पृथिव्यां भवः। पृथिव्यामपि त्वत्तुल्यो नास्तीत्यर्थः।

न जातः न कश्चिज्जातः। न जनिष्यते[१]। कुतः। निरतिशयदानादिगुणयोगात्[२]। यत एवमतो ब्रूमः। अश्वायन्तः अश्वानात्मन इच्छन्तः। हे मघवन्। मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणः। भूम्नि[३] चायं मतुप्प्रत्ययः[४]। त्रैलोक्यगतेन धनेन धनवन्[५]। हे इन्द्र। वाजिनः। वाजमन्नं[६] हविरुच्यते। तेन तद्वन्तः। संभृतहविष्का इत्यर्थः। गव्यन्तः गां च कामयमानाः[७]। महतीं विभूतिमिच्छन्त इत्यभिप्रायः। त्वा त्वां हवामहे[८]। आह्वयाम। आह्वानेनात्र यागो लक्ष्यते। यजामह इत्यर्थः॥

उत नः प्रिया प्रियासु
सप्तस्वसा सुजुष्टा।
सरस्वती स्तोम्या भूत्[९] **॥** ॥ २७ ॥

भरद्वाजस्यार्षम्। उतशब्दोऽप्यर्थे। स च समुच्चये द्रष्टव्यः। नः अस्माकम्। अन्येषामृषीणां प्रिया[१०]। अस्माकं चेत्यर्थः। प्रियासु। निर्धारणासप्तम्येषा। प्रियाणां सर्वासां देवतानां मध्ये अस्माकमियमेव प्रियतमा। सप्तस्वसा सप्तानां लोकानां स्वसा सहभावात्। अथवा सप्तानां स्वराणां स्वसा सु असा। असु क्षेपणे। व्यापारयित्रीत्यर्थः[११]। सुजुष्टा शोभनया परिचर्यया सेविता शोभनैर्वा पुण्यकृद्भिः सेविता। सरस्वती। स्तोम्या स्तोतव्या भूत्। भगवती सरस्वती सर्वदा अस्माभिः स्तूयत इत्यर्थः॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः
सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान्।
जहि शत्रूँरप मृधो नुदस्वा-
थाभयं कृणुहि विश्वतो नः[१२] **॥** ॥ २८ ॥

विश्वामित्रस्यार्षम्। इन्द्र उच्यते। प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः मध्यमपुरुषयोगात्। सजोषाः। जुषी[१३] प्रीतिसेवनयोः इत्यस्य असुन्प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम्[१४]। संप्रीयमाणः। अस्मत्परिचर्यया[१५] इति शेषः। हे इन्द्र सगणः। गणाः[१६] मध्यमस्थाना मरुदादयः। तैः सहितः। मरुद्भिः। मरुच्छब्देन सर्वा एव देवता उच्यन्ते। कुतः। मध्यमस्थानानां

मरुतां सगण इत्येतेनैवाभिहितत्वात्। अथवा सगण इत्युक्तेऽपि मरुतां पृथगुपादानं प्राधान्यख्यापनार्थम्[१]। ब्राह्मणा आयाताः । वसिष्ठो[२]ऽप्यागतः इति यथा। प्राधान्यं च वृत्रवधादिसाहचर्ययोगात्[३]। तथा च श्रूयते—

मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्तु[४]।

इति[५]। तैः सह सोमं पिब। अयं खलु प्रियतमो[६] हविर्भागः। वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य मेघस्य वा हन्ता । प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य सजोषाः सगणो[७] वृत्रहा विद्वानित्येतेषां अनामन्त्रितत्वात्[८] एकवाक्यताप्रसिध्यर्थं[९] यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ। य एवंविधः स त्वं पिबेति संबन्धः। हे शूर विद्वान्। जानन्। किम्। सर्वं शब्दराशिं[१०] अस्मद्भक्ततां[११] वा। लोकपालत्वात् लोकवृत्तं वा। पीत्वा च सोमं वीर्यवृद्धः सन् जहि मारय शत्रून् मदोत्सेधयुक्तान्। अपेत्ययमुपसर्गो नुदस्वेत्यनेन संबध्यते। मृधः। मृध इति संग्रामनाम। मृधं करोति इति णिचि[१२] ण्यन्तात् क्विपि णेरनिटि[१३] इति णिलोपः। मृधः संग्रामकारिणः प्रतियोधनसमर्थान्। नुदस्व[१४]। नुद प्रेरणे[१५]। प्रेरय। इतः स्थानादपसारयेत्यर्थः। अथानन्तरं दुष्टनिग्रहादभयं सर्वप्रकारं कृणुहि कुरु[१६]। विश्वतः सर्वस्मात् भूतजातात्। नः अस्माकम्। यतो लोकपालानामेतद्व्रतं दुष्टनिग्रहणं[१७] शिष्टपरिपालनं च इति ॥

सुमङ्गलीरियं वधू-
रिमां समेत पश्यत।
सौभाग्यमस्यै दत्वाया-
थास्तं वि परेतन[१८] ॥ ॥ २९ ॥

सूर्या नाम ब्रह्मवादिनी। तस्या आर्षम्[१९]। वधूदर्शनार्थं समेतानाह। सुमङ्गलीः। शोभनानि मङ्गलानि विवाहलक्षणानि यस्याः सा सुमङ्गलीः[२०]। छान्दसत्वात् हल्ङ्यादिलोपाभावः। इयं वधूरिति साभिनयं दर्शयति। अचिरोढा स्त्री[२१] वधूरुच्यते। अत इमां समेत पश्यत। दृष्ट्वा च सौभाग्यम्। भगशब्देन श्रीरुच्यते। तद्वत्ता सौभाग्यम्। श्रीमत्ता[२२]। अस्यै दत्वाय। क्त्वो यक्[२३] इति यक्प्रत्ययः छान्दसः। दत्वा। अथानन्तरं[२४]

अस्तम्। अस्तमिति गृहनाम। गृहम्। वि परेतन विभिन्नाः परागच्छत। एतदुक्तं भवति[१]। मनोहरवपुर्युक्तामाभरणालंकृत[२]सर्वगात्रीं[३] स्त्रियं दृष्ट्वा चक्षुषः फलमनुभूय[४] दत्वा चाशिषमस्यै स्वं स्वं गृहं विपरेतन इत्याशास्यते[५]॥

इति वाररुचे निरुक्तसमुच्चये

प्रथमः कल्पः[६]॥

वाररुचनिरुक्तसमुच्चयः

द्वितीयः कल्पः[1]

पूर्वस्मिन् कल्पे प्रकीर्णकरूपेण निर्वचनक्रमः प्रदर्शितः[2]। इदानीं—ज्ञात्व चानुष्ठानम्[3]—इत्युक्तत्वात् नित्यकर्मविहिता मन्त्रा[4] व्याख्यायन्ते ।

ामत्रस्य चर्षणीधृतः
श्रवो देवस्य सानसिम्
सत्यं चित्रश्रवस्तमम्[5] ॥ ॥ १ ॥

विश्वामित्रस्यार्षम् । मित्रो मध्यमस्थानदेवतासु[6] पठितत्वान्मध्यमस्थानत्वेन[7] निरुक्तः[8]। द्युस्थानोऽपि[9] मित्रोऽस्ति[10]। स इह निरुच्यते । प्रथमं तावदयं यजुःशाखानुरोधेन[11] व्याख्यायते । मित्रः। मात्वा निर्माय[12] उदयेन कृत्स्नं जगत्त्रायत[13] इति मित्रः । जगत्त्रयत्राणविधानदक्षो ह्यसावुदेति । इह देवतातत्त्वं प्रति बहुविदां मतिभेदः[14]। केचिदाहुः[15] पुरुषविधत्वं देवतायाः । कुतः । बाहुमुष्ट्यादेः श्रूयमाणत्वात्[16] अदनादिक्रियायोगाच्च । अपरे पुनरपुरुषप्रकारं मन्यन्ते । कुतः । प्रत्यक्षभूतेष्वग्न्यादिषु तस्यानुपलभ्यमानत्वात् वस्तुसत्त्वमात्रमेवेति[17]। उभयप्रकारमित्यन्ये । उभयथा मन्त्रेषु श्रूयमाणत्वात् । पुरुषविधत्वेन केषुचिन्मन्त्रेषु श्रूयते—

ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू[18]।

इति । केषुचिद्वस्तुमात्रेण—

अगन्म ज्योतिरुत्तमम्[19]।

इति। सर्वथा मन्त्राक्षरव्यतिरिक्तं[1] देवतायाः प्रमाणं नास्ति इति सिद्धान्तः[2]। मित्रशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेन[3] देवतास्वरूपमपि मनागुक्तम्। अलमतिप्रसङ्गेन। प्रकृतमभिधीयते निर्वचनान्तरम्। संमिन्वानो द्रवति इति वायुः[4]। मिञ्[5] प्रक्षेपणे[6] द्रु गतौ इत्येतयोर्धात्वोः[7] एतद्रूपम्[8]। सम्यक् प्रक्षिपन् सर्वत्र[9] स्वं जोतिः द्रवत्यन्तरिक्षमिति मित्रः। मेदयतेर्वा[10] ष्ट्रन्प्रत्ययान्तस्य[11]। सर्वमसावुदकेन स्नेहयति। तथा हि—तोयदा अमुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते[12]। सहस्थानादुदकस्यादित्यात्। अथ घृतेनोदकेन[13] पृथिवी व्यद्येते[14]—इति निरुक्तवचनम्। मित्रस्य भगवत आदित्यस्य। चर्षणीधृतः। चर्षणयो मनुष्याः चायतेः ऋषतेश्च[15]। चायतिः पश्यतिकर्मा। ऋषतिः गतिकर्मा। पश्यन्ति हि ते सर्वमप्यागमेन गच्छन्ति च दुःसाधमुपायेन। प्रदर्शनार्थमिदं[16] चर्षणीग्रहणम्। चर्षणीप्रभृतीनां भूतजातीनां वृष्टिप्रसादादिना[17] धारयितुः। श्रवः। श्रवःशब्देन तेजश्चान्नं च यशश्चोच्यते[18]। प्रकरणसामर्थ्यादिह तेजोमयं मण्डलमुच्यते। तथा च प्रकरणवश एव विनियोक्तव्यः[19]—इति भाष्यकारवचनम्। श्रूयते वेदशिरसि—आश्रीयते वा योगिभिः[20]—इति। श्रवःशब्देनादित्य[21]-मण्डलमुच्यते[22]। देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य स्तोतॄणामभिलषितार्थप्रदस्य दीप्यमानस्य वा भुवनविभूत्यै द्युस्थानस्य वा। सानसिम्। मण्डलविशेषणमेतेत्। वन षण संभक्तौ इत्यस्य असिप्रत्ययान्तस्य[23] एतद्रूपम्[24]। छान्दसत्वात्[25] अमो लुगभावः[26]। सानसि संभजनीयं[27] सर्वभूतानाम्। तथा च श्रूयते—उद्यन्तं वा[28] एतं सर्वाः प्रजाः प्रतिनन्दन्ति[29]—इति[30]। सत्यम्। सततमततीति[31] सत्यं सर्वदा गमनस्वभावम्। तथा चाहुः पौराणिकाः—आदित्यः सर्वदा मेरुपर्वतं पर्यटति[32]—इति। तथा च[33] श्रूयते—

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति[34]।

इति[35]। स्पश इति देवदूता आदित्यादय उच्यन्ते। पश्यन्ति ते सर्वप्राणिनां चेष्टितं[36] शुभमशुभं वा साक्षिभूतत्वात्[37]। तथा च श्रूयते—

पिता कुटस्य चर्षणिः[38]।

इति। अस्य च विवरणम्—पिता कृतस्य कर्मणश्चायिता आदित्यः[१]—इति। अथवा सत्यं सत्सु विद्यमानेषु स्तम्भकुम्भादिषु तायते इति[२]। तेषां प्रकाशकमित्यर्थः। चित्रश्रवस्तमम्[३]। चित्रं चायनीयम्[४]। दर्शनीयमित्यर्थः। श्रवः तेजः येषां ते[५] चित्रश्रवसः अग्न्यादयः। तेषामतिशयेन उत्कृष्टं चित्रश्रवस्तमम्। तथा चोक्तम्—

आदित्यस्तेजसामिव[६]।

इति। साकाङ्क्षत्वात् वन्दामहे इति वाक्यशेषः।

अवो देवस्य सानसि।

द्युम्नत्[७]

इति दाशतयीषु पाठः। तथा सति अवतेः रक्षणार्थस्य असुन्प्रत्ययान्तस्य[८] अवः पालयिता। द्युम्नशब्देन यशोऽन्नं वाभिधीयते। द्योतयतीति द्युम्नम्[९]। एवमुभयथा मन्त्रो निरुक्तः॥

मित्रो जनान् यातयति प्रजानन्
मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम्।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे
सत्याय हव्यं घृतवद्विधेम[१०]॥ ॥ २ ॥

विश्वामित्रस्यार्षम्। मित्रः निरुक्त आदित्यः। जनान्। जायन्त इति जनाः प्राणिन उच्यन्ते। सर्वप्राणिनः। यातयति प्रयत्नेन चेष्टयति। प्रजानन्। किम्। यस्य यत् गर्भाधानादि विहितं तस्य तत् इति[११] शेषः। तथा च[१२] स्मर्यते—

पञ्चैतानि निषिच्यन्ते गर्भस्थस्यैव[१३] देहिनः।
आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च[१४]॥

इति। तदनुरूपं व्यापारयतीत्यर्थः[१५]। अथवा याततिर्गत्यर्थः[१६]। यातयति गमयति

प्राणिनः कृष्यादिकर्मसु। प्रजानन्। जन जनने इत्येतस्य छान्दसं रूपम्। प्रकर्षेण जायमानः[१]। उद्यन् उदयगिरेरित्यर्थः। तथा च श्रूयते—उद्यन्नु खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि........। मित्रो दाधार। मित्र एव[२] वृष्टिप्रसादादिना धारयति। पृथिवीम्। पृथिवीशब्देन तद्गतं भूतजातमुच्यते। पृथिव्याधारभूतं भूतग्रामम्। उतशब्दोऽप्यर्थे द्यांशब्दात् परो द्रष्टव्यः। द्यामपि। दिवं चेत्यर्थः। किंच मित्रः कृष्टीः। कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्तीति। कथम्। दृष्टादृष्टार्थेन[३] कर्मणा तद्वन्तो मनुष्याः। अनिमिषा। तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुक्[४] इत्याकारः। अनिमिषेण। केन। सामर्थ्याद्दिव्येन चक्षुषा। अनिमिषा देवा इति प्रसिद्धम्[५]। तथा च[६] श्रूयते—

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते[७]।

इति[८]। अभिचष्टे। पश्यतिकर्मायम्। आभिमुख्येन पश्यति लोकपालत्वात् पुण्यकर्मणि पापकर्मणि च वर्तमानान्। साकाङ्क्षत्वात् यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ[९]। य एवंविधः तस्मै। सत्याय[१०] सत्यभूताय। हव्यं हविः चर्वादि। घृतवत् घृतेन च युक्तम्। विधेम। विदधातिर्दानकर्मा[११]। ददाम। त्वत्परिचर्यासक्तमनसो[१२] वयं इति वाक्यशेषः। ब्रुवाण इति पाठे[१३] ब्रुवाणशब्दो यजमानवचनः[१४] प्राणरूपत्वात्[१५]। तथा च श्रूयते—तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते[१६]—इति[१७]॥

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्
यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन।
न हन्यते न जीयते त्वोतो
नैनमंहो अश्नोत्यन्तितो न दूरात्[१८]॥ ॥ ३ ॥

विश्वामित्रस्यैवार्षम्। प्रशब्दः अस्त्वित्याख्यातेन संबध्यते। सः हे मित्र मर्तः। मर्त इति मनुष्यनाम[१९] मरणधर्मत्वात्। म्रियते ह्यसौ यदा कदाचित्। तथाह्याप्तवचनम्—जातस्य हि मरणं ध्रुवम्[२०]—इति। प्रास्तु[२१] प्रकर्षेणास्तु भवतु भृशम्। प्रयस्वान्। प्रय इत्यन्ननाम। तदस्यास्ति[२२] इति[२३] तद्वान्[२४]। भूम्नि चायं मतुप्प्रत्ययः[२५]।

बह्वन्नो भवतु। बह्वन्नो हि लोके नितरां विराजते। तथा च श्रूयते—तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजति[१]—इति। कोऽसौ। यः यजमानः श्रद्दधानः। ते तुभ्यम्। आदित्य अदितेः पुत्र। शिक्षति। शिक्षतिर्दानकर्मा। ददाति। व्रतेन। व्रतमिति कर्मनाम[२]। कर्मणा यागाख्येन। किम्। सामर्थ्यात् हविः[३] चर्वादि। न केवलमन्नवानेव स भवति[४]। न हन्यते मृत्युनापि पुरा शतसंवत्सरलक्षणादायुषः। न जीयते। ज्या वयोहानौ[५]। नाप्याश्रीयते दुःखादिभिः। अथवा जि जये इत्येतस्यैतद्रूपम्[६]। न जीयते शत्रुभिः। त्वोतः। ऊत इत्यवते रक्षणार्थस्यैतद्रूपम्। त्वया रक्षितः। अनुगृहीत इत्यर्थः। न इत्येष निपातः अश्नोतीत्याख्यातेन संबध्यते। एनं[७] त्वदाराधनतत्परम्[८]। अंहः[९] अंहःशब्दः हन्तेर्निरूढोपधात् विपरीताक्षरोऽसुन्प्रत्ययान्तो[१०] निरुक्तः[११] पापपर्यायः। हन्ति ह्येतत् कर्तारं यदा कदाचित्। तथा च स्मरणम्—

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति।
ततः सपत्नान् जयति समूलं तु विनश्यति[१२]॥

इति[१३]। त्रिप्रकारमपि पापम्। अश्नोति[१४]। नञोऽत्र[१५] संबन्धः। नाश्नोति नाश्नुते। न बाधत इत्यर्थः। अन्तितः[१६]। दूरप्रतियोगित्वादन्तिशब्दः समीपवचनः[१७]। समीपात्[१८]। इह जन्मनि इत्यर्थः। न दूरात्। नापि दूरात् पूर्वजन्मनश्च। पञ्चम्येकवचनमेतत सप्तम्येकवचने द्रष्टव्यम्। इह जन्मनि च पूर्वजन्मनि च। कृतमिति वाक्यशेषोऽध्याहार्यः। एतदुक्तं भवति। परिदृढभक्तिपुरःसरं भगवन्तं भक्तवत्सलमादित्यं परिचरतः सर्वाः संपदो भवन्तु इत्यभिप्रायः॥

आ सत्येन रजसा वर्तमानो
निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च।
हिरण्ययेन सविता रथेना
देवो याति भुवना विपश्यन्[१९]॥ ॥ ४ ॥

१उद्यन्नादित्यः सवितृशब्देनोच्यते[२]। आकारः वर्तमान इत्यनेन[३] संबध्यते। सत्येन[४] सत्सु विद्यमानेषु स्तम्भकुम्भादिभावेषु तायमानेन[५]। कृष्णेन इति दाशतयीषु आह[६]। तथा सति कृष्णं कर्षतेर्नाशार्थस्य[७]। तमआदेर्नाशयित्र[८]। रजसा[९]। रजः-शब्देन तेजश्च उदकं च[१०] लोकश्च[११] शोणितं च अहश्च उच्यते। इह प्रकरणवशात्[१२] तेजोऽभिधीयते। वर्तमानः। आङोऽत्र संबन्धः[१३]। आवर्तमानः परिभ्रमन् नेमिधर्मेण। निवेशयन् प्रवेशयन्। कुर्वन्नित्यर्थः। अमृतं अमरणम्। जीवनमित्यर्थः[१४]। मर्त्यं च मरणं च। तदायत्तं हि जीवनं मरणं च कालस्य हेतुभूतत्वात्। तथा च स्मरणम्[१५]—

कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः[१६]।

इति। अथवा निवेशयन् व्यापारयन्। अमृतम्। द्वितीयैकवचनं चैतत् बहुवचनस्य स्थाने[१७] द्रष्टव्यम्। अमृतान् अमरणधर्मणो देवान्[१८]। एवमेव मर्त्यं मरणधर्मणो[१९] मनुष्यान्[२०]। देवलोकं मनुष्यलोकं च इत्यर्थः। स ह्यात्मीयेन तेजसा सर्वं व्यापारयति। अतश्च हिरण्ययेन हिरण्मयेन। सविता सर्वस्य कर्मणः प्रसविता अभ्यनुज्ञाता[२१]। रथेन आ देवो याति आयाति देवो[२२] दानादिगुणयुक्तः। भुवना[२३]। शेः छन्दसि बहुलं[२४] इति शिलोपः। भुवनानि भूतजातानि[२५] विपश्यन्[२६]। साक्षिरूपेण स्थितः सन् इत्यर्थः[२७]।

उद्वयं तमसस्परि
ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम्।
देवं देवत्रा सूर्य-
मगन्म ज्योतिरुत्तमम्[२८] ॥ ॥ ९ ॥

प्रस्कण्वस्यार्षम्। एतेन[२९] द्विप्रकारं ज्योतिरादित्याख्यं बाह्यमाभ्यन्तरं चाभिधीयते। उत् इत्ययमुपसर्गः अन्तर्भूतक्रियावचनो द्रष्टव्यः[३०]। उदितमित्यर्थः। वयं दातारः। तमसः[३१] अन्धकारस्य। परि। वर्जनार्थः। एतदुक्तं भवति। तमोऽपनयनार्थम्। बहुलं तमः पङ्कं विदार्य[३२] पद्ममिव उत्थितं इत्यर्थः। ज्योतिः। द्युतेरादिवर्णव्यापत्त्या

क्विन्प्रत्ययान्तस्य ज्योतिःशब्दो निरुक्तः[१]। ज्योतिः दीप्तं मण्डलं प्रत्यक्षगोचरम्। पश्यन्तः प्रणमन्तः[२]। परिदृढभक्तिपुरःसरमाराधयन्त इत्यर्थः। उत्तरं उत्तारणं उत्तारणहेतुभूतं प्राणिनां[३] सुप्तानां मृतकल्पानाम्। एकवाक्यतासंपादनार्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ[४]। यदेवंविधं मण्डलं[५] करामलकरूपं तत्रस्थं देवं[६] दानादिगुणयुक्तं आगमगम्यं निर्वाणम्। देवत्रा देवत्रं देवानामपि त्रातारं निरतिशयसामर्थ्ययोगेन[७]। सूर्यं सर्तारमन्तरिक्षे सर्वदा धारयितारं[८] वा प्राणिनां प्राणरूपत्वात्। तथा च—आदित्यो वै बाह्यः प्राणः[९]—इत्युपनिषत्सु गीयते। अगन्म गतवन्तः। प्रायेण[१०] गमिष्याम इत्यभिप्रायः। ज्योतिः[११] ज्योतिर्मयं[१२] उत्तमं उत्कृष्टं परं पुरुषम्। एतदुक्तं भवति। अनेकजन्माभ्यासबलेन[१३] सर्वोपनिषत्सु[१४] गीयमानं[१५] प्रत्यक्षपरोक्षरूपं भगवन्तमादित्यं प्रेत्य सुखिनो भविष्यामः इति ॥

उदु[१६] त्यं जातवेदसं
देवं वहन्ति केतवः।
दृशे विश्वाय सूर्यम्[१७] ॥ ॥ ६ ॥

प्रस्कण्वस्यार्षम्। उत् इत्ययमुपसर्गः वहन्तीत्याख्यातेन संबध्यते। उकारः[१८] पदपूरणः विनिग्रहादीनां[१९] अर्थानां[२०] असंभवात्। त्यम्। तच्छब्दसमानार्थः[२१] त्यच्छब्दः। तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसंबन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यं मुनिजनविद्याधरादयो नमन्ति तं इति संबन्धः। जातवेदसम्। जाते भूतजाते विद्यते अस्ति इति जातवेदाः आत्मरूपत्वात्। तथा च श्रूयते—

सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च[२२]।

इति[२३]। जातवेदसं[२४] सर्वप्राणिहृदयकोशगुहाशयम्। देवं दानादिगुणयुक्तम्। वहन्ति उदोऽत्र संबन्धः[२५]। उद्वहन्ति उद्गमयन्ति। व्यापारयन्ति इत्यर्थः। केतवो रश्मयः सहस्रसंख्याकाः[२६]। अथवा केतवो नाशयितारः[२७]। कस्य। तमसो रक्षसश्चैनसश्च[२८]। किमर्थम्[२९]। दृशे। दृशे विख्ये च[३०] इति तुमर्थे निपात्यते। द्रष्टुं दर्शनाय

कस्य। विश्वाय[१]। विश्वशब्दः सर्वपर्यायः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तथा एकवचनं बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। विश्वेषां सर्वेषाम्[२]। भूतजातानामिति वाक्यशेषः। तथा हि यास्कस्य निरुक्तभाष्यकारस्य वचनम्—सर्वेषां भूतानां दर्शनार्थाय[३]—इति। सूर्यं सरणधर्माणं आदित्यम्। स हि सर्वदा सरत्येव न क्वचिदवतिष्ठते भूतजातानां विभूत्यै।

चित्रं देवानामुदगादनीकं
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं
सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च[४]॥ ॥ ७ ॥

कुत्सस्यार्षम्[५]। चित्रं चित्ररूपम्। देवानां अग्न्यादीनां[६] दीप्तिमतां मध्ये। तथाह्युक्तम्—

आदित्यस्तेजसामिव[७]।

इति। अथवा चायनीयं देवानां पूजनीयम्। उदगात् उदगमत्। तदिदं ज्योतिरादित्याख्यम्[८]। अनीकम्[९]। अनीकशब्देन सेना अभिधीयते। सेनारूपं प्रतिबन्धीभूतानां देवद्विषां अपनेतृ। अथवा अनीकं[१०] अननम्[११]। प्राणरूपमित्यर्थः। चक्षुः। चक्षुःशब्दः चष्टेः[१२] पश्यतिकर्मणः। चक्षुः कस्य। मित्रस्य वरुणस्य अग्नेश्च। तथा च श्रूयते—असौ वा आदित्यो देवानां चक्षुः[१३]—इति। सर्वेषां देवानां चक्षुः। किं पुनर्मनुष्यादीनाम्। उदयानन्तरमेव आप्राः[१४]। प्रा पूरणे। आभिमुख्येन पूरयति[१५]। किम्। द्यावापृथिवी[१६] दिवं च पृथिवीं च। अन्तरिक्षं च[१७]। केन। महत्त्वेन[१८]। स्वेन महत्त्वेन[१९] तत्क्षणमेव त्रैलोक्यं प्रकाशयतीत्यर्थः। अन्तर्हितप्रकाशनं[२०] हि भगवत आदित्यस्य कर्म[२१]। तथा चोक्तं भाष्यकारेण[२२]—यच्च किंच प्रवल्हितं आदित्यकर्मैव[२३] तत्[२४]—इति। किंच सूर्य आत्मा। अत्तेर्धातोरात्मशब्दो[२५] निरुक्तः[२६]। अत्ति ह्यसौ सर्वाणि भूतान्यनुप्रविश्य चतुर्विधमाहारम्। तथा च गीयते—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः[१] ।
प्राणापानसमायुक्तः[२] पचाम्यन्नं चतुर्विधम्[३]॥

इति । कस्य[४]। जगतः जङ्गमस्य मनुष्यादेः । तस्थुषश्च स्थावरस्य वृक्षादेः । द्विविधं खलु भूतजातमिहावस्थितं जङ्गमं च स्थावरं च । तस्य सर्वस्य अयमेवात्मरूपेण[५] स्थितः इति ॥

तच्चक्षुर्देवहितं
शुक्रमुच्चरत् ।
पश्येम शरदः शतं
जीवेम शरदः शतम्[६] ॥ ॥ ८ ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । आदित्यो देवता । तच्छब्देन जगद्व्यापारकारणं[७] आदित्याख्यं ज्योतिरभिधीयते। अविनाशि वेदविद्भिरभिवाद्यमानं तच्चक्षुः । चष्ट इति पश्यति-कर्मा[८]। पश्यति ह्यसौ अध्यक्षभूतो भगवानादित्यः प्राणिनां चेष्टितं शुभमशुभं वा। अथवा चक्षुर्दर्शनम्[९]। कस्य। देवानाम्। तथा च श्रूयते—असौ वा आदित्यो देवानां चक्षुः[१०]—इति । देवहितं देवानां दानादिगुणयुक्तानां अग्न्यादीनां हितम् । आदित्यो ह्युदयास्तमयाभ्यां अग्निहोत्रहविःप्रदानार्थं अहोरात्रविभागं संपादयति[११]। तस्माद्धितमुच्यते। देवैर्वा निहितं लोकरक्षणार्थं देवहितम् । अथवा देवा दानशीला अनुष्ठायिनः[१२]। तेषां आत्मसायुज्यसंपादनेन हितं श्रेयस्करं तत्र प्रविष्टानां नित्यानन्दत्वात् । पुरस्तात् इति शाखान्तरम्[१३]। पूर्वस्यां दिशि । शुक्रम् । शोचतेर्दीप्ति[१४]-कर्मणः । शुग्दीप्तिः । सा यस्यास्तीति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः[१५]। मधुर इति यथा । शुक्रम् । अतितेजस्वितया विराजमानमित्यर्थः । उच्चरत् उद्यत् उन्मुखमयूखं ज्योतिरादित्याख्यम् । पश्येम । कियन्तं कालम् । शरदः शतम् । शरच्छब्दः संवत्सरपर्यायः। संवत्सरशतम् । अथवा शरच्छब्देन ऋतुरभिधीयते[१६] न संवत्सरः। शरदि हि व्याधिबहुलत्वात् दुर्दर्शमिति[१७] विशेषेण प्रार्थ्यते । शृणाति[१८] इति शरत् । तथा च[१९] श्रूयते—शरद्वा अस्यां कालः । सा ते या वा एष हिनस्ति यं हिनस्ति[२०]—इति[२१]। जीवेम

शरदः शतम्। जीवन्नेव पश्यति इति पौनरुक्त्यप्रसङ्गो जातः। अतः तत्परिहारार्थं एवं योजनीयम्। पश्यतिक्रियया दर्शनमात्रमभिहितम्। जीवेम इत्यनेन सर्वसंपत्सङ्गतं[1] जीवनमाशास्यते न प्राणधारणमात्रम्। एतदुक्तं भवति। देवमनुष्यादिसुखसाधनभूतं आदित्याख्यं ज्योतिः पश्यन्तः सर्वाभिः संपद्भिः संगत्य सुखं जीवेम इति। मन्त्रशेषो[2] व्याख्यातः ॥

इमं मे वरुण श्रुधी
हवमद्या च मृळय।
त्वामवस्युरा चके[3] ॥ ॥ ९ ॥

शुनःशेपो यूपे[4] नियुक्तो वरुणं प्रार्थयते। प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः। इमं प्रक्रान्तं मे मम मत्संबन्धिनम्। मत्प्रयुक्तमित्यर्थः। हे वरुण परितस्तेजसा सर्वस्य जगतः प्रकाशयितः वर्षेण वा सर्वस्याच्छादयितः। श्रुधि शृणु। हवं स्तोममृङ्मयं एकत्रिंशत्संख्यायुक्तम्। तथा च हरिश्चन्द्रस्याख्याने श्रूयते--स वरुणं तुष्टाव अत उत्तराभिरेकत्रिंशता[5]--इति। श्रुत्वा[6] च स्तोममार्तानुग्राहकतया अद्य अस्मिन्नहनि। चशब्दः समुच्चयार्थः। श्वः च। प्रदर्शनार्थमिदम्। सर्वेष्वप्यहस्सु इत्यर्थः। मृळय। मृड सुखने। सुखय सुखं कुरु। त्वां निग्रहानुग्रहसमर्थम्। अवस्युः। अवते रक्षणार्थस्य वा तर्पणार्थस्य वा असुन्प्रत्ययान्तस्य[7] अव इति रूपम्। सुप आत्मनः[8] इति क्यच्प्रत्ययः[9]। क्याच्छन्दसि[10] इति उन्प्रत्ययः[11]। अवस्युः पालनकामः तर्पणकामो वा। अहमासन्नमृत्युरिवास्थितः आचके। याच्ञाकर्मायन्। आभिमुख्येन याचे। याचेर्द्विकर्मकत्वात्[12] प्रकरणान्वितं कर्मपदमध्याहार्यम्। आयुष्कामो[13] हि शुनःशेपः प्रजापतिमुखान् देवान् तुष्टाव[14]। अत आयुर्याचे त्वामित्यर्थः। यतस्त्वं पापकर्मणां निग्रहे[15] युक्तः। तथाहि श्रूयते—अमृते वै क्रियमाणो वरुणेऽनुगृह्णाति[16]—इति। तस्मादिह[17]दुश्चरिताद्वा पूर्वजन्मदुश्चरिताद्वा अहमिमामवस्थां प्राप्तः। यथाहं क्षपितकल्मषो[18] दीर्घायुश्च स्यां[19] तथा त्वया संपादनीयः इति ॥

5462

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान-
स्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेळमानो वरुणेह बो-
ध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः[1] ॥ ॥ १० ॥

शुनःशेपो वरुणमाह। तच्छब्देन बुद्धौ विपरिवर्तमानमभिलषितमायुरभिधायते[2]। आयुस्त्वां[3] याचे। अथवा[4] तत्त्वा इति तनु विस्तार इत्यस्य[5] त्त्वाप्रत्ययान्तस्य उदितो वा[6] इति इटः वा इति[7] विकल्पे एतद्रूपम्। तत्त्वा तनित्वा परिचर्यया याचे। परिचर्ययाभीष्टा देवता अभिलषितमर्थं ददाति। ब्रह्मणा परिवृद्धेन एकत्रिंशत्संख्यायुक्तेन[8] स्तोत्रेण वन्दमानः स्तुवन्। स्तुतिपूर्वत्वात् याच्ञायाः। तदाशास्ते[9] तदेवायुराशास्ते[10] कामयते[11]। अयमपि यजमानो हरिश्चन्द्राख्यो[12] महोदरव्याधिना[13] ग्रस्तः। तथा हरिश्चन्द्रोपाख्याने श्रूयते—अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह। तस्य महोदरं[14]जज्ञे[15]—इति। हविर्भिः अन्नादिभिः[16]। अतो भगवन् अहेळमानः। हेळतिः[17] क्रुध्यतिकर्मा[18]। अक्रुध्यन्। कुतः। सर्वो हि लोको[19] बहुभिर्याच्यमानः क्रुध्यति। हे वरुण। इह इति कालः प्रतिनिर्दिश्यते। एतस्मिन् काले। बोधि बुध्यस्व। विज्ञापनमिति शेषः। बुध्वा च भक्तवत्सलतया। उरुशंस। उर्विति बहुनाम। शंस स्तुतौ। बहुस्तुत[20] बहुभिर्यजमानैः स्तूयमान। कंचिदर्थं कामयमान एव स्तौति। मा। मेति प्रतिषेधार्थो निपातः प्रमोषीरित्याख्यातेन संबध्यते। अस्मदो द्वयोश्च[21] इति द्वयोः बहुवचनम्। आवयोः मम हरिश्चन्द्रस्य च। आयुः जीवितम्। मा प्रमोषीः मा अपहार्षीः। त्वत्प्रसादादहं हरिश्चन्द्रोऽपि[22] नीरोगौ दीर्घायुषौ[23] भूयास्व इत्यभिप्रायः॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा
प्र देव वरुण व्रतम् ।
मिनीमसि द्यविद्यवि[24] ॥ ॥ ११ ॥

शुनःशेपस्यैव वाक्यम्। यच्छब्दो[25] यदीत्यस्यार्थे[26] द्रष्टव्यः। चित् हि। द्वावपि निपातौ अनेकार्थौ। चिदित्येषः अनेककर्मा[27]। हि इत्येषः अनेक[28]कर्मा[29]।

इति भाष्यकारवचनात्। तथापि इह पूजादीनां[1] अर्थानामविद्यमानत्वात् पदपूरणार्थौ। अनर्थकौ[2] इत्यर्थः। ते तव व्रतमिति संबन्धः।

अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्[3]।

प्रविश पिण्डीं[4] भक्षय गृहं[5] इति यथा। विशः। विश इति मनुष्यनाम। विशति हि ते प्राप्नुवन्ति अभिलषितमर्थं[6] यत्नेन। यथा प्राकृता युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदया[7] विहितं कर्म प्रलुम्पन्ति तथा वयमपि इति[8] संबन्धः। प्रशब्दो मिनीमसि[9] इत्यनेन संबध्यते। हे देव दानादिगुणयुक्त वरुण। व्रतमिति कर्मनाम। कर्म परिचर्या दृष्टादृष्टसुखसाधनम्। मिनीमसि। इदन्तो मसि[10] इति मसश्छन्दसि विषये इकारान्तत्वमिष्यते। मिनीमः मीञ् हिंसायां[11] इत्यस्य भूतकाले वर्तमानकालः छान्दसत्वात्[12]। अवधिष्म। हतवन्तो वयमित्यर्थः। द्यवि द्यवि। अह्नो[13] नामधेयम्। द्योतयतीति द्यु। अहन्यहनि। अतीतेषु कालेष्वित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। शब्दादिविषयसंसक्तहृदयाः सन्तो वयं त्वत्परिचर्यादिकर्म लुप्तवन्तः। तस्मादपचारान्मा हिंसीरित्यर्थः॥

यत्किंचेदं वरुण दैव्ये जने-
ऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि।
अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम
मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः[14]॥ ॥ १२ ॥

वसिष्ठो वरुणमाह। यत् किंच। चशब्दश्चिच्छब्दपर्यायः[15]। यत्किंचित्[16]। प्राणघातकहेतुभूतं इत्यर्थः[17]। हे वरुण दैव्ये। समूहार्थे तद्धितः[18]। देवसमूहे। देवेष्वित्यर्थः। जने[19] जनेषु च। अभिद्रोहम्। अभिद्रोहशब्देन अपचार उच्यते। अभिद्रोहं पापभूतम्। मनुष्या वयम्। चरामसि चराम। किंच[20] अचित्ती। धीमती सुष्टुती इत्यादिवत्[21] तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः[22]। यत् तव धर्मा। धर्मशब्दः[23] कर्मवचनः।

तानि धर्माणि प्रथमा[1]न्यासन्[2]।

इति यथा। कर्म परिचर्यादिरूपम्। युयोपिम। नश्यतिकर्मायम्। लुप्तवन्तो[3] वयमित्यर्थः[4]। मा इति प्रतिषेधार्थो निपातो रिरिष[5] इत्याख्यातेन संबध्यते। नः अस्मान्। तस्मात्। हेतावियं पञ्चमी[6]। तस्मात् हेतोः[7]। एनसः। एतेरसुन्प्रत्ययान्तस्य[8] एतद्रूपम्। नकारोपजनश्च[9]। पापपर्यायः[10]। एति हि तत् कर्तारम्। तथा हि श्रूयते—तं विद्याकर्माणी समन्वारभेते पूर्वप्रतिज्ञा च[11]—इति। हे देव दानादिगुणयुक्त। रिरिषः[12]। रिषतिर्हिंसार्थः। मा रिरिषः[13] मा हिंसीः[14]। एतदुक्तं भवति। ज्ञानाज्ञानकल्मषापादित[15]पापबन्धनापनयन[16]पुरःसरं[17] सर्वसंपत्सुखसाधनभूतमायुरपरिमितं भक्तवत्सल देहीत्यभिप्रायः ॥

कितवासो[18] यद्रिरिपुर्न[19] दीवि
यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म।
सर्वा ता विष्य शिथिरेव देवा-
धाते स्याम वरुण प्रियासः[20] ॥ ॥ १३ ॥

अत्रेरार्षम्। वरुणोऽभिधीयते। वरुणो मध्यमस्थानो[21] द्युस्थानश्चास्ति[22] उभावपि स्तोतॄणामभिलषितार्थप्रदाने समर्थौ भवतः अणिमादिगुणयोगादैश्वर्यस्य विद्यमानत्वात्। तथा चोक्तं भाष्यकारेण—सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते[23]—इति तथा भगवानादित्यो भक्तेष्वतिवत्सलः। कितवासः[24] किन्तवास्तीति वर्तमानाः। यत् मिथ्यारूपम्। रिरिपुः। रपतेः शब्दार्थस्यैतद्रूपं[25] छान्दसम्। रेपिम। उक्तवन्तो वयमित्यर्थः। नशब्दोऽयमुपमार्थः अनर्थको[26] वा। न दीवि। दीव्यतेरेतद्रूपम्[27]। दावि[28] देवने आस्थानप्रदेशे। निर्धनाः सन्तो भृत्यानामुपजीवनार्थम्[29]। भर्तव्या हि भृत्याः सर्वथा इति मन्वादय[30] आहुः। यद्वा[31] घ। घ इति निपातः पदपूरणः[32]। वेत्यवधारणे[33]। सत्यमेव यत्प्रकसंयानम्। उतशब्दः अप्यर्थे निपातानामनेकार्थत्वात्। यच्छब्दश्चार्थे। सत्यमपि च। यत् न विद्म[34] न जानीमः। सर्वदा सत्यवादिनो

भवामः। अनृतवादिनो मनुष्याः। तथा हि श्रूयते—सत्यसंहिता वै देवाः अनृतसंहिता मनुष्याः[१]—इति। अनृतवदने[२] ह्यनेकं पापं श्रूयते—

पञ्च पश्वनृते[३] हन्ति दश हन्ति गवानृते[४]।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं[५] पुरुषानृते[६]॥

इति। अतो भगवन्। सर्वा ता। उभयत्र शेर्लोपः। सर्वाणि तानि पापानि विष्य। स्यतिरनुपसृष्टो[७] विमोचने। विष्य विमोचय[८]। अपनय इत्यर्थः। शिथिरा शिथिराणि। रश्रुतेर्लत्रुतिर्भवति[९]। विश्लिष्टसंबन्धीनि बन्धनानि[१०] कुरु इति शेषः। इवशब्दोऽनर्थकः। हे देव[११] दानादिगुणयुक्त। अध[१२] अनन्तरं त्वया क्षालितसर्वकल्मषाः सन्तो वयम्। ते तव। स्याम भवेम। हे वरुण प्रियासः। स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणे सख्ये वर्तमाना इति वाक्यशेषः। महतां हि सख्यं महतीं विभूतिं[१३] आधत्ते इत्यभिप्रायः॥

आपो हि ष्ठा[१४] मयोभुव-
स्ता न ऊर्जे दधातन।
महे रणाय चक्षसे[१५]॥ ॥ १४ ॥

त्रिशिरसस्सिन्धुद्वीपस्य वा एतत् सूक्तम्[१६]। मार्जारनकुलादीनां पृथग्घननप्रायश्चित्तं विहितम्।

सूक्तं वाब्देवतं[१७] जपेत्[१८]।

इति नित्यकर्मणि च विधीयते। आपो देवता। आपश्च देवताकाण्डे पृथिवीस्थान[१९]-देवतासु समाम्नायन्ते[२०]। आपः। प्रत्यक्षरूपत्वात् मन्त्रस्य[२१] संबोधनावगत्यर्थो हेशब्दः पूर्वं अध्याहार्यः। नित्यं[२२] बहुवचनमेतत्। नाम्नामाख्यातजत्वप्रतिज्ञानात्[२३] क्रियायोगमङ्गीकृत्य सर्वं निर्वक्तव्यम्। आप आप्नोतेः। ताभिर्हि विश्वं व्याप्तम्[२४]। तथा चाथर्ववेदे श्रूयते—

सर्वं[२५] वा इदमम्मयम्[२६]।

इति। अपामधिष्ठात्र्यो देवता आप उच्यन्ते[१]। हे आपः[२]। हिशब्दस्य हेत्वपदेशप्रभृतीनां[३] अर्थानां[४] अविद्यमानत्वात् पादपूरणार्थत्वं[५] प्रतिपद्यते। स्थ भवथ। कीदृश्यः। मयोभुवः। मय इति सुखनाम। माद्यतेरन्तर्णीतणिजर्थस्य[६] असुन्प्रत्ययान्तस्य दकारस्य यकारव्यापत्त्या[७] चैतद्रूपम्। मादयतीति[८] मयः। अन्तर्णीतण्यर्थो[९]ऽयं भवतिः[१०]। मयसः सुखस्य भावयित्र्यः। प्राणिनां सुखस्य कर्त्र्य इत्यर्थः। तथा च श्रूयते—यावन्तो अप्सु[११] प्राणिनाम्[१२]—इति। ताः[१३]। तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसंबन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। या एवंविधाः जगदुपकारिण्यः ताः। यूयमिति वाक्यशेषः। कुत एतल्लभ्यते। प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य[१४]। नः अस्मान्। ऊर्जे। ऊर्क्शब्दो[१५]ऽन्नवचनः। ऊर्जे अन्नाय शालिगोधूमरूपाय। दधातन। तनप्रत्ययश्छान्दसः अनर्थकः। कुतः। कुरुतनेत्यनर्थका[१६] उपजना भवन्ति[१७]—इति भाष्यकारवचनात्[१८]। धत्त[१९]। बह्वन्नमस्माकं[२०] दत्तेत्यर्थः। बह्वन्नमूलत्वात् सर्वसंपदां पुरुषेण साधनीयम्। तथा च श्रूयते—तस्माद्यया[२१] कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात्[२२]—इति। महे महते। रणाय। रमतेरेतद्रूपम्। रमणीयाय[२३]। चक्षसे। चष्टेः पश्यतिकर्मणोऽसुन्प्रत्ययान्तस्य[२४] एतद्रूपम्। ककारश्चोपजनः[२५]। महद्रमणीयं भगवदादित्य[२६]दर्शनाय चक्षुर्धत्तेत्यनुषङ्गः[२७]। एतदुक्तं भवति। लोकमातृणां[२८] युष्माकं प्रसादेनाक्षयमन्नं[२९] अभिलषितं च दर्शनमस्माकमस्त्वित्याशास्यते ॥

यो वः शिवतमो रस[३०]-
स्तस्य भाजयतेह नः।
उशतीरिव मातरः[३१] ॥ ॥ १५ ॥

यः वः[३२] युष्माकं संबन्धीति शेषः। शिवतमः[३३]। शिव इति सुखनाम शिम्यतेस्तर्पणार्थस्य अन्तव्यापत्तिर्वकारेण[३४]। गुणाभावश्च[३५]। सुखातिशयहेतुः[३६]। रसः[३७]। रसनेन भूयानास्वाद्यः। तस्य। षष्ठीश्रुतेः[३८] एकदेशमिति वाक्यशेषः। द्वितीयार्थे वा षष्ठी। तं वा रसम्[३९]। भाजयत। भज सेवायाम्। सेवयत। पाययतेत्यर्थः। इह लोके। नः अस्मान्। सर्वेन्द्रियप्रीतिसाधनभूतं युष्मदीयं रसं अस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः। किमिव।

उशतीरिव। द्वितीयाबहुवचनमेतत् प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। उशत्य इव। मातरः। यथा कामयमानाः स्नेहार्द्रचेतसो मातरो[१] दृष्टादृष्टोपकारिण्यः सत्यः[२] जनाय आरोग्यादिसाधनेन[३] क्षीरादिना रसेन भाजयन्ति[४] तथा यूयमपि इति वाक्यशेषः॥

तस्मा अरं गमाम वो
यस्य क्षयाय जिन्वथ।
आपो जनयथा च नः[५]॥ ॥ १६ ॥

तस्मै। यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्[६]—इति भाष्यकारवचनात् विभक्तिव्यत्ययेन भवितव्यम्। चतुर्थ्येकवचनमपि द्वितीयैकवचनस्य[७] स्थाने द्रष्टव्यम्। तच्छब्देन पूर्वस्मिन् मन्त्रे प्रकृतस्य रसस्य प्रतिनिर्देशः। तं रसम्। अरम्[८]। अरंशब्दः कपिलादिषु[९] पठ्यते। तस्माद्रेफस्य लापत्त्या भवितव्यम्। अलं पर्याप्तम्। सकलमित्यर्थः। गमाम[१०] गच्छामः प्राप्नुयामः। वः युष्माकम्। यस्य रसस्य। क्षयाय। क्षयो निवासः। निवासाय। जिन्वथ। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। प्रीणयथ। समतिशयं प्रीतिसाधनभूतं धारयथ इति संबन्धः। हे आपः जनयथा च[११] नः अस्मान्। प्रकाशयत इत्यर्थः। अथवा जनयथ पुत्रपौत्रादिसहितानस्मात् संपादयत। अपत्यमूलं हि मर्त्यस्यामृतत्वम्। तथा हि श्रूयते—प्रजाभिरसौ अमृतत्वमश्यात[१२]—इति॥

शं नो देवीरभिष्टय
आपो भवन्तु पीतये।
शं योरभि स्रवन्तु नः[१३]॥ ॥ १७ ॥

शमिति सुखनाम। सुखरूपाः सुखहेतुभूताः। नः अस्माकम्। देवीः प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने[१४] द्वितीयाबहुवचनमेतत्। देव्यः। देवतारूपत्वात् स्तोतॄणामभिलषितार्थप्रदायिन्यः। अथवा देव्य इति वरुणस्य पत्न्यः[१५]। तथा च श्रूयते—आपो वै वरुणस्य पत्नय आसन्[१६]—इति[१७]। अभिष्टये। अभिपूर्वादिच्छतेः[१८] क्तिन्प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम्। अभिष्टये[१९] अभिलषिताय[२०]। आपो भवन्तु पीतये पानाय।

सोमपानाय इत्यभिप्रायः[१]। अभिलषितं हि सोमपानं ब्राह्मणस्य ऋणसंबन्धित्वात्[२]। तथा च श्रूयते—यज्ञेन देवेभ्यः[३] प्रजया पितृभ्यः[४]—इति। किंच शं योः। पदद्वयमेतत्[५]। शंशब्देन शमनमुच्यते। कस्य[६]। रोगाणाम्। योरिति[७] यु मिश्रणे इत्यस्य विनाशार्थ[८]-स्यान्तर्णीतण्यर्थस्य द्वितीयैकवचनस्य स्थाने षष्ठ्येकवचनं[९] पञ्चम्येकवचनं वा। यावन-मित्यवगमः[१०]। नन्वस्ति विनाशार्थस्य[११] प्रयोगः। अस्तीति ब्रूमः। युतमस्य[१२] धनं युता वा[१३] इति। नष्टमित्यर्थः। कस्य यावनम्। भयानाम्। तथा च[१४] निरुक्तभाष्य-कार[१५] आह—शमनं च रोगाणां[१६] यावनं च भयानाम्[१७]—इति। अभिशब्दः[१८] कर्मप्रवचनीयः प्रतिना समानार्थो द्रष्टव्यः। शमनं प्रति रोगाणां यावनं[१९] प्रति भया-नाम्। स्रवन्तु। स्रवतिर्गतिकर्मा। गच्छन्तु। नः अस्माकम्। रोगोपशमनं भयापनयनं च[२०] अस्माकं[२१] आपः कुर्वन्तु इत्याशास्यते॥

ईशाना वार्याणां
क्षयन्तीश्चर्षणीनाम्।
अपो याचामि भेषजम्[२२]॥ ॥ १८ ॥

ईशाना ईश्वराः। वार्याणाम्[२३]। वृणोतेरेतद्रूपम्। वरणीयानां ज्योतिष्टोमादी-नाम्। तत्साध्यत्वात्तेषाम्। अथवा वरणीयानां मणिमुक्ताप्रवालादीनाम्[२४]। तत्प्र-भवत्त्वात्तेषाम्। अथवा वार्याणां वरणीयानां[२५] सर्वेषामेव लोकानां ईश्वराः प्राणरूप-त्वात्। प्राणा वा आपः[२६]—इति हि श्रूयते। क्षयन्तीः निवासयन्तीः निवसनहेतु-भूताः। चर्षणीनाम्। चर्षणीशब्दो निरुक्तो[२७] मनुष्यपर्यायः[२८]। प्रदर्शनार्थम्[२९]। चर्षणि-प्रभृतीनां प्राणिजातानाम्। कर्मणि षष्ठी। चर्षणिप्रभृतीन् प्राणिनो धारयन्ति[३०] इत्यर्थः। तन्मूलो हि सर्वप्राणिनां निवासः[३१] जीवनं च। तथा चोक्तम्—

अद्भिः सर्वाणि[३२] भूतानि जीवन्ति प्रभवन्ति च।
तस्मात्सर्वेषु दानेषु तोयदानं विशिष्यते[३३]॥

इति। इत्थंभूता[३४] अपः याचामि। भेषजं संसारव्याधिनाशकरमौषधम्। द्विकर्मकत्वं याचतेर्दर्शितम्—पौरवं गा याचते[३५]—इति॥

अप्सु मे सोमो अब्रवी-
दन्तर्विश्वानि भेषजा ।
अग्निं च विश्वशंभुवम्[१] ॥ ॥ १९ ॥

अप्स्विति सप्तमीबहुवचनं षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने। अपाम्। मे मम। सोमः मध्यमस्थानानाम्[२] वृष्टिलक्षणानां उदकानां[३] पतिः अब्रवीत्। अन्तः। अन्तःशब्दो मध्यवचनः। मध्ये। अपामिति संबन्धः। विश्वानि सर्वाणि। भेषजा[४] भेषजानि सर्वरोगोपशमनसाधनभूतान्यौषधानि। तथाह्यायुर्वेदविदो विदग्धादिषु[५] दोषेषु ताः प्रयुञ्जते[६]। अग्निं च बाडवं उदकेन्धनम्[७] सामुद्रिकाणां अपां मध्ये स्थितमिति संबन्धः। वैद्युतं वा मेघोदरगतानामपाम्[८]। जाठरं वा प्राणायामधारणविजृम्भण[९]-विसृतानामपाम्। कीदृशम्। विश्वशंभुवम्[१०]। विश्वशब्दः सर्वपर्यायः। शमिति सुख-नाम। भवतिरन्तर्णीतण्यर्थः। सर्वभूतजातस्य सुखस्य भावयितारम्[११]। कर्तारमित्यर्थः। अतो भेषजमिमं याचे इति संबन्धः ॥

आपः पृणीत भेषजं
वरूथं तन्वे मम ।
ज्योक् च सूर्यं दृशे[१२]॥ ॥ २० ॥

आपः पृणीत। प्रीङ् तर्पणे[१३]। तर्पयत इत्यर्थः। भेषजं ज्वराद्यपनयनसमर्थमौष-धम्। वरूथं[१४] वरणीयम्। तन्वे शरीराय। मम ज्योक्[१५]। ज्योक्शब्दो[१६] दीर्घकाल-वचनः। चशब्दः पादपूरणार्थः। दीर्घकालम्[१७] सूर्यं परमात्मरूपम्[१८]। दृशे। दृशे विख्ये च[१९] इति तुमर्थे[२०] निपात्यते। द्रष्टुम्। एतदुक्तं भवति। युष्मत्प्रसादादपगतसर्वरो-गोऽहं चिरकालमाराध्य भगवन्तं आदित्यं सायुज्यं गमिष्यामि[२१] इत्यभिप्रायः॥

इदमापः प्रवहत
यत्किंच दुरितं मयि ।
यद्वाहमभिदुद्रोह
यद्वा शेप उतानृतम्[२२] ॥ ॥ २१ ॥

इदं दुरितं इति संबन्धः। हे आपः प्रवहत प्रकर्षेणापनयत। रोधयतेत्यर्थः[१]। यत्किंच[२] मयि[३]। पापमिति वाक्यशेषः। कीदृशं तत्। उच्यते। यत् वा अहं अभिदुद्रोह। द्रुह[४] जिघांसायाम्। अज्ञानेन[५] प्राणिजातं जघान। यद्वा शेपे शप्तवानहम्। उक्तवान्। उतानृतं अनृतमपि यत्। तत्सर्वं नाशयतेत्यर्थः[६]। युष्मत्प्रसादादपगतसर्वकल्मषो भूयासमित्यर्थः ॥

आपो[७] अद्यान्वचारिषं
रसेन समगस्महि।
पयस्वानग्न आ गहि
तं मा सं सृज वर्चसा[८] ॥ ॥ २२ ॥

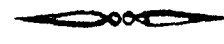
अद्य अस्मिन् काले। अन्वचारिषं अनुचरामि। अहमाश्रितो युष्मानित्यर्थः। युष्मदीयेन रसेन समगस्महि। बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने। समगंसि सगतोऽहं मद्भाग्योपचयविशेषेण यत्किंचित्। पयस्वान्। पय इति उदकनाम। पिबतेर्वा प्यायतेर्वा। पीयते हि तत् आप्याययति च। क्षीरेऽपि समानं निर्वचनम्। तद्वान् वैद्युत मेघोदरस्थः। त्वमपि[९] हे अग्ने आगहि आविर्भव। आगत्य च मा मां[१०] भवत्परिचर्यासक्तहृदयं संसृज संगमय। वर्चसा दीप्त्या। अथवा ब्राह्मेण तेजसा। गतमेतत्[११]। युष्मत्प्रसादादहं[१२] क्षपितसमस्तकल्मषः सर्वसंपत्संगतो धर्मानुष्ठानयोग्यश्च संजातः। इति सूक्तस्य समस्तस्यार्थकथनम् ॥

इति वाररुचे निरुक्तसमुच्चये

द्वितीयः कल्पः[१३]॥

वाररुचनिरुक्तसमुच्चय:

तृतीय: कल्प:[1]

[2]यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्[3]—इति श्रुतेरत: परं दर्शपूर्णमासयाज्यानुवाक्या आज्यभागप्रभृतिस्विष्टकृत्पर्यन्ता[4] व्याख्यायन्ते।

अग्निर्वृत्राणि जङ्घन-
द्रविणस्युर्विपन्यया।
समिद्धः शुक्र आहुत:[5]॥ ॥ १ ॥

भरद्वाजस्यार्षम्। अग्नि:। अग्रशब्दान्नयतेश्च। अग्रणी:। तथा[6] च श्रूयते—अग्निर्वै देवानां सेनानी:[7]—इति। वृत्राणि। वृणक्ते:[8]। व्यतिषज्य तिष्ठन्तीति वृत्राणि पापानि[9] इति। तथा हि श्रूयते[10]—व्यतिषक्त इव वै पुरुष: पाप्मना[11]—इति[12]। पापानि मनोवाक्कायकर्मकृतानि[13] यजमानस्य। अथवा वृत्राणि रक्षांसि। तानि च वृत्वा व्याप्य सर्वं शेरते। अथवा वृत्रोऽसुर: त्वष्टु: पुत्र:। मेघो[14] वा धूमादिसंघात:। अस्मिन् पक्षे छान्दसमेतद्रूपम्। जङ्घनत्[15]। क्रियाभ्यासविषये यङ् द्रष्टव्य:[16]। अत्यर्थं हन्ति। ननु च इन्द्रस्य वृत्रवधरूपं कर्म। अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवध:[17]—इति। सत्यमेवम्। तथापि संभोगरूपेण साहाय्यं प्रतिपद्यमानो वृत्रमसुरं[18] त्वष्टु: पुत्रं[19] मेघं वा अत्यर्थं हन्ति इत्युच्यते। पूर्वस्मिन् निर्वचनद्वये युक्तमेव। तथा हि श्रूयते—अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहस:[20]—इति। अग्नी रक्षो हन्ति[21]—इति च। द्रविणस्यु:। द्रवतेर्गत्यर्थस्य द्रविणो धनम्। गम्यते हि तत्। सर्वै: प्राप्तुमिष्यते[22] इत्यर्थ:। द्रविणो[23] धनं हविर्लक्षणमात्मन[24]

इच्छति इति क्यच्प्रत्ययः[१]। ततः क्याच्छन्दसि[२] इत्युप्रत्ययः। द्रविणस्युः। आज्यभागं कामयमान इत्यर्थः। विपन्यया। पनायतिः[३] स्तुतिकर्मा। विपन्यया विविधया चित्रया स्तुत्या[४]। स्तूयमान[५] इति शेषः। समिद्धः। इन्धी दीप्तौ। सम्यग्दीपितः। शुक्रः। शुक्रशब्दो निरुक्तो द्वितीये कल्पे[६]। अतितेजस्वितया[७] विराजमान इत्यर्थः। आहुतः। ह्वयतिरर्चतिकर्मा[८]। आभिमुख्येन[९] हुतः। अस्माभिः अर्चितः अभिष्टुत[१०] इत्यर्थः। स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते[११]—इति श्रूयते। वीर्यवृद्धाऽग्निः[१२] वृत्राद्यं[१३] हन्तीति संबन्धः॥

त्वं सोमासि सत्पति-
स्त्वं राजोत वृत्रहा।
त्वं भद्रो असि क्रतुः[१४]॥ ॥ २ ॥

गौतमस्यार्षम्। प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः मध्यमपुरुषयोगात्। त्वमिति च प्रयुज्यमानत्वात्[१५]। त्वं हे सोम असि भवसि। कीदृशोऽसि। सत्पतिः। सतां वेदोदितकर्मनिरतानां पतिः पाता पालयिता[१६] वा। त्वं राजा। कस्य। ओषधीनां ब्राह्मणानां च[१७]। तथा हि श्रूयते—सोम ओषधीनामधिपतिः इति[१८]। सोमराजानो ब्राह्मणाः[१९]—इति च[२०]। विराजतीति वै राजोच्यते। उतशब्दोऽप्यर्थे। स च समुच्चयार्थे द्रष्टव्यः। वृत्रहा वृत्रं हतवान् च[२१]। ननु च इन्द्रो वृत्रहेत्युच्यते। उच्यतां कामम्। अयमपि सोमो मध्यमस्थानस्येन्द्रस्य[२२] साहाय्यं वृत्रवधे प्रतिपद्यमानो[२३] वृत्रहेत्युच्यते[२४]। अथवा वृत्रस्य पापस्य रक्षसश्च हन्ता। किं च त्वं भद्रः भजनीयो भूतानां असि भवसि। क्रतुश्चासि इति संबन्धः। प्रकाशयिता[२५] चासीत्यर्थः। अथवा क्रतुसाधनभूतत्वात् क्रतुरित्युच्यते[२६]। त्वत्साधना हि सर्वक्रतवः। स त्वं प्रसीदास्माकमिति[२७] शेषः॥

अग्निः प्रत्नेन मन्मना
शुम्भानस्तन्वं स्वाम्।
कविर्विप्रेण वावृधे[२८]॥ ॥ ३ ॥

विरूपस्यार्षम्। अहविर्भागियं देवता। अत्यल्पमिदमुच्यते। अस्मिन् प्रकरणे हविर्भाज एव देवता निरुच्यन्ते[१]। अग्निः। अग्रं पथ्यं यज्ञेषु प्रणायते इत्यग्निः। प्रत्नेन। प्रत्न इति पुराणनाम। पुराणेन। केन[२]। मन्मना। मन्यतेः स्तुतिकर्मणो[३] मनिन्प्रत्ययान्तस्य[४] एतद्रूपम्। त्रयीलक्षणेन[५] स्तोत्रेण। स्तूयमान इति शेषः। शुम्भानः शोभमानः[६]। दीप्यमान इत्यर्थः। तन्वं तनुं स्वाम्[७]। उभावपि शब्दौ[८] द्वितीयैकवचनान्तौ विभक्तिव्यत्ययेन[९] तृतीयार्थे द्रष्टव्यौ। तन्वा स्वया स्वेन विग्रहेण तेजोमयेन। कविः क्रान्तदर्शनः। क्रमतेर्गतिकर्मणः। क्रान्तं दर्शनं यस्य सः[१०]। लोकपालत्वात्[११] लोकावेक्षणतत्परः इत्यर्थः। अथवा कवतेः शब्दकर्मणः कविः। प्राणरूपत्वात् सर्वशब्दानां प्रयोक्ता इत्यर्थः। विप्र इति मेधाविनामान्यत्र। इह तु विपूर्वस्य प्रा पूरण इत्यस्य छन्दसि वा सर्वोपाधिव्यभिचारात् कप्रत्ययः[१२]। विप्रेण पूर्णेन। केन। सामर्थ्यात् वीर्येण। कुत एतत् ज्ञायते। स्तूयमाना वीर्यवन्तः[१३]— इति श्रुतेः। परिपूर्णेन वीर्येण वावृधे[१४]। स्तूयमान इति संबन्धः॥

जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु[१५]॥ ॥ ४ ॥

जुषाणः[१६]। महत्या प्रीत्या युक्त इत्यर्थः। तथा हि श्रूयते—एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्घृतम्[१७]—इति[१८]। अग्निः आज्यस्य। षष्ठीश्रुतेः भागं इति शेषः[१९]। आज्यस्य भागम्[२०]। वेतु। वेतिरनेकार्थः। इह अशने पाने वा वर्तते। अश्नातु[२१] पिबतु वा द्रवद्रव्यत्वात्॥

सोम गीर्भिष्ट्वा वयं
वर्धयामो वचोविदः।
सुमृळीको न आ विश[२२]॥ ॥ ५ ॥

गौतमस्यार्षम्। हे सोम गीर्भिः। गृणातेः स्तुतिकर्मणो रूपम्। प्रहर्षजननीभिः। त्वा त्वां वयं[२३] वर्धयामः[२४]। वचोविदः वचसां वेदितारः। यैर्वचोभिस्तुष्यसि तेषां इति संबन्धः। सुमृळीकः। मृळ सुखने। ताच्छील्ये ईकन्प्रत्ययः[२५]। शोभनं

अर्पितः[१] प्रह्लादनशील इत्यर्थः। नः अस्मान् स्तोतॄन्। आविश। वमनविरेचनयोरकर्ता सन् आभिमुख्येन प्रविश। इत्येवं रसरूपे सोमे योज्यम्। चन्द्रमसि तु आविश[२] अनेकार्थत्वाद्धातूनां आभिमुख्येन ह्लादय इति योज्यम् ॥

जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु[३] ॥ ॥ ६ ॥

जुषाणः सोमः आज्यस्य भागं[४] हविषो हूयमानस्य वेतु अश्नातु। पिबत्वित्यर्थः ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्
पतिः पृथिव्या अयम्।
अपां रेतांसि जिन्वति[५]॥ ॥ ७ ॥

अनेन भगवतोऽग्नेः पृथिवीस्थानस्य संभोगरूपेण त्रैलोक्यैश्वर्यं[६] प्रतिपाद्यते। अग्निः अग्रणीः। देवानां[७] प्रधानभूतः। तथा च श्रूयते—अग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदय[८]तमः[९]—इति। मूर्धा। मूर्धशब्दः प्रधानवचनः स्वामिपर्यायः[१०]। स्वामी। कस्य। दिवः द्युलोकस्य। ककुत्। ककुच्छब्दः स्वामिवचनः। कस्य। सामर्थ्यात्[११] अन्तरिक्षस्य। पतिः स्वामी पृथिव्याः भूलोकस्य। अयमिति सन्निकर्षार्थनिर्देशात्[१२] आहवनीयात्मना[१३] अवस्थितोऽग्निरभिधीयते। एकमेव ज्योतिस्त्रिषु लोकेषु प्रकाशते इत्यर्थः। इत्थंभूतोऽग्निः अपाम्। संबन्धषष्ठ्येषा[१४]। संबन्धीनि रेतांसि। रेतःशब्देन सारभूतं वस्तु उच्यते। यथा ह्यन्नपानस्य[१५] अभ्यवहृतस्य रसादिक्रमेण सारभूतं तेजो निष्पद्यते एवमपां[१६] संबन्धीनि पुरोडाशादीनि हवींषि रेतांसीत्युच्यन्ते। तानि जिन्वति[१७]। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा[१८]। प्रीत्यात्र भक्षणं लक्ष्यते[१९]। भक्षयति इत्यर्थः[२०]। अथवा मध्यमरूपेण अपां रेतांसि तत्कारणानि स्थावरजङ्गमानि[२१] जिन्वति[२२] तर्पयति इत्यर्थः ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च[२३] नेता
यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः।

दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां
जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम्[१]॥ ॥ ८ ॥

त्रिशिरस आर्षम्। भुवः[२]। नेदं पृथिवीनामधेयस्य भूशब्दस्य[३] रूपम्। किं तर्हि। भवतेः[४] लङि वर्णव्यापत्तिः अडभावश्च। अभवः भवसि। यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः। रजसश्च। रजःशब्देन[५] अत्रोदकमुच्यते। रञ्जयति भूतानि। तर्पयतीत्यर्थः[६]। उदकस्य च वृष्टिलक्षणस्य नेता। तथा च श्रूयते[७]—अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदी[८]रयति[९]—इति। कदा[१०] पुनर्यज्ञस्य रजसश्च नेता भवति। उच्यते[११]। यत्रा नियुद्भिः। सांहितिकं दीर्घत्वम्। यत्र यस्मिन् काले। नियुद्भिः। नियुतो वायोः[१२]—इत्यादिष्टोपयोजनत्वात् नियुच्छब्देन वायवो लक्ष्यन्ते। नियुद्भिः वायुभिः। सचसे भजसि। सच इति सेवार्थे। शिवाभिः[१३]। शिव इति सुखनाम। सुखहेतुभिः। यत्रेति श्रुतेस्तत्रेत्यध्याहार्यम्[१४]। तत्र तस्मिन् काले। यज्ञस्य रजसश्च नेता[१५] भवसीति संबन्धः। किंच दिवि द्युलोके। मूर्धानं प्रधानाङ्गम्। वायुभिरुत्थापितः सन्। दधिषे धारयसि[१६]। जाज्वल्यमान इति शेषः। कीदृशं मूर्धानम्। स्वर्षाम्। स्वर्शब्देनादित्य[१७] उच्यते। स्वस्स्थानस्यादित्यस्य स्रष्टारमित्यर्थः। किंच[१८] जिह्वां ज्वालाम्। हे अग्ने। चकृषे करोषि[१९]। हव्यवाहं हविषां वोढ्रीम्। तदा हविश्च[२०] वहसीत्यर्थः॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परि ता बभूव।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
वयं स्याम पतयो रयीणाम्[२१]॥ ॥ ९ ॥

हिरण्यगर्भस्यार्षम्। प्रजापतिर्मध्यमस्थानः[२२]। प्रजानां जरायुजादीनां वृष्टिदानादिद्वारेण पाता पालयिता[२३] वा प्रजापतिः। पातेस्तृनि ह्रस्वत्वं[२४] पालयतेरन्तलोपश्च। धात्वन्यत्वमात्रम्। अर्थः स एव[२५]। हे प्रजापते। नेति निपातः अर्धर्चान्तेन बभूवेत्यनेन संबध्यते[२६]। त्वत्[२७] त्वत्तः। एतानि भूतानि जरायुजादीनीत्यर्थः[२८]। अन्यः विश्वा। शेश्छन्दसि[२९] बहुलं[३०] इति शेर्लोपः। विश्वानि[३१] सर्वाणि जातानि।

परिशब्दो बभूवेत्याख्यानेन[१] संबध्यते। ता[२] तानि। तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसंबन्धो[३] यच्छब्दोऽध्याहार्यः[४]। यानि त्वया सृष्टानि तानि इति संबन्धः[५]। बभूव। परिपूर्वो भवतिः रक्षणार्थः। नञोऽत्र संबन्धः। न परिबभूव न[६] पर्यरक्षत्[७]। न परिभवति। न रक्षति। त्वमेव रक्षितुं[८] समर्थः इत्यर्थः। लोकवदिहापि रतिपूर्वा वाञ्छा। यत्-कामाः यत् स्वर्गादिफलं कामयमानाः। ते तुभ्यम्। जुहुमः। तत् नः अस्माकम्। अस्तु भवतु। किंच वयं स्याम भवेम। पतयो रयीणाम्। रयिरिति धननाम। धनानां हिरण्यादीनाम्। धनमूलत्वात्[९] सर्वक्रियाणाम्। तथाह्युक्तम्—

धनमूलाः क्रियाः सर्वाः[१०]।

इति[११]॥

तवेमे लोकाः प्रदिशो दिशश्च
परावतो निवत उद्वतश्च।
प्रजापते विश्वसृग्जीवधन्यः[१२]
स त्वं नो देव प्रतिहर्य हव्यम्[१३]॥ ॥ १० ॥

अनेन प्रजापतेर्विभूतिरुच्यते। इमे पृथिव्यादयस्त्रयोऽपि[१४] लोकास्त्वद्वशे वर्तन्ते। न केवलमन्तरिक्षमेव[१५]। पृथिव्यादिषु लोकेष्वन्तर्भूतस्यापि समुद्रादेर्भेदत्वेन विवक्षा। त्रैलोक्ये[१६]ऽसावर्णवः—इति यथा। प्रदिशः। प्रोता दिग्भिः अवान्तर[१७]-दिशः प्रदिशः। दिशश्च प्राच्याद्यष्टावपि दिशः। त्वदधीना[१८] एवेत्यर्थः। किंच परावतः[१९]। परावच्छब्दो दूरवचनः[२०]। तेन च तत्स्थाः पदार्थाः प्रतिनिर्दिश्यन्ते। मञ्चाः क्रोशन्ति—इति यथा। दूरप्रतियोगित्वात् समीपशब्दोऽध्याहार्यः। दूर-स्थानि समीपस्थानि चेत्यर्थः[२१]। कानि पुनस्तानि। उच्यते। निवत उद्वतश्च। उप-सर्गाच्छन्दसि[२२] धात्वर्थे[२३]—इति वतिः। निवतो[२४] निर्गतानि नदनदीसमुद्रादीनि। उद्वतश्च उद्गतान्युच्छ्रितानि[२५] हिमवद्धेमकूटप्रभृतीनि। यत्किञ्चिदन्तरण्डवर्ति वस्तु[२६]-जातं तत्सर्वं त्वदधीनमेव इत्यर्थः। इत्थंभूतः[२७] सन् हे प्रजापते विश्वसृक्[२८] विश्वस्य भूतजातस्य[२९] स्रष्टः। जीवधन्यः। जीवं प्राणं[३०] प्राणिनां धिनोति धारयति यो

रसानुप्रदानेन स जीवधन्य उच्यते। स त्वमिदं जुह्वादिपात्रविनिःसृतं नः अस्माकम्[१]। देव दानादिगुण। प्रतिहर्य। हर्यतिः प्रेप्साकर्मा। प्रेप्सया च ग्रहणं लक्ष्यते। प्रतिगृहाण। भक्षयेत्यर्थः। हव्यं हविराज्यरूपम्।

अग्नीषोमा सवेदसा
सहूती वनतं गिरः।
सं देवत्रा बभूवथुः[२]॥ ॥ ११ ॥

गौतमस्यार्षम्। अग्निना[३] सह सोमः स्तूयते। तथा ह्युक्तम्—अथास्य सांस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिः[४]—इति। अग्नीषोमा। ईदग्नेः सोमवरुणयोरुत्तरपदयोः[५]—इतीकारः। सोमस्य च षत्वम्। हे[६] अग्नीषोमा। आमन्त्रितप्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुक्[७]—इत्याकारः। अग्नीषोमौ[८]। सवेदसा। समानशब्दस्य सभावः छन्दसि विधीयते[९]। वेद इति धननाम। विद्यते ज्ञायते सर्वेण। वेदयतीति वा। तद्वन्तं प्रकाशयतीत्यर्थः। हविषि चात्र धनसमानार्थत्वात् समानं निर्वचनम्। समानं वेदो धनं हविराख्यं ययोः तौ समानवेदसौ[१०] समानधनौ। समानहविष्काविव्यर्थः[११]। तयोः संबोधनम्। सहूती। ह्वयतेः शब्दकर्मणः। हूतिराह्वानम्। स्तुत्यर्थो[१२] वा हूतिः। स्तुतिः। समानाह्वानौ समानस्तुती वा। वनतं भजतम्। शृणुतं इत्यर्थः। गिरः। गृणातेः स्तुतिकर्मणो गीः। गिरः स्तुतीः। समः बभूवथुरित्यनेन[१३] संबन्धः। देवत्रा। देवादिभ्यो द्वितीयासप्तम्यर्थे[१४] त्राप्रत्ययः[१५]। देवेषु। बभूवथुः। संबभूवथुः। समित्ययं[१६] एकीभावे वर्तते। देवानां मध्ये भिन्नस्थानावपि[१७] सह स्तूयेथे इत्यर्थः॥

युवमेतानि दिवि रोचना-
न्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम्।
युवं सिन्धूँरभिशस्तेरवद्या-
दग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान्[१८]॥ ॥ १२ ॥

गौतमस्यार्षम्। अग्नीषोमयोः सामर्थ्यं कथ्यते[१]। युवं युवाम्[२]। एतानीति साभिनयं दर्शयति। एतानि ग्रहनक्षत्रतारावृन्दानि[३]। दिवि द्युलोके रोचनानि। रुच दीप्तौ। दीप्यमानानि। अग्निः। चशब्दः कर्मोपसंग्रहार्थः। त्वं चेति शेषः। हे सोम। सक्रतू। क्रतुशब्दः कर्मवचनः प्रज्ञावचनश्चास्ति। समानकर्माणौ[४] समानप्रज्ञौ वा। अधत्तं अधारयतं धारयथः। निरतिशयसामर्थ्ययोगेन[५] युवयोरुभयोर्माहात्म्येन ध्रियन्त इत्यर्थः। किंच युवं युवामेव सिन्धून्[६]। सिन्धवो नद्यः समुद्रा वा। सिन्धून् स्यन्दनस्वभावान्। गङ्गाद्यान्[७] अन्ये क्षीरोदधिप्रभृतीन् समुद्रान्[८] इति[९]। तांश्च धारयथो लोकस्थित्यर्थम्। माहात्म्यकथनानन्तरं बुद्धौ विपरिवर्तमानमभिलषितमभिधीयते[१०]। अभिशस्तेः। अभ्युपसर्गपूर्वस्य शसु हिंसायामित्यस्य क्तिन्प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम्[११]। अभिहननरूपात्[१२]। अवद्यात्। अवपूर्वात् द्यतेः पापे अभिधेये अवद्यमिति निपात्यते[१३]। अवद्यात् पापात् संसाराख्यात्। हे अग्नीषोमौ अमुञ्चतम्। लोडर्थे लङ्। मुञ्चतम्। गृभीतात्। हृग्रहोर्भश्छन्दसि[१४] इति हकारस्य भकारादेशो[१५] विधीयते। गृहीतात् संसारपाशबन्धादस्मानित्यर्थः[१६]। युवयोः प्रसादान्मुक्तिं गमिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

इन्द्राग्नी अवसा गत-
मस्मभ्यं चर्षणीसहा ।
मा नो दुःशंस ईशत[१७]॥ ॥ १३ ॥

वसिष्ठस्यार्षम्। इन्द्रेणाग्निः सह स्तूयते। तथा ह्युक्तम्—अथास्य सांस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः[१८]—इत्यादि। हे इन्द्राग्नी। अवसा। अवते रक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वा असुन्प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम्। हेतावियं तृतीया। प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा। रक्षणार्थं तर्पणार्थं वेत्यर्थः। आगतम्। छान्दसश्छकारलोपः[१९]। आगच्छतम्। अस्मभ्यम्। विभक्तिविपरिणामः कार्यः। अस्माकं स्वभूतं यज्ञमित्यर्थः। चर्षणीसहा। चर्षणयो मनुष्याः। ते च सामर्थ्यादिह शत्रुभूता गृह्यन्ते। षह मर्षणे। अभिभवे छन्दसि[२०] इति वचनात् सहिरभिभवार्थः। मनुष्याणां शत्रु-

भूतानामयष्टॄणामभिभवितारौ। नाशयितारावित्यर्थः। मा इति प्रतिषेधार्थो निपात ईशतेत्याख्यातेन[1] संबध्यते। नः अस्माकं दुःशंसः। दुरित्ययमुपसर्गो निन्दायां वर्तते। दुष्टस्य निन्दारूपस्य वचनस्य शंसितारो दुःशंसा[2] नास्तिका उच्यन्ते। ईशत। ईश ऐश्वर्ये[3]। ईश्वरा मा भूवन्। अधिकगुणा मा भूवन्[4]। साधूनस्मांस्ते[5] युवयोः प्रसादेन[6] दुर्जना मा पराभवन्त्वित्यर्थः॥

गीर्भिर्विप्रः[7] प्रमतिमिच्छमान
ईट्टे रयिं यशसं पूर्वभाजम्।
इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा
प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः[8]॥ ॥ १४ ॥

वसिष्ठस्यार्षम्। गीर्भिः स्तुतिभिः। हविर्भिश्च। युवामाराधयन्निति संबन्धः। यतो हविर्भाक्त्वमनयोर्विधीयते। उक्तं चास्मिन् प्रकरणे—हविर्भाज एव सर्वा देवता निरुच्यन्ते[9]—इति। स्तुतिपूर्वत्वाद्याच्ञायास्तत्पूर्वमभिलषितार्थमाह। विप्रः। विप्र इति मेधाविनाम। मेधावी। सकृच्छ्रुतितो ग्रन्थग्रहणसामर्थ्यान्वितः स्तुतिकर्मणि कुशलः। प्रमतिं[10] प्रकृष्टां युक्तायुक्तविवेकनिरूपणां संसारबन्धच्छेदमतिं[11] इच्छमानः[12] वाञ्छन्। ईट्टे। ईडिरध्येषणकर्मा[13] प्रार्थनार्थः। प्रार्थयते मन्त्राक्षररूपेण[14]। किम्। रयिं धनम्। कीदृशम्। यशसं यशःसाधनम्[15]। कीर्तिकरमित्यर्थः। पूर्वभाजं पूर्वेषां पित्रादीनामपि भजनीयम्। अनुष्ठानयोग्यमित्यर्थः। अतः हे इन्द्राग्नी। देवताद्वन्द्वे च[16]—इति दीर्घत्वं विधीयते। वृत्रहणा[17]। आमन्त्रितप्रथमाद्विवचनस्य सुपां[18] सुलुक्[19]—इत्याकारः। वृत्रहणौ वृत्रस्यासुरस्य पापस्य[20] मेघस्य वा हन्तारौ। साहचर्येणाग्निरपि[21] वृत्रहेत्युच्यते। सुवज्रा[22] सुवज्रौ। पूर्वेण न्यायेनेन्द्रस्य संबन्धः। शोभनेन वज्रेण सहितौ सुवज्रौ[23]। आयुधसामान्यवचनो[24] वज्रशब्दः। स्वायुधौ। प्रशब्दस्तिरतमित्येतेन संबध्यते। नः अस्मान्[25]। नव्येभिः नव्यैः। नु[26] स्तुतौ इत्यस्यैतद्रूपम्[27]। स्तुत्यैः[28]। अथवा नव्य इति नवनाम। नवैः[29]। अन्येभ्योऽदत्तपूर्वैरित्यर्थः[30]। प्रतिरतं प्रवर्धयतम्। देष्णैः[31]। ददातेः कृत्यार्थे ष्णुप्रत्ययः। देयैः[32]। कैः। सामर्थ्याद्धनैः[33]। युवयोः प्रसादेन रक्ष्यो भविष्यामीत्यभिप्रायः॥

एन्द्र सानसिं रयिं[१]
सजित्वानं सदासहम् ।
वर्षिष्ठमूतये भर[२]॥ ॥ १५ ॥

मधुच्छन्दस आर्षम्। आकारो मन्त्रान्त्येनाख्यातेन संबध्यते। हे इन्द्र[३] इरादानादिगुण[४]। सानसिम्। सानसिशब्दो द्वितीये[५] कल्पे निरुक्तः[६]। संभजनीयं सर्वभूतानाम्। अत्यन्तोज्वलनमित्यर्थः। रयिं धनम्। सजित्वानम्। सहशब्द-पूर्वस्य जयतेः क्वनिन्प्रत्ययान्तस्येदं रूपम्। सजयम्। जयकरमित्यर्थः। सदा-सहम्। षह मर्षणे। सर्वकार्यक्षमम्। वर्षिष्ठं अतिशयेन वृद्धम्। अक्षयमित्यर्थः[७]। ऊतये। अवते[८] रक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वेदं रूपम्। रक्षणार्थं तर्पणार्थं वेत्यर्थः। भर। हरतेर्हकारस्य भकारादेशः[९]। आकारस्यात्र संबन्धः। आहर। धनं मह्यमि-त्यर्थः। अथवा अनेन मन्त्रेण पुत्रः प्रार्थ्यते। हे इन्द्र। सानसिं संभजनीयं[१०] सर्व-भूतानामाश्रयणीयम्। रयिं पुत्राख्यं धनम्[११]। सजित्वानं सम्यक् शत्रूणां रोगादीनां च जेतारम्। सदासहं सर्वदा मर्षणशीलम्[१२]। क्षमावन्तमित्यर्थः। प्रदर्शनार्थमिदम् सर्वैरात्मगुणैरुपेतम्[१३]। वर्षिष्ठं अतिशयेन[१४] वृद्धं श्रुतेन। सर्वविद्यापारगमित्यर्थः। ऊतये अवनाय पितॄणामात्मनश्च। तथा हि[१५]—पुत्रः पुरु त्रायते। निपरणाद्वा[१६]। पुन्नरकम्। ततस्त्रायत इति वा[१७]—इत्याचार्यवचनम्।

पुन्नाम्नो[१८] नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः[१९]।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पूर्वमेव स्वयंभुवा[२०]॥

इति मनुवचनम्। आभर आहर अस्माकम्। इति विभुत्वान्मन्त्रपदानां सर्वथा योजना कर्तव्या[२१]॥

प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रू-
ञ्ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु ।
इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि
पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम्[२२]॥ ॥ १६ ॥

जयस्यार्षम्। प्र ससाहिषे। इह सहतिरभिभवे[१]। प्रकर्षेणाभ्यभवः[२]। अभिभवसि। हे पुरुहूत[३]। पुरु इति बहुनाम। ह्वयतिः स्तुतिकर्मा। बहुस्तुत। बहुभिः[४] यजमानैः[५] स्तूयमानो वीर्यवृद्धः सन् बलवन्नित्यर्थः। शत्रून्[६] वृत्रनमुचिप्रभृतीन्। ज्येष्ठः अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा। ते तव। शुष्म। शुष्म इति बलनाम[७]। शुषेः मन्प्रत्ययः[८]। परस्य सांयौगिकं[९] हस्त्यादिकं शोषयतीति शुष्मः। अतः अतिशयवचनसामर्थ्यात्[१०] इह अस्मदीये यज्ञे। रातिः दानं[११] हविषः अस्तु। अस्मत्प्रत्तेन हविषा परितुष्टः सन् हे इन्द्र। आभर[१२] आहर। अस्माकमिति शेषः[१३]। दक्षिणेन[१४]। दाशतेर्दानार्थस्य[१५] दक्षिणो हस्तः। दीयत एतेन देवपि[१६]तृमनुष्येभ्यः[१७]। तेन दक्षिणेन हस्तेन। वसूनि। वस्विति धननाम। वसतेराच्छादनार्थस्यौणादिक[१८] उप्रत्ययः। आच्छादयति तत्सर्वं दोषजातम्[१९]। वसूनि धनानि। कस्मादेवमुच्यते। यस्मात्त्वं पतिः स्वामी। सिन्धूनाम्। सिन्धवो नद्यः। इह सामर्थ्यात् अन्तरिक्षचारिण्यो[२०] गृह्यन्ते। अन्तरिक्षचरीणां[२१] बाहुदेत्येवमादीनाम्[२२]। भूचरीणाम्[२३] वा। अथवा सिन्धवः समुद्राः। क्षीरोदधिप्रभृतीनां[२४] समुद्राणां वा। असि भवसि। रेवतीनां[२५] मणिमुक्ताप्रवालादिना[२६] धनेन धनवतीनाम्। समुद्रपक्षे पुल्लिङ्गत्वात् धनवतामिति व्याख्येयम्[२७]।

वि न इन्द्र मृधो जहि
नीचा यच्छ पृतन्यतः।
यो अस्माँ अभिदास-
त्यधरं गमया तमः[२८]॥ ॥ १७ ॥

शासस्यार्षम्[२९]। विशब्दो जहीत्यनेनाख्यातेन संबध्यते। नः अस्माकम्। शत्रुभूतान् इति शेषः। हे इन्द्र। मृध इति संग्रामनाम। मृधं करोतीति णिच्प्रत्ययः[३०]। तदन्तात् क्विप्। ततश्च णेरनिटि[३१] इति[३२] टिलोपः। द्वितीयाबहुवचनं एतत्। मृधः संग्रामकारिणः प्रतियोधनसमर्थान्। जहि। हन्तेरेतद्रूपम्। विशब्दस्यात्र संबन्धः। विजहि। विगतजीवितान् कुरु इत्यर्थः। नीचा नीचैः। यच्छ[३३] नियमय[३४]। निगृहाण। अपसारय इत्यर्थः[३५]। पृतन्यतः। पृतनाशब्दात् संग्रामवचनात्

इच्छार्थे क्यच्प्रत्ययः[१]। ये संग्रामं कर्तुं कामयन्ते[२] तान्[३] निगृह्य मुञ्च इत्यर्थः। यश्च तिरोभूयास्मान् अभिदासति[४]। दासतिः[५] क्षयार्थः। अभिदासति[६] आभिमुख्येन क्षपयति। बाधत[७] इत्यर्थः। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। तं महादुर्जनं अधरं निकृष्टं तमः गमय। मारय इत्यभिप्रायः॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः
परावत आ जगन्था परस्याः।
सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मं
वि शत्रून्ताळिह वि मृधो नुदस्व[८]॥ ॥ १८ ॥

जयस्यार्षम्। इन्द्रोऽभिधीयते। प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः मध्यमपुरुषयोगात्। इन्द्रश्च मध्यमस्थानः[९]। असावेव वायुः। मृगः। मृगेर्गतिकर्मणो[१०] मृगः। शीघ्रगतिरित्यर्थः। उपरिष्टादुपचारत्वात्[११] नशब्द उपमार्थः[१२]। मृग इव। यथा मृगः सिंहो व्याघ्रो वा। भीमः भयंकरः। कुचरः। कुत्सितप्राणिवधमुद्दिश्य[१३] चरतीति कुचरः[१४]। गिरिष्ठाः। गिरिः पर्वतः विन्ध्यादिः। तत्र स्थायी[१५]। परावतः। दूरनामेदम्[१६]। दूरात् स्वस्मात् स्थानात् तूर्णमामिषार्थमागच्छेत् तद्वत्। यदा कुचरो गिरिष्ठा इति इन्द्रस्यैव विशेषणे क्व न चरति इति वकारस्य संप्रसारणे नकारलोपे च कुचरः। अणिमादियोगान्न क्वचिच्चरति[१७]। सर्वत्र चरतीत्यर्थः। गिरिष्ठाः। गिरिर्मेघः। तस्मिन्नगन्तव्ये[१८] स्थातुं शीलमस्येति गिरिस्थायी। समीपसप्तम्येषा[१९]। कूपे गर्गकुलं[२०] इतिवत्[२१]। प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य एकवाक्यतायै[२२] यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ[२३]। यस्त्वं कुचरो गिरिष्ठाः स त्वं परावतः दूरात् आ जगन्थ आगच्छ। परस्याः[२४]। परावत इत्येतद्विशेषणम्[२५]। परस्याः परावतः अत्यन्तदूरात् स्वर्गाख्यात् स्थानात् अन्तरिक्षाद्वा इत्यर्थः। त्वमागत्य चरुभिराराधितो वीर्यवृद्धस्सन्[२६] सृकम्। वज्रनामैतत्। शो तनूकरणे। समित्येष निरित्येतस्य स्थाने द्रष्टव्यः। निःशाय तीक्ष्णीकृत्य[२७] पविम्। एतदपि वज्रनाम। पुनरुक्तिदोषपरिहारार्थं क्रियायोगमङ्गीकृत्य प्रवर्तते।

अहं पार्थो धनञ्जयः।

इति यथा। पवतिर्गतिकर्मा। पविं[१] गन्तारं शत्रुकायेषु[२]। हे इन्द्र। तिग्मम्। तिग्मशब्दस्तीक्ष्णवचनः। तिग्मं स्वभावेन तीक्ष्णधारम्। तेन वज्रेण। विशब्दस्ताळ्हीत्येतेन संबध्यते। शत्रून्[३] दैत्यादीन्। ताळ्हि। ताडृ[४] इति वधकर्मा। विजहि मारय। ततश्च[५] विशब्दो नुदस्व इत्यनेन संबध्यते। मृधः। निरुक्तं[६] एतच्छब्दरूपम्[७]। संग्रामकारिणः प्रतियोधनसमर्थान्[८]। विनुदस्व[९] प्रेरय। इतः स्थानादपनयेत्यर्थः[१०]॥

महाँ[११] इन्द्रो य ओजसा
पर्जन्यो वृष्टिमाँ इव।
स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे[१२]॥ ॥ १९ ॥

वत्सस्यार्षम्। महान्[१३] महतेर्दानार्थस्य। ददात्यसौ भक्तातिनीभूतेभ्यो[१४] भूतानुग्राहकतया जानन्। तथा च श्रूयते[१५]—इतः प्रदानं ह्यमुष्मिन् लोके उपजीवन्ति[१६]—इति। इन्द्रो दानादिगुणः। ओजसा। ऊर्जतेर्न्यग्भावार्थस्य[१७]। बलपर्यायः[१८]। न्यग्भावयत्येतत् शत्रुजातम्[१९]। ओजसा बलेन शत्रुक्षयकरेण। युक्त इति शेषः। महाबल इत्यर्थः[२०]। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः[२१]। स महेन्द्रः। पर्जन्यः। तर्प[२२]यतोति[२३]। तृपेराद्यन्तविपर्ययेण तकारलोपे च जन्यप्रत्ययान्तं[२४] एतद्रूपम्[२५]। पर्जन्यो[२६] वृष्टिमानिव। यथा पर्जन्यो मध्यमस्थानः वर्षणापर्यन्तधारात्मना क्रमेण वर्धते एवं स्तोमैः स्तुतिभिः निरतिशयप्रीतिजननीभिः। वत्सस्य[२७] मम वावृधे वर्धते स्तूयमानः।

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्
भुवो विश्वेषु सवनेषु यज्ञियः।
भुवो नॄँश्च्यौत्नो विश्वस्मिन् भरे
ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षणे[२८]॥ ॥ २० ॥

वैकुण्ठस्यार्षम्। भुवः। नेदं पृथिवोनामधेयस्य भूशब्दस्य रूपम्। किं तर्हि। भवतेर्लङि छान्दसत्वादडभावः[२९] वर्णव्यापत्तिश्च। अभवः[३०]। त्वं हे इन्द्र ब्रह्मणा परिवृद्धेन त्रयीलक्षणेन। स्तूयमान इति शेषः। महान् महत्त्वं प्राप्तवान्।

महत्त्वं च वृत्रवधादियोगात्। तथा च श्रूयते—इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा महानभवत्[१]—इति। यो हि भुवनहितं कर्म करोति स महान् भवति। भुवः। पूर्ववत् प्रक्रिया-कल्पः। अभवः भवसि। विश्वेषु सवनेषु। सवनमिति यज्ञनाम। यज्ञेषु[२] ज्योतिष्टोमादिषु। अथवा प्रातःसवनादिषु। यज्ञियः यष्टव्यः। तथा च श्रूयते—ऐन्द्रो वै यज्ञः। इन्द्रो यज्ञस्य देवता[३]—इति। भवतिरत्र अभिपूर्वो द्रष्टव्यः। कुत एतल्लभ्यते। अर्थसामर्थ्यात्। किं पुनरत्रार्थसामर्थ्यम्। उच्यते। विश्वस्मिन्[४] भरे[५]। भर इति[६] संग्रामनाम। तत्सन्नियोगेन नृशब्दश्च शत्रुभूतेषु मनुष्येषु वर्तते। शत्रोरप्यभिभवनमन्वेष्टव्यम्[७]। शातयितव्यत्वात्[८]। अतोऽत्र भवतिरभिपूर्वः[९] शत्रुबाधने वर्तते। इदमत्र वक्तव्यम्। उपसर्गाः किं द्योतका उत वाचका इति। केचिदाहुः उपसर्गा द्योतका इति[१०]। उपशब्दः समीपवचनः। समीपस्था नामाख्यातयोः अर्थं विशेषेण सृजन्ति बोधयन्ति द्योतयन्ति इत्युपसर्गाः। कथम्। अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकरणानुरोधिनमर्थमभिदधतः शब्दस्योपसर्जनमात्रे[११] साहाय्यं प्रतिपद्यमानाः तस्यैवार्थस्य द्योतका[१२] इति। वाचका इत्यपरे। कुतः। अनेकप्रकारा ह्युपसर्गाणामर्थाः प्रकर्षादयः प्राहुरमितानर्थविशेषान् नामाख्यातयोः। पृथक् प्रयोगेऽपि[१३] वाचकत्वमेषां दृष्टम्।

यदुद्वतो निवतो यासि[१४]।
निष्कौशाम्बिः[१५]

इति[१६]। एवं अभ्युपसर्गप्रसङ्गेन[१७] सर्वेषामुपसर्गाणां[१८] सामान्येन मनाक् स्वरूपमुक्तम्। प्रकृतमभिधीयते। अभ्यभवः अभिभवसि। नॄन् मनुष्यान् शत्रुभूतान्। च्यौत्न इति बलनाम च्यावयति स्वस्मात् स्थानात् अरातिमिति। च्यौत्नमस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः[१९]। बलवान्। महाबल इत्यर्थः। क्व शत्रूनभिभवसि। उच्यते। विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे। भर इति सङ्ग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा। भ्रियन्ते[२०] हि तदर्थं यौधादयः[२१] ह्रियन्ते वा यौधादीनां[२२] प्राणाः। ज्येष्ठः च देवानां प्रधानभूतः। तथा च श्रूयते—इन्द्रः खलु वै श्रेष्ठो देवानामुपदेशनात्[२३]—इति। मन्त्रः। मनुते बोधते कृतित्वात् बोद्धा च स्तोतृवर्गं सर्वं ज्ञात्वा सर्वं वा शब्दराशिं लोकपालत्वात्

लोकवृत्तान्तं वा। विश्वचर्षणे विश्वस्य सर्वस्य भूतजातस्य शुभाशुभस्य चर्षणिः चायिता[1] द्रष्टा च। तस्येदं संबोधनं हे विश्वचर्षणे। इत्थंभूतं त्वां[2] स्तुम इति वाक्यशेषः ॥

पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ
विद्वाँ ऋतूँॠतुपते यजेह।
ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने
त्वं होतृणामस्यायजिष्ठः[3]॥ ॥ २१ ॥

त्रितस्यार्षम्। प्रीञ् तर्पणे। प्रीणय देवान् यागाङ्गभूतान्। उशतः। वश कान्तौ। कामयमानान्। स्वं स्वं[4] भागमिति शेषः। यविष्ठ अतिशयेन[5] युवन्। विद्वान् जानन् स्वमधिकारमसद्भक्ततां च। किं च ऋतून् वसन्तादीन्। ऋतुपते ऋतूनां[6] पालयितः[7]। तैः सह संस्तवदर्शनात्। तथा चोक्तम्—अथास्य सांस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः[8] पर्जन्य ऋतवः[9]—इति। यज इहास्मिन् लोके। कस्मा-देवमुच्यते। यस्मात् दैव्याः देवानां[10] स्वभूता ऋत्विजः अध्वर्युप्रभृतयः। तेभिः तैः। तृतीयाबहुवचनमेतत् षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। तेषां मध्ये। हे अग्ने। त्वमेव होतृणां होमं कुर्वतां असि आयजिष्ठः[11]। आङ् मर्यादायाम्। मर्यादया यथा-शास्त्रं अतिशयेन यष्टा त्वमेव यतः ततस्त्वां वयमेवं ब्रूम इति।

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः
पावकशोचे वेष्ट्वं हि यज्वा।
ऋता यजासि महिना वि यद्भू-
र्हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य[12]॥ ॥ २२ ॥

भरद्वाजस्यार्षम्। प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः। मध्यमपुरुषयोगात्। त्वमिति चैतस्य[13] सर्वनाम्नः प्रयुज्यमानत्वात् संबोधनावद्योतनार्थो हेशब्दः प्रयोक्तव्यः। हे अग्ने। अग्निरग्रं प्रणयनात्। स्थानं[14] स्वर्गाख्यं निरुपमं सुकृतिनो नयति[15] पारयत्येनश्चेति। नयतेर्द्विकर्मकत्वस्मरणात्[16] प्रयोगः। तस्येदं संबोधनम्। हे अग्ने। अद्य[17] अस्मिन् काले। विशः। विश प्रवेशने[18]। माहात्म्येन[19] कृत्स्नस्य जगतः प्रवेष्टा[20] व्याप्ता।

अध्वरस्य। ध्वरतिर्हिंसाकर्मा[१]। हिंसा[२] यस्य नास्ति सोऽध्वरः। कुत एतत् ज्ञायते। तत्रभवन्तो मीमांसका[३] आहुः—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः[४]—इति। स्मर्यते च[५]—

तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः[६]।

इति[७]।

न वा उ एतन्म्रियसे[८]।

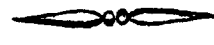
इति च मन्त्रलिङ्गात। शास्त्रवशादहिंसा[९] कर्मणो यज्ञस्य दर्शपूर्णमासदेः। होतः। त्वमिति शेषः[१०]। पावकशोचे पावयितृ शोधयितृ शोचिर्दीप्तिर्यस्य सः पावकशोचिः। शुचेरिसिप्रत्ययः[११]। छान्दसः सकारलोपः। ततः सम्बुद्धिगुणः[१२]। पावकशोचे। वेः। वेतेः कान्त्यर्थस्य। कान्तो ह्यसौ देवानाम्। तथा च श्रूयते[१३]—शुचिमध्वरं देवा जोषयन्ते[१४]—इति। कान्तस्य। न केवलमद्यैव[१५] होता यज्ञस्य। किं तर्हि। त्वं हि[१६]। हि शब्दोऽवधारणार्थः। त्वमेव यज्वा यष्टा पूर्वस्मिन्नपि काले सर्वयज्ञस्य। यस्मात्[१७] इति श्रुतेः तस्मादित्यध्याहार्यम्[१८]। तस्मात् ऋता। ऋतमिति सत्यनाम। ततस्तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुक्[१९] इत्याकारः[२०]। ऋतेन सत्येन। यथातथमित्यर्थः। तथा च श्रूयते—त्वं हि वेत्थ यथातथं[२१]—इति। यजासि। पञ्चमो लकारः। यज यागाङ्गभूतान् देवान्। महिना[२२]। महिन इति महन्नाम। प्रथमैकवचनस्य सुपां सुलुक्[२३] इत्याकारः। महान्। विशब्दो भूरित्यनेन[२४] संबध्यते। यच्छब्दः चार्थे। स च हव्याशब्दात् परो द्रष्टव्यः। विभूः। निग्रहानुग्रहसमर्थो विभुरित्युच्यते[२५]। हव्या। शेर्लोपः[२६]। हव्यानि च। वह प्रापणे।[२७] प्रापय देवान् प्रति। यविष्ठ अतिशयेन युवन्। या यानि ते त्वया नेतव्यानि। अद्य अस्मिन् काले। तानीति संबन्धः। हविर्वहनं हि भगवतोऽग्नेः प्रथमकर्म। तथा ह्युक्तम्—अथास्य कर्म वहनं हविषां[२८]—इति॥

इति वाररुचे निरुक्तसमुच्चये

तृतीयः कल्पः[२९]॥

वाररुचनिरुक्तसमुच्चयः

चतुर्थः कल्पः[1]

[2]एकत्रिंशद्विधं मन्त्रं यो वेत्यृक्षु स मन्त्रवित[3]।

इति वचनात् एकत्रिंशद्विधा मन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभध्वम्[4]। उप नयत मेध्या दुरः। आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्। प्रास्मा अग्निं भरत। स्तृणीत बर्हिः। अन्वेनं माता मन्यताम्। अनु पिता। अनु भ्राता सगर्भ्यः। अनु सखा सयूथ्यः। उदीचीनाँ अस्य पदो निधत्तात्। सूर्यं चक्षुर्गमयतात्। वातं प्राणमन्ववसृजतात्। दिशः श्रोत्रम्। अन्तरिक्षमसुम्। पृथिवीं शरीरम्। एकधास्य त्वचमाच्छयतात्। पुरा नाभ्या अपिशसो वपामुत्खिदतात्। अन्तरेवोष्माणं वारयतात्। श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्। प्रशसा बाहू। शला दोषणी। कश्यपेवांसा। अच्छिद्रे श्रोणी। कवषोरू स्रेकपर्णाष्ठीवन्ता। षड्विँशतिरस्य वङ्क्रयः। ता अनुष्ठ्योच्च्यावयतात्। गात्रंगात्रमस्यानूनं कृणुतात्। ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात्। अस्ना रक्षस्सँसृजतात्। वनिष्ठुमस्य मा राविष्ठ। उरूकं मन्यमानाः। नेद्वस्तोके तनये। रविता रवच्छमितारः। अध्रिगो शमीध्वम्। सुशमि शमीध्वम्। शमीध्वमध्रिगो[5]।

इति प्रैषः[१]। विश्वामित्रस्यार्षम्। दैव्या देवानां स्वभूताः अध्रिगुप्रभृतयः। हे शमितारः। उत मनुष्याः[२] अध्वर्युप्रभृतयः। सर्व एव यूयं इमं पशुं मारयितुं आरभध्वम्। आरभ्य अथोपनयत उपगच्छत[३]। मेध्याः। मेध इति यज्ञनाम[४]। तत्र भूताः। दुरः द्वाराणि यज्ञगृहद्वाराणि। चात्वालोत्करयोः[५] मध्यमित्यर्थः। आशासानाः[६] कामयमानाः। स्वं स्वं भागमिति शेषः। मेधपतिभ्याम्। मेधो यज्ञः। तत्साधनभूतः पशुरपि मेध उच्यते[७]। तस्य पती[८] स्वामिनौ अग्नीषोमौ[९]। तयोरर्थाय। मेधं मेधसाधनं पशुम्[१०]। प्रशब्दः पुरस्तादर्थे वर्तते। अनेकार्थत्वादुपसर्गाणाम्[११]। कुत एतज्ज्ञायते। तस्योन्मुकं पुरस्ताद्धरन्ति[१२]—इति श्रुतेः। पुरस्तात्। अस्मै। तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। अग्निमुल्कां भरत[१३] हरत। स्तृणीत[१४] बर्हिः। यत्रैष निहन्यते तत्र बर्हिर्दर्भास्तृणीत[१५]। अनुशब्दो मन्यतामित्येतेन संबध्यते। एनं मातानुमन्यतां वधार्थं अस्योत्क्रमार्थम्। अनु पिता। पिता चानुमन्यतां[१६] इत्यनुषङ्गः सर्वत्र। अनु भ्राता। भ्राता चानुमन्यताम्[१७]। कीदृशो भ्राता। सगर्भ्यः[१८]। समाने गर्भे भवः[१९] सगर्भ्यः[२०]। स हि महान् सगर्भ्यः[२१]। अनु सखा सखा चानुमन्यताम्। कीदृशोऽसौ। सयूथ्यः। यूथशब्दः[२२] संघातवचनः। समाने यूथे भवः सयूथ्यः। उदीचीनाँ अस्य मार्यमाणस्य[२३] पशोः पदः पादान्। निधत्तात्। तस्य तात्[२४]—इति तादादेशः सर्वत्र। निधत्त। सूर्यं चक्षुर्गमयतात्। सूर्यप्रभवत्वात्[२५] सूर्यमेवास्य चक्षुर्गमयत। सर्वेन्द्रियाणामेवंधर्मत्वेऽपि वचनं यथान्यायं कारणपरिग्रहार्थम्। सर्वं हि विनश्यत् कारणं गच्छति। वातं प्राणमन्ववसृजतात्। मुखनासिकाभ्यां यो वायुर्निस्सरति सोऽस्य प्राणोऽभिप्रेतः। दिशः प्रति श्रोत्रम्। अन्तरिक्षं[२६] प्रति असुं प्राणं[२७] शरीरधारणम्[२८]। पृथिवीं प्रति शरीरम्। अवसृजतेत्यनुषङ्गः सर्वत्र। एकधा एकेन प्रकारेण। अखण्डिताम्[२९]। अस्य त्वचं आच्छ्यतात्[३०]। पुरा नाभ्या[३१] नाभेरपिशसः आवर्तरूपात् वपां उत्खिदतात्[३२] उद्धरत। अन्तरेवोष्माणं वारयतात्[३३] मुखनासिकानिश्वारिणं वायुमस्य वारयत। निरुच्छ्वासं[३४] संज्ञपयेत्यर्थः। श्येनादयः शब्दा उपमानार्थत्वेनोपादीयन्ते। श्येनं श्येनाकारम्। अस्य वक्षः कृणुत कुरुत। प्रशसा[३५]। द्विवचनस्य सुपां सुलुक्[३६] इत्याकारः[३७]। प्रकर्षेण शस्यते[३८] हन्यते अनेनेति[३९] प्रशः शस्त्रमुच्यते[४०]। स्वधिती[४१] वा

शस्त्राकाराविल्येके। अथवा[१] प्रशसा[२] प्रशस्तौ बाहू। कृणुत इत्यनुषङ्गः सर्वत्र। शला दोषणी[३] शलाकाकारे दोषणी। दीर्घे इत्यर्थः। कश्यपा इव अंसौ[४]। अच्छिद्रे[५] श्रोणा। साकल्यमेवाच्छिद्रत्वम्। कवषोरू कवषा ऊरू। स्रेकपर्णा आष्ठीवन्ता। स्रेकः करवीरः। तत्पर्णाकारौ[६] आष्ठीवन्तौ[७]। तौ च कृत्स्नौ इत्यर्थः। षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः पर्शवः। ता अनुष्ठ्या अनुष्ठानेन यत्नेन। कृत्स्ना उच्च्यावयतात् उत्कृन्तत। एवं गात्रं गात्रमस्य अनूनं अनतिरिक्तं च। कृणुतात्[८] कृणुत[९]। ऊवध्यगोहम्। भक्षितं तृणादि यदजीर्णं पशोरुदरे तिष्ठति तदूवध्यम्। तद्यस्मिन् गुह्यते प्रच्छाद्यते[१०] स ऊवध्यगोहः। तं च। पार्थिवं पृथिव्यां भवं गर्तम्[११]। खनतात्। अस्ना। असृक्शब्दस्य लोहितवचनस्य पदादिसूत्रेणासन्नादेशः[१२]। अस्ना लोहितेन। रक्षः संसृजतात्[१३] संयोजयत[१४]। तद्धि रक्षसां[१५] भागः। वनिष्टुं अस्य[१६] वपासमीपे[१७] सन्तं वपाखनने मा राविष्ट मा लाविष्ट। उरूकं विस्तीर्णम्। वपालक्षणं चैतदित्येवं[१८] मन्यमानाः। एवं च कुर्वताम्। नेत्। इच्छब्दोऽवधारणार्थः। न इत्[१९] नैव। वः युष्माकम्। तोके[२०] तनये[२१]। द्वे अप्येते[२२] अपत्यनामनी। पौनरुक्त्यपरिहारार्थं[२३] तोकशब्देन पुत्रः अभिधीयते। तनयशब्देन[२४] च पौत्रः। बह्वर्थ एकवचनम्[२५]। पुत्रेषु पौत्रेषु च। पुत्राणां[२६] पौत्राणां च मध्ये। कश्चित् रविता शब्दकरः। रवत्। रु शब्दे। शब्दयिष्यति। हे शमितारः। एतज्ज्ञात्वा[२७] हे अध्रिगो। प्रदर्शनार्थमिदं अध्रिगुग्रहणम्। अध्रिगुप्रभृतयः शमितारः। शमीध्वं शमयत। सुशमि शमीध्वं[२८] शमितं च शमयत। मा शङ्कां कुरुध्वं हिंसेति। धर्म एव सा हिंसा। शास्त्रेण विहितत्वात्। अस्य च पशोरुत्कर्षो[२९] भवति। तथा च स्मर्यते श्रूयते च—

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितिं[३०] पुनः[३१]। इति।

हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति[३२]। इति॥

एह्यू षु ब्रवाणि ते-
ऽग्न इत्थेतरा गिरः।
एभिर्वर्धास इन्दुभिः[३३]॥ ॥ २ ॥

इत्याह्वानम् । भरद्वाजस्यार्षम् । आकारः सन्निकर्षार्थः[१]। एहि आगच्छ । अस्मद्यज्ञं इति[२] शेषः । उकारः पदपूरणः । सुब्रवाणि शोभनं सूनृतं वचनं ब्रवाणि वदानि । ते[३] त्वद्गुणसंयुक्तम् । स्तुतिं इति शेषः[४]। अत[५] एव हे अग्ने[६] त्वं तेभ्यः शृणु इत्यभिप्रायः । कस्मादिति चेत् यस्मात् इत्था । इत्था इति सत्यनाम । सत्यवचनमस्मदीयम् । सत्यरूपत्वात्तुष्टिकरमित्यभिप्रायः। अन्येषां तु इतराः असत्याः सत्याद्विपरीतवृत्तयः । गिरः वाचः । विपरीतत्वान्न प्रीतिकरा इत्यभिप्रायः[७]। श्रुत्वा चानन्तरं एभिः तार्तीयसवनिकैः[८] । इन्दुभिः सोमैः[९] । वर्धासि । पञ्चमो लकारः । वर्धसे[१०] वर्धस्व । एतदुक्तं भवति । स्तुतिभिः स्तूयमानः[११] पीत्वा च सोमं[१२] वृद्धः सन् देवद्विषो जहि इत्याहूयसे इति ॥

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो
न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् ।
नकिरेवा यथा त्वम्[१३]॥ ॥ ३ ॥

इति स्तुतिः । वामदेवस्यार्षम् । गुणगुणिसंबन्धप्रतिपादनं स्तुतिरुच्यते । नकिः इति न इत्येतस्य[१४] प्रतिषेधवचनस्य अकच्प्रत्ययान्तस्य रूपम्[१५]। नास्ति इत्यर्थः । हे इन्द्र । त्वत् त्वत्तः । उत्तरः उत्कृष्टः । देवेषु इत्यर्थः । कुत एतत् । इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः[१६]–इति श्रुतेः। किंच न ज्यायान् ज्यायानपि नास्ति । कुतः । महत्त्वयोगात् । हे वृत्रहन् । वृत्रमसुरं त्वष्टुः पुत्रं मेघं[१७] वा । किं[१८] बहुना । नकिरेवा यथा त्वम् । यादृशोऽसि त्वं तादृशोऽपि नास्ति । त्वत्तुल्योऽपि न कश्चित्त्रैलोक्ये[१९] विद्यत इत्यर्थः[२०]।

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः
सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं
केवलाघो भवति केवलादी[२१]॥ ॥ ४ ॥

इति निन्दा। भिक्षोरार्षम्[१]। मोघं व्यर्थं[२] निष्फलम्। अन्नं विन्दते लभते। भुङ्क्ते इत्यर्थः[३]। अप्रचेताः[४] अप्रज्ञः। प्रकर्षेण अजानन् धर्ममित्यर्थः। सत्यं ब्रवीमि। यदेतदुक्तं तत् सत्यमेव। अथ वध इत्। वध इति वज्रनाम। इच्छब्दः अवधारणार्थः[५]। वर्जयति प्राणानिति वज्रः[६]। एव। स अन्नलाभः अभ्यवहारः। तस्य अभ्यवहर्तुः। तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः उत्तरेऽर्धर्चे[७] योजनीयः। नार्यमणं[८] पुष्यति। अरीणां भयान्निर्हन्तारं अग्निं न पुष्यति[९] नार्चयति। नाग्नौ जुहोति। वैश्वदेवादि न करोति इत्यर्थः। नो सखायं नापि सखायं सखिभूतमतिथिं पूजयति[१०]। केवलाघो भवति। अघमिति पापनाम। आङ्पूर्वात् हन्तेः उपसर्गस्य ह्रस्वत्वेन हकारस्य च घत्वेन अघम्। आभिमुख्येन हन्ति तत्कर्तारं कदाचित्। केवलं पापरूपो भवति। केवलादी। केवलशब्दः असहायवचनः[११]। केवलभोजी। असहायभोजीत्यर्थः। स मोघमन्नं विन्दते। तत्तस्य वधो भवति इति संबन्धः। कुत एतत्।

अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि[१२]।

इति[१३] मन्त्रलिङ्गात्। यस्य[१४] चाग्नौ न क्रियते यस्य च ग्रन्न....न तद्भोक्तव्य-मित्यर्थः[१५]।

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्ष-
त्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी
सहस्राक्षरा परमे व्योमन्[१६]॥ ॥ ९ ॥

इति सङ्ख्या। दीर्घतमस आर्षम्। गौरीः। छान्दसत्वात् सुलोपाभावः। वाङ्नामैतत्। वाङ्मध्यमस्थाना। मेघजन्मा[१७] स्तनयित्नुलक्षणोपचारः। अधिष्ठात्री गौरीत्युच्यते[१८]। सा मिमाय। माङ्माने। मिमीते। कृत्स्नं जगदिति शेषः। सलि-लानि[१९] वृष्टिलक्षणानि। तक्षती। तक्षतिः करोतिकर्मा। कुर्वती। एकपदी। पदं

स्थानम्। आश्रय इत्यर्थः[१] । किं तत्। अन्तरिक्षम्[२]। तद्धि तस्याः स्थानम्। तद्य-स्याः सा[३] एकपदी। द्विपदी[४]। मध्यमेन सहिता। वृत्रवधमाचरन्[५] वृष्टिकर्मणि साहाय्यमस्याः प्रतिपद्यते। सा चतुष्पदी दिग्भिः। दिशोऽप्यवकाशदानेन अस्य वृष्टिकर्मणि सहकारिकारणत्वं प्रतिपद्यन्ते। अष्टापदी अवान्तरदिग्भिश्च। ताश्चैवं तद्धर्माणः। नवपदी। ताभिश्चादित्येन च। असावपि यदा द्यां रश्मिभिः पर्या-वर्तते[६]। अथ वर्षति[७]—इति वचनात् वृष्टिकर्मणि साहाय्यमस्याः प्रतिपद्यते। तत एवमुच्यते नवपदी। बभूवुषी। एकपद्यादिक्रमेण वर्धमाना इत्यर्थः। सहस्राक्षरा। सहस्रमिति बहुनाम। अक्षरमित्युदकनाम अक्षयत्वात्। तथा हि[८] श्रूयते—तस्मा-दद्यमाना पीयमाना आपो न क्षीयन्ते[९]—इति। सहस्राक्षरा बहूदका। क्रमेण[१०] उपचीयमानेन वर्षेणापर्यन्तधारात्मना कृत्स्नं जगद्व्याप्नोति इत्यर्थः। परमे प्रकृष्टे। व्योमन्। सुपां सुलुक्[११] इति सप्तम्येकवचनस्य[१२] लुक् द्रष्टव्यः[१३]। व्योमनि अन्तरिक्षे[१४] स्वस्मिन् स्थाने। स्थिता इति वाक्यशेषः।

तच्चक्षुर्देवहितं
शुक्रमुच्चरत्।
पश्येम शरदः शतं
जीवेम शरदः शतम्[१५]॥ ॥ ६ ॥

इत्याशीः। अयं मन्त्रो द्वितीये कल्पे व्याख्यातः[१६]।

बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवा-
ञ्ज्यङ्क्ते हिरण्ययम्।
योनिमेक आ ससाद द्योतनो-
ऽन्तर्देवेषु मेधिरः[१७]॥ ॥ ७ ॥

इति कर्म। काश्यपस्यार्षम्। सोमः स्तूयते। उत्तरेणार्धर्चेन[१८] वैद्युतोऽग्निः। बभ्रुः बभ्रुवर्णः[१९] सोमः। एकः असहायः। विषुणः विषमः। विषमशब्देन समर्थ

उच्यते। एक एव कर्मसु समर्थ इत्यर्थः। सूनरः शोभनाः[१] कर्तव्यपदार्थज्ञा नराः मनुष्या अध्वर्य्वादयो यस्य संबन्धित्वेन सन्ति स[२] सूनरः। पदकारेणैतत्पदं[३] नावगृहीतम्। तथापि भाष्यकारवचनात्[४] पदकारमनादृत्यैतन्निरुक्तम्। युवा[५]। यौतेः क्वनिन्प्रत्ययान्तस्य[६]। प्रयौति मिश्रयति कर्माणि प्रातःसवनादीनि। इतरोऽपि युवा तरुणः स्यात्[७]। क्षिप्रं कर्माणि मिश्रयति। अञ्जि व्यञ्जनशीलः[८]। अङ्क्ते अभिव्यञ्जयति[९]। उत्पादयति इत्यर्थः। हिरण्ययम्। हिरण्यशब्देनोदकमुच्यते[१०]। कुत एतत्। उदकमपि हिरण्यमुच्यते[११]—इति भाष्यकारवचनात्। हिरण्ययं उदकसंघातम्। एतदुक्तं भवति। इन्द्रादिदेवतातृप्तिद्वारेण सर्वप्राणिव्यञ्जनहेतुभूतमुदकं सोमः संपादयति इत्यर्थः। योनिम्। योनिशब्देनान्तरिक्षमुच्यते। अन्तरिक्षम्। एको[१२] वैद्युतोऽग्निः। आ ससाद आगतवान्। प्राप्तवान् इत्यर्थः। द्योतनः। द्युत दीप्तौ। दीप्यमानः। अन्तः। अन्तःशब्दो मध्यमवचनः। देवेषु[१३] मध्यमस्थानेषु वाय्वादिषु। मेधिरः। मेधाशब्दो धनवचनः। प्रज्ञार्थोऽप्यस्ति[१४] मेधाशब्दः। मत्वर्थीयो रप्रत्ययः[१५]। मेघोदरगतेन उदकलक्षणेन धनेन धनवान् प्रज्ञावान् वा[१६]। प्रज्ञाहेतुभूतः। अतिबहलतिमिरावकुण्ठितायां रात्र्यां घटपटादिभावानां प्रकाशयिता इत्यर्थः[१७]।

अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पति-
रहं धनानि सं जयामि शश्वतः।
मां हवन्ते पितरं न जन्तवो-
ऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम्[१८]॥ ॥ ८ ॥

इति विकत्थना[१९]। अर्थाभिव्यक्त्यर्थमस्याः[२०] प्रथमं तावदाख्यानं प्रस्तौति। प्रजापतेर्दुहिता विकुण्ठा[२१] नाम असुरक्षेत्रे संभूता पुत्रमिन्द्रसममिच्छन्ती किल बहु तपश्चचार[२२]। तस्यास्तपसो महानुभावात् इन्द्रत्वभयाच्च[२३] देवैश्वर्यमपहाय इन्द्र एव पुत्रो जज्ञे। स जन्मान्तरतिरोहितपूर्वस्मरणानुसन्धानः[२४] सन् सप्तगुभिर्नाम[२५] ऋषिभिरभिष्टुतो हृष्टात्मा च महात्मानुकीर्तनपुरःसरमेतेन श्लाघते। अतः सार्थीयोऽयं मन्त्रः। उत्तम-

पुरुषयोगात्[१] अहमिति चैतस्य सर्वनाम्नः श्रवणात् इन्द्र एव ऋषिः। इन्द्र एव देवता। कुत एतत्।

उत्तमस्य तु[२] वर्गस्य य ऋषिः सैव[३] देवता[४]॥

इति वचनात्। अहं इति आत्मानं साभिनयं दर्शयति। भुवम्। नेदं पृथिवीनामधेयस्य भूशब्दस्य रूपम्। किं तर्हि। भवतेर्लङि[५] उत्तमपुरुषैकवचने छान्दसत्वादडभावः। अकारस्य उत्वं च[६]। अभवम्। भवामि। वसुनः। वसु इति धननाम। धनस्य सर्वस्य। पूर्व्यः। पुराणनामेदम्। पुराणः नित्यः। पतिः स्वामी। अहमेव धनानि[७]। प्रधन इति सङ्ग्रामनाम्नः[८] प्रशब्दलोपे[९] द्वितीयाबहुवचनान्तमेतत्[१०]। संजयामि सम्यक् बहुसुहृद्बान्धवर्जं[११] जयामि। शश्वतः। शश्वच्छब्दो बहुवचनः। बहून्। अथवा[१२] संजयामि बहोः। शत्रोः इति[१३] शेषः। मामेव[१४] हवन्ते आह्वयन्ति सर्वे यजमानाः ज्योतिष्टोमादिषु[१५] कर्मसु। कमिव[१६]। पितरं न। नशब्द उपमार्थः[१७]। पितरमिव। जन्तवः। मनुष्यनामैतत्। मनुष्याः सर्वकर्मसु। अहमेव दाशुषे। दाश्वानिति शाकपूणिना नैरुक्तकाचार्येण[१८] यजमाननामसु पठ्यते[१९]। हवींषि दत्तवते यजमानाय[२०]। विभजामि ददामि। भोजनम्। धननामैतत्[२१]। धनम्। यो यावद्ददाति हविर्मनाक् बहु वा अहमपि[२२] तस्मै तावदेव ददामीत्यर्थः। कुतः। यादृगिव वै देवेभ्यः करोति तादृगिवास्मै[२३] देवाः कुर्वन्ति[२४]—इति श्रुतेः[२५]।

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः
पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः।
पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः
पृच्छामि वाचः परमं व्योम[२६]॥ ॥ ९ ॥

इति प्रश्नः। दीर्घतमस आर्षम्। विज्ञानमयं क्षेत्रं पृच्छति ऋत्विग्गणो यजमानम्। पृच्छामि त्वा त्वाम्। परं उत्कृष्टम्। अन्तम्[२७]। अन्तःशब्दः[२८] प्रदेशवचनः[२९]। पृथिव्याः अतिशयेन सारभूतं प्रदेशं त्वां[३०] पृच्छामि। पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वस्मरणात्[३१]

द्विकर्मकप्रयोगः[१]। यत्रशब्दो यःशब्दार्थे[२] द्रष्टव्यः। यः भुवनस्य[३] भूतजातस्य। नाभिः। नाभिशब्देनाश्रय[४] उच्यते। तथा च नाभिः[५] सन्नहनात् प्रदेशवचनः[६]—इति निरुक्तम्। संनद्धं हि तेनाङ्गेन कृत्स्नं शरीरं प्राणधारणत्वात्। तं त्वा पृच्छामि इति संबन्धः। पृच्छामि त्वा त्वाम्। वृष्णः वर्षयितुः। अश्वस्य रेतः। पृच्छामि सर्वत्र अध्वर्य्वादिरूपाया वाचः परममुत्कृष्टम्[७]। व्योम स्थानम् ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या
अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः।
अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो
ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम[८]॥ ॥ १० ॥

इति व्याकरणं प्रतिवचनम्। पूर्वस्मिन् मन्त्रे चत्वारः प्रश्नाः कृताः। तेषामानुपूर्व्येण चत्वारि प्रतिवचनान्यनेन प्रतिपाद्यन्ते। इयं वेदिर्यागभूमिः[९]। परः उत्कृष्टः। अन्तः सारभूतः। पृथिव्याः। कुत एतत्। देवयजनं वै परं पृथिव्याः[१०]—इति श्रुतेः। अयं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य[११]। नाभिः आश्रयः[१२]। तथा च स्मरणम्—

यज्ञो विभूत्यै सर्वस्य[१३]।

इति। अयं सोमः ग्रहचमसादिपात्रस्थः। वृष्णो वर्षयितुः। अश्वस्य[१४] व्याप्तुरिन्द्रस्य। रेतः। कथम्। अयमेव हि पीतो रसादिक्रमेण इन्द्रस्य रेतो वीर्यं मदोत्सेधमापादयति। ब्रह्मायं अयमेव हि ब्रह्मा ब्रह्मासनमध्यासीनः। वाचः सर्वस्या अध्वर्य्वादिरूपायाः। परमं उत्कृष्टम्[१५]। व्योम स्थानम्। कथम्।

ब्रह्मा परिवृढः[१६] श्रुतः[१७]।

इति[१८] वचनात्[१९]। त्रय्या विद्यया ब्रह्मत्वं कुर्यात्[२०]—इति श्रुतेः। यो हि निगमनिरुक्त[२१]व्याकरणादिकलापयुक्तः स[२२] एव ब्रह्मत्वं कर्तुमर्हति नान्यः। इति॥

इदमापः प्र वहत
यत्किं च दुरितं मयि।
यद्वाहमभिदुद्रोह
यद्वा शेप उतानृतम्[1]॥ ॥ ११ ॥

इति शोधितः। अयमपि मन्त्रो द्वितीये कल्पे व्याख्यातः[2]।

इन्द्र क्रतुं न आ भर
पिता पुत्रेभ्यो यथा।
शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि
जीवा ज्योतिरशीमहि[3]॥ ॥ १२ ॥

इति विकल्पः[4]। अनेकवाक्यकल्पनया विकल्पः[5]। देवताविकल्पो वा। वायुः इति नैरुक्ताः। सूर्य इति याज्ञिकाः। शक्तिर्नाम वसिष्ठपुत्रः[6]। तस्यार्षम्। प्रथमं तावद्याज्ञिकमतेन[7] व्याख्यायते[8]। इन्द्र। इन्धे दीपयति[9] रश्मिद्वारेणानुप्रविश्य भूतानि इति इन्द्रः आदित्य[10] उच्यते। असौ वा आदित्य इन्द्रः[11]–इति श्रुतेः[12]। इन्द्र आदित्यः[13]। क्रतुम्[14]। क्रतुरिति कर्म वा प्रज्ञा वा उच्यते। कर्म अतिरात्रयाग-फललक्षणम्। नः[15] अस्माकम्। आभर आहर। पिता पुत्रेभ्यो यथा। यथा[16] पिता पुत्रहितेच्छया कर्म दृष्टानुश्रविकसुखसाधनमारभेत[17] तद्वत्। किंच शिक्षा। शिक्षति-र्दानकर्मा। देहि। नः अस्मभ्यं अन्यदप्यभिलषितम्[18]। अस्मिन्[19]। हे पुरुहूत पुरुस्तुत। यामनि[20]। यातेर्मनिन्प्रत्ययः। यापयति स्वर्गं स्थानं इति[21] यामन्शब्देन यज्ञोऽभिधीयते। यज्ञे। जीवाः। मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः[22]। जीववन्तः। चिरमपि जीवन्त[23] इत्यर्थः। ज्योतिः आभ्यन्तरम्। अशीमहि। अशू व्याप्तौ। व्याप्नुयाम[24]। त्वया सायुज्यं गमिष्याम इत्यभिप्रायः। नैरुक्तपक्षेऽपि इन्द्रो दानादिगुणो मध्यम[25]-स्थानो वायुरुच्यते। हे इन्द्र[26]। क्रतुं वृष्टिलक्षणम्। नः[27] अस्माकम्। आभर आहर। पिता पुत्रेभ्यो[28] यथा। धननिमित्तं कर्म। शिक्ष देहि। नः अस्मभ्यं[29] स्तोतृभ्यः। का-मानिति शेषः। अस्मिन्। हे पुरुहूत पुरुस्तुत। यामनि। यापयति क्षपयति भूतानीति

यामनूशब्दः[१] कालवचनः। काले वर्षाख्ये। त्वद्दत्तेन उदकेन जीवाः जीववन्तः[२]। ज्योतिः परमात्माख्यम्। अशीमहि। तेन सायुज्यं गमिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

यदिन्द्राहं यथा त्व-
मीशीय वस्व एक इत्।
स्तोता मे गोषखा स्यात्[३]॥ ॥ १३ ॥

इति संकल्पः। गोसूक्तेर्वा अश्वसूक्तेर्वा आर्षम्। यदि हे इन्द्र अहम्। यथा त्वं सर्वस्य धनस्य ईश्वरोऽभूः। तथा अहं ईशीय ईश्वरो भवानि। वस्वः वसुनो धनस्य सर्वस्य। एक इत्। इच्छब्दोऽवधारणार्थः। एक एव। तथा सति स्तोता मे मम। गोषखा गवां सखा स्वामी। स्यात् भवेत्। प्रदर्शनार्थमिदं गोग्रहणम्। गवादीनां धनानां पतिर्भवेत्। एतदुक्तं भवति। यदि[४] त्वं सर्वेश्वर मह्यं स्तोत्रे बहु धनं ददासि अहमपि अभिलषितैरर्थैः स्तोतॄणां मनोरथं पूरयेयं इति संकल्पः ॥

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्
परावतं परमां गन्तवा उ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थे-
ऽधैनं वृका रभसासो अद्युः[५]॥ ॥ १४ ॥

इति परिदेवना। उर्वश्या वियुक्तः पुरूरवा विललाप। शोभनं देवनं क्रीडनं यस्य स सुदेवः। यथाभिलषितं परिभुक्तसर्वभोग इत्यर्थः। अद्य संप्रत्येव। शिखरिशिखरमारुह्य प्रपतेत् प्रकर्षेण पतति[६]। अनावृत्। आवर्तनमावृत्[७]। अनावर्तनम्। क्रियाविशेषणमेतत्। किमर्थम्। परावतं परमां[८] अत्यन्तदूरम्[९]। यमलोकं इत्यर्थः। गन्तवै गन्तुम्[१०]। उकारः पदपूरणः। गतश्च सन् अध। अथशब्दपर्यायः[११]। अनन्तरम्। शयीत निर्ऋतेः प्रलयाधिदेवतायाः। उपस्थे अङ्के। समीपसप्तम्येषा। कूपे गर्गकुलं[१२] इति यथा। यमस्य समीपे गत्वा शेत[१३] इत्यर्थः। शयितं च अध[१४] अनन्तरमेव। एनं वृकाः विकर्तनयुक्ताः तत्पुरुषाः। रभसासः[१५]। रभसशब्दो वेगवचनः। मत्वर्थी-

याच्प्रत्ययान्तो[१] द्रष्टव्यः[२]। वेगवन्तः। अद्युः भक्षयेयुः। अथवा उत्तरस्यार्धर्चस्य अन्यथा योजना। अध[३] अनन्तरम्। शयीत निश्शेत इत्यर्थः। शयीत निर्ऋतेः[४]। निऋतिः इति[५] पृथिवीनाम। पृथिव्याः। उपस्थे[६] सानुदेशे शयीत[७]। शयितं च अध[८] अनन्तरमेव। एनं वृकाः विवर्तनशीला मृगाः। रमसासः वेगवन्तः[९]। अद्युः भक्षयेयुः। तया वियुक्तो नाहं कष्टं जीवामि धिङ्मां इत्यभिप्रायः। एवमैतिहासिकपक्षे योजना। नैरुक्तपक्षे तु। पुरूरवा मध्यमस्थानः[१०] वाय्वादीनामेकत्वात्[११]। पुरु रौतीति[१२] पुरूरवाः। उर्वशी विद्युत् उरु विस्तीर्णं अन्तरिक्षं व्यश्नुत इति उर्वशी[१३]। वर्षकाले विद्युति विनष्टायां[१४] तया वियुक्तः स्तनयित्नुलक्षणं शब्दं कुर्वन् विलपति। सुदेवः[१५] सुक्रीडः। अद्य प्रपतेत् अस्मात् स्थानात् अन्तरिक्षात्। अनावृत् अनावर्तनम्। परावतं परमां अत्यन्तदूरं पृथिवीलोकं गन्तवै गन्तुं अपर्यन्तधारात्मना। गतश्च[१६]। अध[१७] अनन्तरं शयीत निर्ऋतेः पृथिव्या उपस्थे। उपगम्य आपो यत्र तिष्ठन्ति स उपस्थः कटकादि-प्रदेशः। तस्मिन्। अध[१८] अनन्तरम्। एनं उदकात्मना अवस्थितम्। वृकाः। अद्युः[१९] भक्षयेयुः इत्यर्थः। एवं नैरुक्तपक्षे योजना। औपचारिकोऽयं मन्त्रेष्वाख्यानसमयः[२०]। नित्यत्वविरोधात्। परमार्थेन तु नित्यपक्ष एव इति नैरुक्तानां सिद्धान्तः[२१]॥

यत्ते यमं वैवस्वतं
मनो जगाम दूरकम्।
तत्त आ वर्तयामसी-
ह क्षयाय जीवसे[२२]॥ **॥ १९ ॥**

इत्यनुबन्धः। अत्रैवं श्रूयते। असमातिनाम्नो राज्ञः पुरोहिताभ्यां मायाविभ्या-मपहृतप्राणं सुबन्धुं भ्रातरं दृष्ट्वा शोकसन्तप्तहृदया[२३] बन्ध्वादयस्त्रयो भ्रातरो[२४] मनसः पुनरावर्तनं जेपुः यत्ते यमं इति सूक्तं इति[२५]। यत्ते तव मनः इति संबन्धः। यमं प्रेतराजम्। वैवस्वतं[२६] आदित्यम्। सरण्यूर्यमजीजनत्[२७] तं वैवस्वतम्। मनः। मनः-शब्देनात्र अन्तर्यामी[२८] प्रधानभूतः प्राण उच्यते। तथाहि श्रूयते[२९]—प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति[३०]—इति। जगाम गतवान् दूरकम्। विशेषणमेतत्। दूरेऽपि

सन्[१] प्राणिनां वृत्तान्तं केतति जानाति इति दूरकम्। तत्ते तव[२]। आवर्तयामसि आवर्तयामः। पुनरानेष्याम इत्यर्थः। किमर्थम्। इह लोके। क्षयाय निवासाय। जीवसे जीवितुम्। सुखं जीवनाय च इत्यर्थः ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवला-
नूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम्।
घृतं चापां पुरुषं चौषधीना-
मग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः[३]॥ ॥ १६ ॥

इति याच्ञा। एवं[४] कथा श्रूयते। सौचीकमग्निं विश्वे देवा ऊचुः। हव्यं नो वह इति। सोऽग्निरब्रवीत्। अभागोऽहं यज्ञे। मृत्योश्च बिभेमि[५]। इति। ते देवाः[६] पुनरब्रुवन्। अभिलषितं ब्रूहि इति। ततो[७] हविर्भागं अविनश्वरमायुश्चानयर्चा याचते[८]। प्रयाजान् मे मह्यम्। अनुयाजांश्च केवलान्। अनन्यदेवत्यान्[९]। मद्देवत्याने[१०]-वेत्यर्थः। सिंहावलोकनन्यायेन[११] दत्त इत्याख्यातं अपकृष्टव्यम्। दत्त[१२]। ऊर्जशब्दोऽन्न-वचनः। अन्नवन्तम्। अन्नविकारं[१३] पुरोडाशम्। हविषो भागं दत्त। घृतं च आज्य-भागाख्यम्। अपाम्। विकारभूतमिति वाक्यशेषः। पुरुषं च। बहु कर्म[१४] सुनोति इति पुरुषः[१५] सवनीयः पशुरुच्यते। तेन विधीयन्ते[१६] सवनानि। तथाहि—वपया प्रातःसवने चरन्ति। पुरोडाशेन माध्यंदिने[१७]। अङ्गैस्तृतीयसवने[१८] प्रचरन्ति[१९]—इति वचनात्। तं च सवनीयम्। ओषधीनाम्। अत्तारं इति शेषः। अग्नेश्च मम। दीर्घं शाश्वतम्। आयुः अस्तु भवतु। हे देवाः ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल
ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः।
तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्व-
स्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः[२०]॥ ॥ १७ ॥

इति प्रसवः अभ्यनुज्ञा[२१]। एवमग्निना याचिता विश्वे देवाः प्रत्यूचुः। तव[२२] प्रयाजा

अनुयाजाश्च केवले देवतान्तररहिताः। ऊर्जस्वन्तः[१]। ऊर्जशब्दो रसवचनः। हविषः संबन्धिनः। सन्तु भवन्तु। भागाः परिगणिताः प्रार्थिताः। तदधिकमपि[२] दद्म। तवैव। हे अग्ने। यज्ञः अयं सर्वः। अस्तु[३]। यदि कामयसे। किंच तुभ्यम्। तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। त्वदर्थम्। नमन्तां प्रह्वीभवन्तु। प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः। चतस्रः प्राच्याद्याः। सर्वासां च[४] दिशां त्वमेवेश्वरो भवेः[५] इति प्रसादातिरेकः[६] कथ्यते। महतां[७] हि प्रसादः अनेकभद्रः इति[८]॥

ओ चित्सखायं सख्या ववृत्यां
तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान्।
पितुर्नपातमा दधीत वेधा
अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः[९]॥ ॥ १८ ॥

इति संवादः। उक्तिप्रत्युक्तिरूपः संवादः इत्युच्यते[१०]। प्रथमं तावदैतिहा[११]सिकमतानुसारेण अयं मन्त्रो[१२] व्याख्यायते। यमयम्योः संवादसूक्तम्[१३]। विवस्वतो दुहिता यमं भ्रातरं मदनपरवशीकृता[१४] सर्वेन्द्रियप्रतिभोगार्थं[१५] चकमे। ओ चित्। आ उ ओ। उकारः पदपूरणः[१६] चिच्छब्दश्च। आकारो ववृत्यां इत्येतेन संबध्यते। सखायं यमम्। सख्या। तृतीयैकवचनं प्रथमैकवचनस्य स्थाने। सखी सती। ववृत्यां इत्येतच्छान्दसं[१७] रूपम्। आभिमुख्येन कामये इत्यर्थः। तिरः। क्रियाविशेषणमेतत्। समयविरोधात्[१८] प्रच्छन्नम्। वाक्यार्थसंपादनार्थं[१९] यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ। यमहं[२०] कामये सोऽपि। पुरु इति बहुनाम। चिच्छब्दः चार्थे[२१]। बहु च। अर्णवम्। अर्णःशब्देन[२२] उदकमुच्यते। द्रवरूपसामान्याद्रेत उच्यते। मत्वर्थीयो[२३] वकारः। अर्णसो लोपश्च[२४] इति सकारलोपः। अर्णवं बहुरेतस्कमित्यर्थः[२५]। जगन्वान् गतवान् प्राप्तवान्। प्राप्ताभिनवयौवन एव इत्यर्थः। अतः पितुः स्वस्य अपि विवस्वतः[२६]। नपातम्। नपात् इति अनन्तरायाः प्रजाया नामधेयम्। पौत्रं इत्यर्थः। आदधीत कारणभूतं गर्भम्। मयि इति शेषः। वेधाः मेधावी[२७]। अधि क्षमि। अधि इत्युपरिभावे[२८]। छान्दस[२९]मेतद्रूपम्। क्षमा पृथिवी। तस्या[३०] उपरि। पृथिवीलोके इत्यर्थः। प्रतरं प्रकृष्टतरं

पुत्रोत्पादनेन। दीध्यानः दीप्यमानः। एवमैतिहासिकपक्षे योजना। नैरुक्तपक्षे तु[१]। यमी मध्यमस्थाना वाक्। यमश्च मध्यमस्थानः। सा यमी[२] वर्षकाले[३] मध्यमस्थानं आह। आ आभिमुख्येन[४]। सखायं[५] सहस्थानयोगात्। सख्या[६]। सखीत्यर्थः। कामयेय[७]-महम्। कामयेत् सोऽपि। तिरः[८]। तिरः सत इति प्राप्तस्य नामनी[९]। प्राप्तवर्षसमयः। बहुलं उदकभूयस्त्वं गतवान्। गतश्च स्वस्य पितुरादित्यस्य। कथमादित्योऽस्य[१०] पिता। उच्यते। आदित्यो रश्मिभिः पर्यावर्तमानः रसान् मध्यमाय अर्पयन् तं पाति। ततोऽसौ अस्य[११] पितेत्युच्यते। तस्य आदित्यस्य नपातं एकान्तरितत्वात् पौत्रस्थानीय-मुदकसङ्घातं[१२] आ दधीत[१३] वेधाः विविधं वृष्टिप्रदानेन पाता[१४] धारयिता सर्वस्य जगतः। अधि क्षमि पृथिव्या उपरि[१५]। पृथिव्यामित्यर्थः। दीध्यानः। ध्यै चिन्तायाम्। चिन्तयन् कथं नु नाम लोकः सुखं जीवेत् इति। एवं नित्यत्वाविरोधेन योज्यम्॥

सोमं[१६] राजानमवसे-
ऽग्निं गीर्भिर्हवामहे।
आदित्यान् विष्णुं सूर्यं
ब्रह्माणं च बृहस्पतिम्[१७]॥ ॥ १९ ॥

इति समुच्चयः। अग्नेस्तापसस्यार्षम्[१८]। सोमं राजानम्। अवसे रक्षणायात्मनः। अग्निं गीर्भिः स्तुतिभिः। हवामहे आह्वयामः। अभिष्टुम[१९] इत्यर्थः। आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं[२०] च। एतदुक्तं भवति। त्रिस्थाननिवासिनो देवान्[२१] वन्दामहे। तेऽपि नः प्रसीदन्तु भक्तानामभिलषितस्य प्रदातारः[२२]। इति॥

भोजायाश्वं सं मृजन्त्याशुं
भोजायास्ते कन्या शुम्भमाना।
भोजस्येदं पुष्करणीव वेश्म
परिष्कृतं देवमानेव चित्रम्[२३]॥ ॥ २० ॥

इति प्रशंसा। प्रजापतेर्दुहिता दक्षिणा नाम। तस्या आर्षम्। दानप्रशंसैषा। भोजयति इति भोजः अन्नदाता[२४] उच्यते। कुत एतत्।

स इद्भोजो[१] यो गृहवे ददात्यन्नकामाय[२] चरते कृशाय[३]।

इति मन्त्रान्तरे दर्शनात्। तस्मै तदर्थम्। अश्वं संमृजन्ति संस्कुर्वन्ति[४] विधिना शालिहोत्रोपदिष्टेन[५] निपुणाः परिचारकाः[६]। कीदृशं अश्वम्। आशुं शीघ्रगतिं कम्बोजादिदेशजातम्[७]। किंच भोजाय आस्ते कन्या कमनीया लावण्यातिशयविशेषेण[८] शुम्भमाना वस्त्रालङ्कारादिना च दीप्यमाना। भोजस्य इदं पुष्करिणी इव पुष्करिणीसदृशं हृदयाह्लादनसहितम्[९]। वेश्म गृहम्। परिष्कृतं मनोरमणीयचित्रकर्मकुट्टिमशोभया[१०] सर्वतो विभूषितम्। देवमाना। प्रथमैकवचनस्य सुपां[११] सुलुक्[१२] इत्याकारः। देवमानमिव चित्रं विचित्रं आश्चर्यभूतम्। अल्पमिदमुक्तम्[१३]। यत्किंचित् दुर्लभं जगति[१४] भद्रमस्ति तस्य सर्वस्य[१५] भाजनं[१६] भोजः इति।

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि
यदि वायुस्ततप पूरुषस्य।
अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया
यो मा मोघं यातुधानेत्याह[१७]॥ ॥ २१ ॥

इति शपथः। वसिष्ठस्यार्षम्। अत्रेतिहासमाचक्षते[१८]। विश्वामित्रप्रयुक्तः[१९] किल कश्चिद्राक्षसो मायावी वसिष्ठरूपेण वसिष्ठस्य पुत्रशतं जघान। ततो[२०] वसिष्ठं प्रति अपवादशङ्का अजायत। लोकनिर्वादवज्रेण अभिहतः पुत्रवियोगशोकाग्निसंतप्यमानहृदयश्च[२१] वसिष्ठः प्रस्तुतनिवृत्तये पैजवनस्य राज्ञः[२२] समक्षं शपथं चकार। अद्या मुरीय यदि इति[२३]। अद्य अस्मिन् काले। मुरीय म्रियेयम्। यद्यहं यातुधानः पिशिताशनः। अस्मि भवामि। यदि वा आयुः यदि वा अस्य आयुः जीवितम्। ततप तपिरत्र नाशार्थः। नाशितवानहम्। पुरुषस्य यस्य कस्यचित्। अध। अथशब्दपर्यायः। स च हेतौ। यत एतदलीकम्। सः सोऽपि। वीरैः पुत्रैः। दशभिः वियूयाः पुरुषव्यत्ययः[२४]। वियूयात्[२५]। यौतिः पृथग्भावे वर्तते। पृथग्भवेत्। यः[२६] मा मां शुद्धात्मानम्। मोघं व्यर्थमेव। यातुधान इति आह[२७] यातुधान इत्येवं असूयया[२८] अक्षममाण आह। सोऽप्यहं इव हतपुत्रः[२९] पुत्रवियोगाग्निसंतप्यमानहृदयः शयीत इत्यर्थः॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वे-
न्द्रश्च सोम जागृतम् ।
रक्षोभ्यो वधमस्यत-
मशनिं यातुमद्भ्यः[१]॥ ॥ २२ ॥

इत्यभिशापः । वसिष्ठस्यार्षम् । वसिष्ठो राक्षसैरभिभूयमानः रक्षोऽपनोदनार्थं[२] इन्द्रासोमावाह । प्रतिचक्ष्व प्रतिवचनं कुरु । भर्त्सय[३] इत्यर्थः । विचक्ष्व । विशब्दः[४] कुत्सायां द्रष्टव्यः । कुत्सितान्यतिवचनानि दुर्जनत्वाद्वद । दुर्जनस्य हि कटुकवचनं शमनकरं न मधुरवचनम् । तथा हि लोकवादः अहो नु खलु सारूप्यं इत्यादि । इन्द्रः च । चशब्दस्य कर्मोपसंग्रहणार्थत्वात्[५] त्वं चेति शेषः । हे सोम जागृतम् । जागृ निद्राक्षये[६]। विनिद्रौ भवतः । रन्ध्रान्वेषणतत्पराणि हि रक्षांसि । ततो विनिद्रौ भवन्तौ । रक्षोभ्यो वधम् । वध इति वज्रनाम । वज्रम् । अस्यतम् । असु क्षेपणे । प्रक्षिपतम् । अशनिं अशनिसदृशम् । यातुमद्भ्यः पिशिताशिभ्यः। तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा[७]। निवृत्या चात्र प्रयोजनम् । मशकेभ्यो[८] धूमः इति यथा । रक्षसां विनाशार्थं इत्यर्थः॥

इह मद एव मघवन्निन्द्र ते श्वः[९]॥ ॥ २३ ॥

इत्यामन्त्रणम् । हारियोजनेऽहर्गणे प्रयुज्यते[१०]। विश्वामित्रस्य आर्षम् । इह मदे एव इहैव यज्ञे । मदः सोमपानादिनिमित्तः[११]। तद्वति । मघवन् इन्द्र ते श्वोभूतेऽप्य-हनि[१२]। अद्य गत्वा देवलोकं भुक्तशय्यादिसंभोगः[१३] सन् प्रभाते पुनः एहि अस्मद्यज्ञ-मेव[१४]। कीदृशस्य तव । वसुमन्[१५]। वसुप्रभृतिभिर्देवैः[१६] तद्वतः। तैः सहितस्य इत्यर्थः। श्वःसुत्याम् । हे अग्नीत् । इन्द्राय इन्द्राग्निभ्यां च समुच्चिताभ्याम्[१७] प्रब्रूहि । मित्रा-वरुणादिभ्यश्च । हे ब्रह्मन् । वाचं यच्छ वाचं यम आस्वर ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि
न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।
आनीदवातं स्वधया तदेकं
तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास[१८]॥ ॥ २४ ॥

इत्याचिख्यासा। आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा। प्रजापतेः परमेष्ठिनः परर्षेः आर्षम्।[१] अवान्तरप्रलयादूर्ध्वं[२] प्राक् जगत्सृष्टेः यावस्था[३] सा अनया ऋचा उच्यते। न मृत्युरासीत्[४] मर्तृणामभावात् मृत्युश्च[५] नासीत्। अमृतं जीवनमपि नैवासीत् प्राणिनामभावात्। तर्हि तस्मिन् काले। न रात्र्याः नापि रात्रेः। अह्नो वा[६]। आसीत्। प्रकेतः प्रज्ञानं इदं रात्रिः इदं अहः इति। तथा च स्मरणम्—

आनीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्[७]।

इति। अथवा प्रकेतः प्रज्ञापयिता आदित्यः[८]। स हि उदयास्तमयाभ्यां[९] रात्र्यहनी विभजते। स नासीत्। प्रदर्शनार्थमिदम्। सर्वे च देवाः प्रकृतिं गताः। आनीत्। अन प्राणने। प्राणितवान्। केवलमित्यर्थः। अवातं नाभिप्रदेशादुत्थितो[१०] यो वातः मुखनासिकाभ्यां निर्गच्छति तद्रहितम्। अलौकिकमेतत्प्राणनमित्यर्थः। स्वधया। स्वधा-शब्दः अन्नवचनः। स्वधया अन्नेन। तत्रैव शक्त्यात्मना अवस्थितवदित्यर्थः। तत् एकं कारणमात्माख्यं ब्रह्म। तस्मात्। ह इति पदपूरणः। अन्यत। नशब्द आसेत्यनेन[११] संबध्यते। परः परम्[१२]। किंचन। चनशब्दः अप्यर्थे[१३]। किमपि। आस न न बभूव। तदेवैकमासीदित्यर्थः॥

एता अश्वा आप्लवन्ते
प्रतीपं प्राति सत्वनम्[१४]।
तासामेका हरिक्निका
हरिक्निके किमिच्छसि[१५]॥ ॥ २५ ॥

इति प्रलापः। असंबन्धभाषणं[१६] प्रलापः। अत्रैवं श्रूयते। एतशो नाम मुनिः तपसो महानुभावेन अग्नेः आयुरविनश्वरं ददर्श। तद्दर्शनोपजातानन्तपरितोषसंदृप्त इव पूर्वापरासंबन्धं प्रालापीत्[१७]। एता अश्वा आप्लवन्ते[१८]। कथम्। प्रतीपं प्रतिस्रोतः[१९]। कीदृशम्। प्रातिसत्वनम्[२०]। सत्वनशब्दः सत्वपर्यायः। सत्वशब्दः प्राणिपर्यायः। प्रति-सत्वनस्य भावः प्रातिसत्वनम्। क्रियाविशेषणमेतत्। प्रतिकूलैः सत्वैरपि सह एता अश्वा

आप्लवन्ते इत्यर्थः। अथवा सत्वानो विमता[1] वाता उच्यन्ते। प्रातिसत्वनं प्रतिवातं[2] इत्यर्थः। तासां बाडबानाम्[3]। एका हरिक्निका[4] हरितवर्णा तामाह। हरितवर्णिके किं इच्छसि। इत्येवंरूपः प्रलापः ॥

किमयमिदमाह[5]। ॥ २६ ॥

इति व्रीळा । व्रीळा लज्जा । आहनस्यानामृचां प्रति गिरः[6]। आहनस्याः सभ्येतरवादिन्या[7] ऋच उच्यन्ते। कुत एतत्। अयं जीयौ वै पुरुषो मेध्यो यदाहनस्यां जायते—इति श्रुतेः। प्रतिप्रस्थाता प्रतिगृह्णाति किं अयं इदं आह इति। किमयं ब्राह्मणाच्छंसी सभ्येतररूपं वचनं आह इति व्रीळा मे जायते इत्यर्थः॥

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां
मनामहे चारु देवस्य नाम ।
को नो मह्या अदितये पुनर्दात्
पितरं च दृशेयं मातरं च[8]॥ ॥ २७ ॥

इत्युपधावनम्। उपधावनं आश्रयणमित्यर्थः[9]। अस्याः प्रथमं तावदाख्यानं प्रस्तूयते[10]। अजीगर्तो नाम ब्रह्मर्षिः सुयवसस्य सूनुः पुत्रदारसहितः दुर्भिक्षे क्षुधा पीड्यमानः निरतिशयतपोमाहाभाग्ययुक्तः प्राधान्यात् प्रजापतिमेव देवानां मध्ये प्रथमं प्रार्थयते[11] कस्य नूनमिति। को वै नाम प्रजापतिः—इति श्रुतेः[12] कः इति प्रजापतिरुच्यते। प्रजापतेः। नूनम्[13]। नूनशब्दः निश्चयार्थः[14]। निश्चयेन। कतमस्य। कं[15] सुखम्। तदतिशयेन कर्तव्यं प्राणिनां येन तस्य। अमृतानां अमरणधर्माणां देवानाम्[16]। पितुः इति शेषः। मनामहे। अर्चयतिकर्मायम्। अर्चयामः। चारु शोभनम्। देवस्य दानादिगुणस्य। नाम। नमनेन प्रह्वत्वेन स्तवनं लक्ष्यते। स्तवनेन[17] प्रजापतिं अर्चयामः। स्तुमः इत्यर्थः। अथवा मनामहे इति याच्ञाकर्मायम्। याचामहे। किम्। प्रकरणसामर्थ्यात् आयुः। प्रजापतिमायुः याचामहे इत्यर्थः। कः[18] प्रजापतिः अस्माभिराराधितः। नः अस्मान्। मह्यै पृथिव्यै। अदितये अक्षीणायै। पुनः दात्

ददातु। पृथिव्यां स्थापयतु[१] इत्यर्थः। ततश्च पितरं च दर्शेयं मातरं च[२]। दर्शेयं इति अनुषङ्गः। मातृपितृगतस्नेहो[३] मां बाधत इत्यभिप्रायः[४]॥

माता च ते पिता च ते-
ऽग्रं वृक्षस्य रोहतः।
प्रतिलानिति[५] ते पिता
गभे मुष्टिमतंसयत्[६]॥ ॥ २८ ॥

इत्याक्रोशः[७] अश्वमेधसंज्ञप्तस्य अश्वस्य समीपशायिनीं महिषीं होता आक्रोशति। कुत एतत्। अश्वमहिष्योर्मिथुनत्वदर्शनात्। माता च ते पिता च ते तव संगत्या अग्रं[८] उपरि। वृक्षस्य वृक्षविकारस्य खट्वाफलकस्य[९]। रोहतः क्रीडतः[१०]। कथम्। प्रतिलानि इति। ला दाने[११]। प्रददानि सुरतं इति। ते पिता तव मातुः गभे[१२]। गभशब्दो[१३] हृदयवचनः। हृदये। मुष्टिं अतंसयत्[१४]। तसिः प्रक्षेपार्थः। प्राक्षिपत्। अथवा आद्यन्तविपर्ययः। भगे। मुष्टिम्। मुष्टिशब्देन मेहनहेतुः[१५] शेपोऽभिधीयते। तथा मुष्टिर्मेहनाद्वा[१६]—इति[१७] निरुक्तम्। मुष्टिं प्रजननम्। अतंसयत् प्रक्षिप्तवान्[१८]। न केवलं युवामेव मिथुनभावं प्रपद्येथे इत्यर्थः[१९]॥

विततौ किरणौ[२०] द्वौ
तावा पिनष्टि पूरुषः।
न वै कुमारि तत्तथा
यथा कुमारि मन्यसे[२१]॥ ॥ २९ ॥

इति प्रवल्हिकाः। अन्तर्हितार्थाः प्रवल्हिका उच्यन्ते। दुन्दुभिं आहननाभ्यां आघ्नन्तं मैथुनकर्मणि[२२] वर्तमानमिवोत्प्रेक्षन्ते[२३]। विततौ विस्तीर्णौ। किरणौ[२४] विक्षेपणसाधनभूतौ। द्वौ तौ प्रसिद्धौ योनेरभितो[२५] मांसलौ प्रदेशौ। आपिनष्टि आभिमुख्येन निघर्षति[२६]। पूरुषः स्वेदक्लिन्नगात्रः। एवमुत्प्रेक्षायां अपर[२७] आह। न वै। वैशब्दः अवधारणार्थः[२८]। हे कुमारि। लुप्तोपममेतत्[२९]। मन्दप्रज्ञातत्वात् कुमारिसदृशा। न तत्

तथा यथा कुमारिसदृशम् । मन्यसे। मैथुनकर्मणि[१] वर्तमानं इति शेषः[२]। किं पुनः तं दुंदुभिं[३] आहननाभ्यां हन्ति[४] इत्यर्थः ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो
नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम् ।
आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो
नैचाशाखं मघवन् रन्धया नः[५]॥ ॥ ३० ॥

इति परिवादः[६]। परगतदोषाविष्करणपूर्वो वादः परिवाद उच्यते। विश्वामित्रो यज्ञार्थं इन्द्रं याचते। किं ते तव। कृण्वन्ति[७] किं कुर्वन्ति। कीकटेषु गावः। कीकटाः किं कृताः। किमर्थं एता उत्पादिताः अधर्माणः[८] सन्तः इति किमः करोतेश्च वर्णव्यापत्यादिना कीकटाः। अथवा[९] किं क्रियाभिः इति[१०] दीनाः कीकटा उच्यन्ते। क्रियाशब्दादुत्तरपदं इति भेदः[११]। तेषु[१२] गावः। कुतः। यतः न आशिरं दुह्रे। आशिरं इति कारणस्य कार्येण[१३] व्यपदेशः। तत्कारणभूतं पयो न दुहन्ति इत्यर्थः। किं च न तपन्ति[१४] घर्मम्। तपिरत्र अन्तर्णीतण्यर्थः[१५]। न तापयन्ति नोज्ज्वलयन्ति घर्मम्। प्रवर्ग्येऽपि नोपयोगं गच्छन्ति इत्यर्थः। यथा तैः तव प्रयोजनं[१६] नास्ति एवं आ नो[१७] भर अस्माकं[१८] आहर। प्रमगन्दस्य। मगन्दः कुसीदो[१९]। मां समेष्यति[२०] वृध्या वृद्धो धनराशिः[२१] इति यो ददाति स वार्धुषिको[२२] मगन्द उच्यते। तस्यापत्यं प्रमगन्दः। प्रः अपत्यार्थे। प्रस्कण्व इति यथा[२३]। प्रमादको वा प्रकर्षेण आत्मानमेव यो मादयति न अतिथ्यादीन् नास्तिकः स प्रमगन्दः। तस्य वेदः धनम्। किंच नैचाशाखम्। नीचा निर्गताः त्यक्ताः यैः[२४] ऋगादयः शाखास्त्रयः ते नीचाशाखाः। तेषां[२५] स्वभूतं नैचाशाखम्। तदपि हे मघवन् रन्धय। रन्धतिः वशगमने। नः अस्माकम्। तदप्यस्मद्वशं गमय। तथा हि अवस्थितं धर्मवचनम्।

योऽसाधुभ्यो[२६]ऽर्थमादाय ।

इत्यादि। अतो यष्टृणामस्माकं[२७] अयष्टृणां धनमाहर इत्याशास्महे॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो
यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव ।
तमा हरामि निर्ऋतेरुपस्था-
दस्पार्षमेनं शतशारदाय[1]॥ ॥ ३१ ॥

इति परित्राणम् । परित्राणं परिपालनम् । यक्ष्मनाशन ऋषिः[2] यक्ष्मगृहीतं आह[3]। यदि क्षितायुः[4] क्षीणायुः[5]। यदि वा परेतः परागतः कथमपि। यदि वा मृत्योर्देवतायाः। अन्तिकं समीपम् । नीत एव। एव शब्दः अप्यर्थे। नीतोऽपि। तं आहरामि निर्ऋतेरुपस्थात् प्रलयाधिदेवतायाः अङ्कप्रदेशादपि[6]। अपहृत्य अस्पार्षं रक्षामि। शतशारदाय शतसंवत्सराय। शतसंवत्सरं[7] जीवितुं इत्यर्थः[8]॥

कल्पैश्चतुर्भिर्व्याख्यातं सारभूतमृचां शतम्[9]।
सहस्रं[10] पञ्चशतं श्लोकेनानुष्टुभा कृतम् ॥

सहस्रं[11] पञ्चशतं संख्या ग्रन्थस्य कीर्तिता ।
विस्तारभीत्या संक्षिप्तं तात्पर्यार्थविबुद्धये ॥

एवं निरुक्तमालोक्य मन्त्राणां विवृतं शतम् ।
उक्तानुक्तदुरुक्तानि चिन्तयन्त्विह पण्डिताः[12] ॥

इति वाररुचे निरुक्तसमुच्चये

चतुर्थः कल्पः ॥

NOTES.

KALPA I

1. These head-lines are not in the manuscript, but are entered by me. The name of the work and of the author are known from the colophons at the end of each section called Kalpas. The colophons read " iti vāraruce niruktasamuccaye " and so on.

2. This is how the manuscript begins.

3. na is added by a later hand under the line between ṇa in niruktam antareṇa and sa in sambhavati.

4. N. 1-15.

5. not traced.

6. N. 1-18.

7. This is quoted by Sāyaṇa in his Upodghāta to the Vedārthaprakāśa (the commentary) on the Ṛgveda; Max Muller's 1st edition, Vol. I, page 39; tadvyākhyānañ ca samāmnāyaḥ samāmnāta ity ārabhya tasyās tasyās tādbhāvyam anubhavaty anubhavatīty antair dvādaśabhir adhyāyair yāsko nirmame. But this passage is not found in any printed edition of Yāska. The end of the 12th Chapter is vyantu devyaḥ kāmayantām ya ṛtukālo jāyānām ya ṛtukālo jāyānām.

8. Mahābhārata I-1-294. Krishnacharya's edition.

9. Between bhiśśra and dda, dha was first written and deleted by a horizontal stroke above as vādibhiśśradhaddadhāna. In these notes, " deleted " means that there is such a stroke above. If the deletion is by scoring off the letter, it will be said so.

10. The passage beginning with abahuśrutasyāpi is not intelligible and the reference has not been traced.

11. jañjānam.

Page 2.

1. S.V. 4-3-9. The figures for S.V. are different in Bloomfield's Concordance. I give the figures for Prapāṭhaka, Daśaṭi and verse. The manuscript gives only the pratīkas. I print the entire stanza. This is the case with all the mantras commented upon in this work.

2. Skandasvāmin gives in his Ṛgvedabhāṣya both the Ṛṣi and the Devatā, but not the Chandas; so is here too.

3. N. 6-27.

4. Cf. Niruktabhāṣyaṭīkā of Maheśvara edited by Dr. Lakshman Sarup under the Title of " Commentary by Skandasvāmin

and Maheśvara on the Nirukta," Lahore, 1928 to 1934, Vol. II, p. 482. Matsyānām ityādy ārṣakathanam arthābhivyaktaye. Pradarśanañ cedam. anyatrāpy arthābhivyaktaye ārṣan darśanīyam iti. ārṣasambandhena etc. 6-27. The punctuation and reading accepted here are slightly different from what they are in the printed edition.

5. Sarvānukramaṇī, Introductory portion, II—4 and 5. Cf. also Bṛhaddevatā II-88.

6. After viniyogaḥ and before parokṣakṛto 'yam, the manuscript has parokṣakṛto 'yam viniyogaḥ extra.

7. The passage may be improved by reading prayogaḥ as teṣām prayogaḥ pradarśanīyaḥ.

8. N. 1-12. after iti śā the leaf is broken as far as nairukta. kaṭāyanaḥ is completely gone.

9. ity anyebhyo 'pi.

10. P. 3-2-75.

11. After maṇḍalam ucya the leaf is broken as far as vanasya. This break has affected the previous line also as noticed in Note 8 above. The top portion of the two letters preceding va is partly retained.

12. Not traced.

13. The first page on the first leaf of the original manuscript ends with iti. In the following notes the pages in the original manuscript are numbered as 1-a, 1-b, etc.

14. The leaf is broken and the three syllables dyamānam are completely gone.

15. The leaf is broken and the three syllables stejasā are completely gone. The breaks noticed in Notes 14 and 15 correspond to the breaks noticed in Notes 8 and 11.

16. satyam uttam. This passage is noted as an interpolation in Chapter VIII in Manu; Cf. Kashi Sanskrit Series edition, 1935; p. 240; interpolated passage 6. The reading in the first pāda in the printed edition is brāhmaṇo vai. iti after this stanza not in the Ms.

17. pratyaham ya udayāstamayam aṅgīkṛtyāha.

18. The original source of this stanza is not traced. The stanza is found in Vātsyāyana's bhāṣya on the nyāyasūtras I. ii. 9 and is also quoted by Bhavatrāta in his commentary on Kauṣītaki Gṛhya Sūtra (Adyar Library 39. N. 37. Folio 6b. Punjab University Library Manuscript No. 7163 on the leaf marked na, which is 8). The stanza as quoted by Vatsyāyana reads:

> yasya yenārthasambandho dūrasthasyāpi tasya saḥ
> arthato 'hyasamarthānām ānantaryam akāraṇam.

The reading found in Bhavatrāta is:

yasya syād yena sambandho dūrastham api tasya tat
arthato 'hy asamarthānām ānantaryam akāraṇam.

The statement tasmād akāraṇam ānantaryam occurs in Tantravārtika on p. 439, Benares Sanskrit Series edition, under the kārikā:

ākāṅkṣā sannidhānañ ca yogyatā ceti ca trayam
sambandhakāraṇan tena kḷptam nānantaraśrutiḥ.

19. N. 1-3.
20. vacanāt cca.
21. Cf. P. 7-1-39.
22. vaiyākarasmaraṇāt.
23. N. 2-1. Read विभक्ती: .

Page 3.

1. First written jagaditi and then di deleted.
2. No visarga. Page 1-b ends here.
3. tyarthaḥ surucayaḥ (then ya is deleted) raśmayaḥ (first sma was written: then it was deleted and śma written under).
4. surocamānatvāt.
5. sudīptāntra (then ntra is deleted) nnraśmīn.
6. saṅkhyātāt (t is then deleted) n.
7. Mahābhāṣya, vārtika in the form of kārikā, 3-1-85.
8. takasya (ta is then deleted).
9. chāndasam evam rūpam (then vam rūpam deleted) tad rūpam (first there was the e mark written before drū and then this mark was deleted).
10. first vṛvṛtavān was written; then the mark for ṛ in the first vṛ scored off and the mark for i added.
11. karott; then the second t deleted.
12. tathā sa ca; then sa deleted.
13. sa śa; something written under śa and completely scored off.
14. bhyāṃntu; then the anusvāra ṃ deleted.
15. diśaś cāṣṭauvapām sthānam.
16. Manu I. 13.
17. No visarga.
18. sarvasya vā; then vā deleted.
19. Page 2-a ends here.
20. vidyamān nastusya.
21. avidyamānstyu.

22. vanimpratyayāntasya.

23. Cf. N. 2-8 ; 2-19 ; Niruktabhāṣyaṭīkā of Maheśvara (work mentioned in Note 4 on page 2) 2-8.

24. yonima (then ma deleted) mavagati vivaḥ.

25. vivṛṇot extra after vivaḥ and before vyavṛṇot.

26. vyāpriye (then e mark deleted) te.

27. vyāṃ (then the anusvāra deleted) sajyeta.

28. satvasamatvaṃñca.

Page 4.

1. R. V. 10-85-19.

2. yācajakṣmagṛhītasya. I am not sure of the exact reading. I have given simply the nearest approximation. Viniyoga given by Sāyaṇa is atimūrtināmny ekāhe śuklapakṣe cādramasīṣṭiḥ. tatra navo nava ity eṣā yājyā.

3. vākyeṣā.

4. navaśśabdaḥ.

5. vīsa (then sa deleted) psāyām.

6. Cf. P. 8-1-4.

7. priyavaca (then vaca deleted) tamaḥ.

8. prajñārthaḥ.

9. Page 2-b ends here.

10. atrāṅa (then ṅa deleted) ṅpūrvāgame matraśabdo.

11. N. 6-3.

12. gamanaṃ (then anusvāra deleted) mudayam.

13. pakṣonte. The vowel o in combination with a consonant is represented in Malayalam script by two symbols, one preceding the consonant and the other following it. The mark that precedes is the mark for e and the one following is the mark for ā. Both together represent o. Thus ko is to be written in Malayalam as ekā. Here the mark for e before kṣ in kṣo is deleted and what remains is kṣā.

14. savitary uṣākālavartini. Then samīpa is added below in its proper place with a cross mark above the line between la and va.

15. pūrvapakṣāparapakṣānte. After the first kṣā and before pa the scribe begins nt ; only half of n is written and it is then deleted.

16. nirvahanirvāṇena.

17. bhajanīyaṃ (then the anusvāra deleted) māhāratvenājyādihavir ucyate.

18. Not traced. Cf. Ś. B. 1-2-5-24. Also Madras University Sanskrit Series No. 2, Ṛgvedānukramaṇī of Mādhava son of Veṅkaṭārya, VII-vi-2.

19. cakravat praja (then ja deleted) babhrāmyamāṇa.

20. tirate ityarthaḥ (then rthaḥ deleted) tra i (then i deleted) sambadhyate.

21. dravatyāntarikṣam. after tya something is written and completely crossed. Then the mark for ā is written and deleted.

22. nirmātā codakasya. First written nirmātā cādakasya. Then before cā, below the line the mark for e was written thus the syllable is made co. For etymology Cf. N. and Niruktabhāṣyaṭīkā of Maheśvara, 11-5.

23. saḥ tirate pratirate.

24. prakarṣetyaṇa (then tya deleted).

25. lakṣam.

26. pūrvāparañ cama (then ma deleted) rata. This is R. V. 10-85-18, the stanza preceding the stanza now being commented.

27. sahastutidarśanād atrāpi stutiśambhavāt.

28. Page 3-a ends with ā. First ā ā was written; then the first ā deleted; then dityadevataḥ for dityadaivataḥ.

29. Cf. the viniyoga given above in Note 2.

30. ahnām ketuḥ daśa ketuśabdo.

31. jyotiścakravidbhir abhidhīyate.uṣasogram āgamanam. Then between te and u a cross mark is put above the line and below is inserted uṣasām.

32. R. V. 1-115-2.

Page 5.

1. R. V. 1-22-20.

2. N. 7-1. The expression sa pradhānastuti bhājaḥ preceding this quotation is not quite clear. Reading uncertain.

3. niruktakāṇḍatradayam; then da deleted.

4. devatam.

5. This stanza is quoted by Sāyaṇa in his Upodghāta to the Vedārthaprakāśa (commentary) on the Ṛgveda; Max Muller's first edition Vol. I, p. 38, and by Ṣaḍguruśiṣya in his commentary on the Sarvānukramaṇī, Macdonell's edition, p. 60.

6. nirū (then by crossing the tail of the ū mark, it is made into u) pante (then ma is inserted below the line between pa and nte) jodhinā (then dhinā deleted) nidhāna. The anusvāra is joined to the next word to form ñja.

7. viṣṇur vyāptau.

8. dhātūnām arthasya.

9. N. 2. 1.

10. bhāṣyakāravannirupabandho.

11. na vastvantamā (then mā deleted) rannirutta (then tta deleted) ktanidarśana. Then a few small circles and the line ends. Page 3-b ends here. The next page begins viṣṇoḥ.

12. Only āditya ; no sya in the manuscript.

13. paramamutku (then ku deleted) kṛṣṭam.

14. tathā cā (then the mark for ā in cā deleted) śrūyate.

15. yaś cāsavāditye.

16. Taittirīyopaniṣad, 2-8-1.

17. ādiśabdena.

18. dhīyate.ato madiram maṇḍalam.

19. sarva eva.

20. First written nanu ca sarva e ; then e deleted ; the mark for e inserted between sa and rva below the line and the mark for ā after the deleted e. Thus we get sarvo ; then continues pi lokaḥ.

21. sūrigaṇa eva ; this reading is not incorrect. But sūriṇaḥ is a better reading.

22. R. V. 1-164-16.

23. karmabhir na sambadhyate.

24. Manu 6-74. karmabhir na nibadhyate is the reading in the printed editions.

Page 6.

1. The word ā is not in the manuscript.

2. Aitareya āraṇyaka 3-2-3 ; Śāṅkhyāyana Brāhmaṇa 3-3.

3. R. V. 1-89-9.

4. śabdo.

5. First written lyakṣyate ; then the mark for y in lya was crossed.

6. Page 4-a ends with maraṇa.

7. P. 6-3-133.

8. cakra.

9. Not traced.

10. First was written lokān ; then ñja was begun on n ; then n deleted and ñjayati written.

11. Manu, 9-137.

Page 7.

1. After tādṛśam āyuḥ some syllable written and completely scored off. What follows is sas tv asugāgamaḥ. Then above the

letter scored off, there is a cross to mark some insertion below ; and below the letter scored off is inserted chānda. The word putrāsaḥ before chāndasas tv asugāgamaḥ is not in the manuscript.

2. yatra not in the manuscript.

3. First pitaterā written ; then t in te deleted and we have pitaro.

4. P. 7-1-39.

5. dṛṣṭādṛṣṭāpakārabhūtārthān.

6. R. V. 1-89-10.

7. In cāreṇa, after cā and before the mark for e in re, some letter just begun ; perhaps ṇ ; then deleted. Then r written and then follows ṇa.

8. Page 4-b ends here.

9. Cf. N. 2-11.

10. First was written janā catvāro ; then the visarga inserted after nā below the line.

11. Cf. N. 3-8.

12. yatkiñjagati jātam.

13. janiṣyamāṇa (then the mark for e written and scored off) mu (then va written and scored off) tpādyamānam api.

14. nityapakṣe. ṇā ; akṣī missing. Nityapakṣe means according to the Nirukta point of view, as opposed to the aitihāsika point of view. The contrast between these two points of view is mentioned in this work at a later stage, in many places.

Page 8.

1. Aśvalāyana Śrauta Sūtra, 3-12-1.

2. Note that no Ṛṣi is given here for the mantra.

3. M. S. 1-11-1.

4. Not traced.

5. After sviṣṭa the syllable kṛ written and scored off ; then the anusvāra mark follows.

6. First written mipi. Then the mark for i in mi scored off and we have mapi.

7. Page 5-a ends with hari. The syllables ā pra drava hari are missing as the corner of the leaf is broken. The top of the i mark in ri is partly seen.

8. R. V. 5-31-2.

9. avasyur nama.

10. The syllables venaḥ venati are missing since the corner of the leaf is broken. The e mark in the first ve is preserved and in

that syllable, only the consonant element v is gone. after venati which is missing, we have ssāmarthyāt.

11. tāt tiṣṭhety arthaḥ.

12. In piśaṅga, after śa, there are two anusvāra marks and then ga follows.

13. piśaṅgarātir yasyeti.

14. After sevasvāsmān and before kasmād evam abhidhīyate there is the word karmān extra.

Page 9.

1. yasmāda; then the e mark for rthe was written and, instead of rtha, pa was written, perhaps to write pha (in Malayalam script, pha is written with a small curve at the end added to pa). This is quite possible since there is some common element between the two scripts pha and tha in Malayalam (tha is a small curve in the beginning less than pha). This pa was then deleted and tha was written after that. This in its turn was again deleted since in Malayalam rtha is to be written as rttha. Then rtha was written (as rttha).

2. na not in the manuscript.

3. R. V. 4-4-25.

4. Only vāmadevasya instead of vāmadevasyārṣam.

5. In dvitīyaikavacanasya, instead of putting two e marks to denote ai in yai, only one was first written and another was inserted below the line after tī and before the e mark originally written.

6. stomam śasyamānam stomam imam.

7. kriyamāṇam gṛbhāya gṛhāṇa.

8. Page 5-b ends here.

9. R. V. 7-16-1.

10. yad vā stotram.

Page 10.

1. ūrjo napāta.

2. ity evam agnes tūrjaḥ pautratvam.

3. alamatim.

4. Before svadhvaram some letter was written and scored off. The s part is clear; but there is something more. May be, what was first written was psa.

5. After yajamānagaṇasya there is in the manuscript the passage, ya eṣṭo 'dhikṛtasya karmaṇi tasya, before dūtam. The passage

is not quite intelligible and so I give it in the notes and not in the text.

6. amaradharmāṇam.
7. Between ā and hva, the syllable vya written and deleted.
8. daudya (dya then deleted) tyam.
9. Page 6-a ends here.
19. R. V. 10-128-1.
11. vihavasyārṣam.
12. ity ute.
13. yajamānasyety arthaḥ (the visarga then deleted) bhiprāyaḥ.
14. vayam tvām indhānāḥ.
15. gṛ written and deleted before ghṛtādibhiḥ.
16. tvatprasāt bahudhanam astv ity arthaḥ (stv ity arthaḥ then deleted) smākam astv ity arthaḥ.
17. mahyam not in the manuscript.
18. prahvarthe.
19. bahvībhavantu.
20. Before catasraḥ something (perhaps ca) written and completely scored off.

Page 11.

1. R. V. 10-106-11.
2. Page 6-b ends in the middle of the syllable yo in yogāt; the e mark for yo is in this page and yā is in the next page.
3. The word in the text is ṛdhyāma. The commentary takes the word ṛddham and wants the word kurmaḥ to be brought in.
4. sanu dāne.
5. ity ākhyotena was first written; then the e mark in khyo was deleted and what remains in khyā. Thus it becomes ity ākhyātena.
6. matvarthīyoyampratyayaḥ.
7. yājyāvatam ity arthaḥ.
8. P. 7-1-39.
9. sarathā instead of sarathau.
10. Cf. N. 1-4.
11. ity upariṣṭād upamārthīyaḥ.
12. udhasi.
13. kākamam.
14. R. V. 1-24-14.
15. yūpo was first written and then the ā mark in po was deleted; what remains is yūpe.
16. Not traced.

17. In ityādi, iti was first written; then the i mark in ti was scored off and the y mark and the ā mark were added to t which remained; then di follows.

18. doṣaḥ instead of roṣaḥ.

Page 12.

1. ācchāditaḥ.
2. This expression occurs once more; see Note 15 below.
3. yājñākarmānyatra.
4. Page 7-a ends with tṛtī.
5. The root is ātmanepada and the form ought to be trāyamāṇaḥ.
6. Something must be missing after this, though the manuscript shows no sign of a break.
7. asura.asur iti not in the manuscript. Perhaps the scribe has missed a line or so in copying.
8. prāṇanāmanāma draṣṭavyam.
9. prāṇavānn.
10. N. 6-13.
11. Śiśrathaḥ. The commentary usually follows the order of the words in the original text; if the words are taken for interpretation in any other order, there are statements like the preposition having to be taken along with a subsequent verb or the verb having to be retraced by siṃhāvalokananyāya. Here śiśrathaḥ is taken after kṛtāni and there is no remark.
12. R.V. 1-24-15.
13. First written śunaśśaipa; then the second of the two e marks forming the ai mark in śai deleted. It may be generally remarked that in the manuscript when there are two identical marks of which one is to be deleted, then it is the first of the two that is deleted.
14. After rajju and before the anusvāra, the following passage was written and then it was enclosed within brackets and also deleted: dharmam pāśamavaśrathaya adhety ayam adhobhāve draṣṭavyaḥ. Even here, in bhāve, first bhāge was written and then ga was scored and va was written over it above the line.
15. See Note 2 above. The manuscript has manutkraṣṭavyam. I have corrected it into mapakraṣṭavyam instead of into manukraṣṭavyam to make it agree in wording with the previous statement.
16. uni (then ni deleted) nmocaya.
17. tenaivākhyāta (then the syllable ta deleted) tena.

18. bandhānmanmuktāḥ first written; nma after ndhā then deleted.

19. Page 7-b ends here.

20. N. 11-24.

21. aditi pṛthivīnāma.

Page 13.

1. First written jīvematy abhiprāyaḥ; then the mark for e was inserted below the line between ve and ma.

2. As opposed to the point of view of Nirukta, which is designated as nityapakṣa in this work. This contrast is also pointed out by Maheśvara in his Niruktabhāṣyaṭīkā.

3. kaścit dyajamāna.

4. utku (then ku deleted) kṛṣṭam.

5. hetudu (then du deleted) bhūtam.

6. ucchraya.

7. bhojanāgi (then gi deleted) dinimittam avanaya.

8. kalmaṣāḥ ssanto vayamyam (then the first yam deleted).

9. dīptabhāva.

10. tava not in the manuscript.

11. vrate karmaṇi ttvaddeve (then the e mark in ve deleted) tye vavartamānāḥ.

12. gamiṣyaṣyāma (then the first ṣya deleted).

13. R.V. 4-4-7.

14. vāmadevo 'gi (then gi deleted) gnim āha.

15. sāṃhitakaḥ sulopaḥ ssaḥ.

16. First written dhanāmadheyam; then between na and the ā mark in nā, the letter na inserted below the line. Thus it becomes dhananāmadheyam.

17. bhajater bhajyate vyasyate suvārtham.

18. Sudānuḥ not in the manuscript.

19. First written śobhannanaḥnadṛṣṭopakāreṇa; then the nna after bha and the visarga between the two na syllables were deleted and the e mark was inserted below the line between the nna (deleted) and na.

20. Uṇ. 3-32. Madras University Sanskrit Series, No. 7, Pt. 2.

21. After dātāstu, there is daivyāgādāstu syāt; then stu deleted; and between dā and stu (deleted) ta is inserted below the line with a cross mark above the line to indicate insertion. The passage is not clear.

22. In dātrā, trā is broken as there is a cut on the leaf. Page 8-a ends with pā in pātraviśeṣeṇa.

23. Written atpe, since in Malayalam the pronounciation of t in certain positions is identical with that of l.

24. Not traced.

25. hotrādi (then di deleted) dinā.

26. uktaiḥ.

27. śastrāṇyiu ktaśabdena iha. There are both the i mark and the u mark along with ṇy, i mark above and u mark below.

28. ima (then ma deleted) dam apy āśāsyam.

29. laukikāhuḥ written first; then ā inserted between kā and huḥ below the line with a cross mark above the line to mark the insertion.

30. saparyāyaḥ.

Page 14.

1. kalyāṇāyadinā (then ya deleted).
2. putrādiviṣayāputrādivasakalatvādārādhayan.
3. kārtārthyam āpadyatāṃ mityarthaḥ (then the anusvāra in tāṃ deleted).
4. R.V. 1-50-11.
5. praskaṇvasyānarṣam (then na deleted).
6. udagiriśikharāt.
7. mitrahaḥ.
8. stotratṛṇām (then tra deleted).
9. Page 8-b ends with mitravad upakā.
10. Between śca and tvam, a small bit of the leaf is broken; but, so far as I could see no letter is lost thereby.
11. Not traced.
12. The letter u was written before puṇya and then was deleted.
13. sevyamānāṃmanupamassukhasthānam (then the anusvāra in nām deleted).
14. tvaparicārakasya.
15. saṃsaktaparitāpasya hṛdayasya.
16. Nirmūlā.
17. The eight mahārogas are given in many places, but not in this order. See: Aṣṭāṅgahṛdaya, nidānasthāna, ch. 8. verse 30; Nārāyaṇa on Āśvalāyaṇa Śrauta sūtra II-7-17; sabdakalpadruma under mahāroga; Mādhavanidāna deals with the eight rogas, but not in the order of the aṣṭāṅgahṛdaya and not consecutively.
18. manvicśet moka (then moka deleted) śriya.
19. Not traced.

Page 15.

1. kṣetrasādhanam. R.V. 8-31-14.

2. nityam purā (then pu deleted and gi inserted below the line between pu deleted and rā).

3. vacanam dhami. It is likely that the original manuscript from which the present palm leaf manuscript was transcribed was in Grantha script, where dha and ya are closely similar to each other; the dha here stands for ya in śriyam. It may also be that the scribe wanted to write dhana and not śriya.

4. See Note 19 on p. 14.

5. agnau mā (then the au mark in gna and the syllable mā deleted; and a new au mark written after that.

6. Not traced.

7. devagaṇāḥ agni was first written; then tathā hi inserted below the line between nāḥ and a and a cross mark put above the line to mark the insertion.

8. Page 9-a ends here.

9. N.12-40.

10. yajamānām.

11. mitrannanna (then the second nna deleted). Usually in such cases it is the first letter that is deleted.

12. kṣetrasādha saṃsiddhau yathā.

13. mitram not in the manuscript.

14. First written pradāyinim iti; then the i mark in ni deleted.

15. R.V. 1-22-15.

16. sukhanāma syātter avasānārthasya.

17. Manu II-93. First written doṣamiṛtya (then the i mark in miṛ crossed); then between mṛ (which remains) and tya the syllable chcha written below the line.

Page 16.

1. sevitavyamitiṃhi (then mi and ti deleted, so that the anusvāra belongs to vya).

2. Not traced.

3. dharmāvivyāsavacanam.

4. sukharūpāsukhasyānesukhasyānekavidhasya.

5. Anu (then nu deleted) ṇṛkṣā (then the ā mark in kṣā deleted) rā.

6. kaṇṭakaḥ ṅkantapākam sukham sarvaprakāram sarvaprakāram sukham tapāmi.

7. kaṇṭakasadṛśaiḥ (then the visarga deleted) rnābhibhavanīyaya (then the two syllables yaya deleted) yā.

8. Page 9-b ends here.

9. śaśarma (then the first śa deleted) sukhanirvāṇarūpam (then between kha and ni an anusvāra inserted below the line).

10. prasādam.

11. aparimitam devisthānam dehīti.

12. R.V. 1-24-3.

13. āyur eva bhajana (then ja and na deleted and a few marks put to show that the leaf is bad for writing) janīyatvāt.

14. āyu iīmahe (then i deleted).

15. dvikarma yāciḥ first written; then ko inserted between rma and yā below the line with a cross mark above the line to mark the insertion.

16. Cf. Mahābhāṣya on 1-4-52, the first vārtika in the form of verse; Kielhorn's edition, Vol. I, Page 334.

17. tvam apy ārtānugrahatayā (then ka inserted below the line between ha and ta).

Page 17.

1. R.V. 6-52-13.

2. Page 10-a ends here.

3. Matprayuktam iti śeṣaḥ instead of matprayuktam ity arthaḥ

4. ke punas te ye vāyvādayo.

5. śruter vartamānaprayuktamā (then prayuktama crossed leaving the ā mark in mā intact, so that what remains is vartamānā).

6. N. 12-7.

7. jihvā dhādhādhādhānam aṅgānām (then the first three of the four dhā syllables crossed. The first two are hardly legible after being crossed).

8. pradhānyam ucyate.

9. Before utaśabdaḥ, ya was first written and then deleted.

10. tva manur vā first written; then between tva and ma the mark for ā inserted below the line.

11. M.S. 1-11-1.

12. yajamānāṃ nāntrātāraḥ; then the anusvāra in nāṃ deleted.

13. sthānāśrayiṇā first written; then the mark for e inserted between yi and ṇā below the line so that ṇā becomes ṇo.

14. purastastād yacchabdaśruteḥ; then the sta after pura crossed.

15. R.V. 1-27-13.

Page 18.

1. P. 2-3-16.
2. yogoccaturthī first written; then the e mark in go deleted and we get gā.
3. N. 3-20.
4. Page 10-b ends here.
5. The leaf is broken on the top; va in yuvabhya completely gone; for the other two syllables only the top portion remains.
6. aśu.
7. ityasyenapratyayo.
8. kevalannatamaskāram eva; then ta deleted.
9. āśaṃsam māśaṃsanam; then the anusvāra in sam deleted.
10. sūryo nā first written; then mark for e inserted between ryo and nā below the line, and nā thus becomes no.
11. R.V. 10-158-1.
12. N. 7-5.
13. sarayati first written; then ya deleted.
14. athavā sa ārya svāmī sarvasyeti soḥ san varṇaviparyayaḥ.
15. A.B. 7-20.
16. vibhaktivyatyayaḥ instead of vacanavyatyayaḥ.

Page 19.

1. bhavād bhayayāt; then ya after bha deleted.
2. lokeśvaroṇām; then the e mark in ro deleted and we have rā. Page 11-a ends within the syllable ke in loke; the e element is in 11-a and k element in 11-b.
3. R.V. 1-1-7.
4. samāmnoyeṣu; then the e mark in mno deleted and we have mnā.
5. bharanta iti pātrastham.
6. Manu IV-226.
7. saṃhṛtahaviṣkās tvām.
8. R.V. 3-29-10.

Page 20.

1. ceti instead of iti. The quotation not traced.
2. samuccandram; then cca deleted.
3. A.V. 10-5-23.
4. ātmajanmaninimittamātram.
5. Page 11-b ends with āro.

6. After dhananāma some space is left blank as the leaf is bad for writing. rāte begins in the same line about 2 inches further.
7. devapṛpitṛmanuṣyebhyaḥ ; then pṛ deleted.
8. not traced.
9. T.B. 2-5-8-8.
10. mantrayate.
11. This word is not in the manuscript.
12. kāriṇīm ; then there are two e marks ; then there is a mark which is a part of pa, namely a horizontal stroke along the line and two vertical strokes to the top from each end of the horizontal stroke ; this letter is deleted and then follows rayin dhanañ ca.
13. niratamāhanaseṣu ; then ha deleted.
14. ananugata tvaṃ.
15. dīdihi naḥ dīpyasva.

Page 21.

1. Cf. N. 4-5.
2. R. V. 7-32-22.
3. yogyalambantapadādhyāhāraḥ.
4. Page 12-a ends here.
5. svaśabdaḥ.
6. katham ayasva instead katham ayam asya.
7. sthāvarasya ceśva ucyate.
8. Cf. N. 7-10.
9. tvāva.
10. R.V. 7-32-23.
11. noti first written ; then the ā mark in no deleted and there remains nā.

Page 22.

1. jāniṣyate first written ; then the ā mark in jā deleted.
2. guṇayogāt ; 2 e marks written before y in yo instead of one ; then the first of the 2 e marks is deleted and there remains yo.
3. bhūmi instead of bhūmni.
4. Cf. bhūmanindāpraśaṃsāsu nityayoge 'tiśāyane saṃsarge 'stivivakṣāyām bhavanti matubādayaḥ. Mahābhāṣya, vārtika in the form of Kārikā under 5-2-94 ; Page 393 in Kielhorn's edition.
5. dhanavān.
6. vājam annaḥ.
7. gāmayamānāḥ.

8. Page 12-b ends here.
9. R. V. 6-61-0.
10. priyāya instead of priyā.
11. vyāpārayatīty arthaḥ.
12. R. V. 3-47-2.
13. juṣa instead of juṣī.
14. ity atrasunpratyayāntasyaitad rūpam ; then tra deleted.
15. asmantparicaryayā.
16. gaṇāḥ not in the manuscript.

Page 23.

1. prādhānyākhyāpanārtham.
2. vaṣisiṣṭho ; then ṣi deleted.
3. sāhacaryageyāgāt ; then ga in ge deleted and there remains yo instead of geyā.
4. R. V. 8-96-7.
5. iti not in the manuscript.
6. priyaketamo ; then ke deleted.
7. sajoṣāṣāssagaṇo ; then the first ṣā deleted.
8. vidvānity eteṣāṃmanāmantritatvāt ; then the anusvāra in ṣāṃ deleted.
9. Page 13-a ends with ekavā. First written mantritatvātdekavākyatāprasiddhyartham ; then t between tvā and de deleted.
10. śabdaśarāśim ; then śa between bda and rā deleted.
11. asmantbhaktatām, then n deleted.
12. Cf. Vārtika 5 under 3-1-26 in the Mahābhāṣya.
13. P. 6-4-51.
14. nunudasva ; then the first nu deleted.
15. prakaraṇe.
16. kuraru ; it seems that the ra after ku was spoiled in writing and was deleted ; then ru written again.
17. nigraham instead of nigrahaṇam.
18. R. V. 10-85-33.
19. tasyārṣam.
20. vivāhalakṣaṇāni tasyām sumaṅgalīḥ.
21. strī strī ; the word is repeated in the manuscript.
22. śrīmaruttā.
23. P. 7-1-47.
24. datvā anantaram first written ; then thā inserted between a and na below the line with a cross mark above the line to indicate the insertion.

Page 24.

1. bhaviti first written; then i mark in vi crossed.

2. Page 13-b ends with bharaṇa. The mark for ā in ṇā is not on this page; a new leaf begins and space for about three syllables is broken on the top left corner. lam is the first syllable that remains. The reading given in the text portion is only a tentative suggestion.

3. sarvagāyatrīm.

4. dṛṣṭvā cakṣuṣaḥ phalama missing in the manuscript at the time I examine it for preparing this edition. But it seems the portion was in tact when the manuscript was copied for the Adyar Library in 1930 since in that transcript these syllables are seen. The bottom portion of the syllables dṛ, ṣṭvā and kṣu and of the visarga in ṣaḥ are still decipharable.

5. After gṛham, since the top right corner too is broken, some syllables are missing. vi paretana can more or less be deciphered, since the lower half of the letters is retained. The next line begins śāsyate. There must be five or six syllables missing after vi paretana. The first may be either pa or va. Only a small circle remains. It may also be that the line was not continued to the end of the leaf and that what is missing is only ity ā. The small circle which remains may be the beginning of this i.

6. This is how the colophon is given in the manuscript.

KALPA II

Page 25.

1. These headlines are not in the manuscript.Pūrvasmin kalpe is how it begins. This is in continuation of the colophon to the first Kalpa in the same line.
2. pradarśanīyaḥ.
3. Not traced ; read jñātvā.
4. nityakarmavihitān mantrān.
5. T.S. 3-4-11-5 ; 4-1-6-3 ; M.S. 1-5-4 and in many other places; R.V. 3-59-6.
6. devatānu (then nu deleted) su.
7. paṭhitvān madhyamasthānatvena.
8. N. 7-10 ; also Nigh. 5-4.
9. dyusthāne'pi.
10. But not according to the Nirukta.
11. yajuśśākhānudherādhena ; then dh in dhe between nu and rā deleted and we have nuro.
12. vyākhyāyate mitratvān nirmāya.
13. kṛtsnañ jagastrātrāyata ; then strā deleted.
14. bahuvidāṃmmatibhedaḥ ; then anusvāra in dāṃ deleted.
15. kecitdāhuḥ ; then t deleted.
16. śrūtayamāṇatvāt ; then ta after śrū deleted.
17. mānatvātdvastu ; then t after tvā deleted.
18. R.V. 6-47-8.
19. R.V. 1-50-10.

Page 26.

1. vyatiraktam.
2. Cf. N. 7-6 and 7 ; for this last sentence, see also Niruktabhāṣyaṭīkā of Mahesvara, 7-7.
3. nirvacaprasaṅgena.
4. iti vāyu (there is no visarga).
5. in miñ, after mi the next letter is slightly broken and cannot be identified.
6. pratyakṣepaṇe ; then tya is crossed.
7. dru gatovityetayor dhātoḥ ; then the e mark in to deleted and we have tā. Page 14-a ends with tayo.
8. dhātor etad rūpam.

9. sarvasatra ; then sa between rva and tra deleted.

10. First written vedayater vā ; then v in ve deleted and m written just under it ; and we have me.

11. ṣṭran pratyayaḥ tasya. Un. 4-167 and 174.

12. paryāvantartante ; then nta between va and rta deleted.

13. ghṛtenodekena ; then the e mark in de deleted.

14. N. 7-24. Read te yadā and vyudyate for toyadā and vyadyete.

15. cāyateruṣitecchacatiśca ; then the three syllables between ṣite and śca completely scored off, now hardly decipherable.

16. pradarśanāpradarśanārtham idam.

17. vṛṣṭipradānādinā seems to be the right reading. But the expression occurs in the same form repeated once more ; cf. p.28, l.3 in the Text.

18. tejaś cānnañcañca (then the first ñca deleted) yaśaśeścocyate (then the śa after ya and the e mark in śe deleted).

19. Not seen in the Nirukta of Yāska.

20. yogir it. Not traced.

21. śravaḥ. śravaśabdenāditya.

22. mucate.

23. ityāsinpratyayāntasya.

24. Cf. Un. 4-117.

25. between etadrūpam and chāndasatvāt, there is sānasi extra.

26. Cf. P. 7-1-23 for the dropping of am in Neutral.

27. sānasim sambhavanīyam.

28. udyantantvantvā va ; then ntva and ntvā deleted.

29. T.B. 2-7-9-4.

30. sarvaprajāpatinandatīti.

31. satama (then ma deleted) tam atatīti.

32. After sarvadā the leaf is broken. The two letters rva and dā only partly seen. In the next syllable only the first part is seen, and it may be me. In the next syllable the final part is seen and it may be ru. parvatam is clear, though the bottom portion is broken. paryā is also clear (the ā mark was deleted). The next syllables must be tīti ; only partly decipherable. There is no ṭa.

33. Only top of tathā seen, but quite clear. ca is in tact.

34. R.V. 10-10-8.

35. After deva in the above quotation, space for about four syllables broken at the end of the last line. In the next leaf the top left corner too is broken, the space being for about four syllables. Then spaśa is clear. The next leaf begins with ye, the bottom portion of which is clear. The bottom portion of rantīti

is also clear. In between the letters are completely gone. Page 14-b ends with spaśa iha.

36. sarvaprāṇināñcaṣṭitam was first written. Then the e mark inserted between nā and ñca above the line. Note that usually the insertions are below the line.

37. sākṣibhūtantatvāt; then nta deleted.

38. R.V. 1-46-4.

Page 27.

1. N. 5-24.
2. iti not in the manuscript.
3. citraśravastastamam; then the first sta deleted.
4. cāyamānīṃyam; then the syllable mā and the anusvāra in nīṃ deleted.
5. yeyaṣān te; then the y in ye scored off.
6. last pāda in the verse quoted on P. 2 above in the first Kalpa under stanza 1; cf. foot-note 16 for P. 2.
7. R.V. 3-59-6; cf. foot-note 5 for P. 25.
8. asunpratyayāntaḥ instead of asunpratyayāntasya.
9. dyotayatīti dyumnam upāyam vitate dvaya (ntadyotayati yaśassādhanatva) dvayan tadyotayati yaśassādhanatvād yaśa ucyate atti ca bhaumam rasam. The eleven syllables between dvaya before and dvaya after are enclosed within brackets and are deleted. Cf. N. 5-5. The passage is not intelligible and so I do not print in the body of the book the portion beginning with upāyam. What follows this passage is evam ubhayathā mantro niruktaḥ.
10. T.S. 3-4-11-5; R.V. 3-59-1.
11. vihitan tad iti.
12. yathā ca.
13. garbhasthesyaiva; then the e mark in sthe deleted.
14. Not traced.
15. The leaf is broken; in vyāpārayatīty arthaḥ only the top portion is decipherable for pāra; the other syllables are in tact.
16. yātayatir gatyarthaḥ.

Page 28.

1. After jana janane itye in the last line, the leaf is broken; the space is for about twelve syllables; what begins on the next page is yamānaḥ; after itye the top portion of tasya is partly decipherable; the next letter is not quite like cha; it looks more like

ca ; only the end of a top stroke is visible (which can belong only to ca in Malayalam and not to cha) ; perhaps the scribe wrote ccha ; the top of the following ā mark is clear ; the next can be ndasa (only some top points are visible) ; the passage as I have reconstructed as a matter of conjecture must be the correct one. Page 15-a ends with prakarṣeṇa jā.

2. After udyan nu khalu vā āditya the leaf is broken ; the next line begins with mitra eva ; space broken is for about twelve syllables ; for the syllables ssarvāṇi bhū some bottom strokes are visible ; what follows may be tāni ; what follows must be a conjunct consonant whose second member is r ; then five syllables are completely lost ; then tro dādhāra can be made out from the bottom strokes ; I add mi before. The passage is not traced.

3. There is the word bahumānāt after katham and before dṛṣṭādṛṣṭārthena.

4. suliuk (there are both the i mark above and u mark below for l) ; then the i mark scored off. P. 7-1-39.

5. iti prasiddhau.

6. tatathā ca ; then the first ta deleted.

7. R.V. 10-10-8.

8. nimiṣanty ete iti ; then the e mark in te deleted to effect sandhi.

9. yattacchabdāhāryau ; then vaddhyā inserted between bdā and hā below the line with a cross mark above.

10. The word mitrāya extra between tasya and satyāya (evidently the scribe had the R.V. reading in his mind).

11. vidadhātiḥrdānakarmā ; then the visarga deleted.

12. tvatparyāsaktamanaso.

13. pāṭheṭha ; then the ṭha part in ṭhe deleted. R.V. 3-59-1

14. yajamānaḥ instead of yajamānavacanaḥ.

15. The R.V. variant of the fourth pāda, mitrāya havyam ghṛtavaj juhota, not noticed in the commentary.

16. In ityācakṣate, the syllable tyā was first written and, except the ā portion in the syllable, it was deleted ; then an identical letter was inserted below the letter that was deleted. Not traced.

17. iti not in the Ms.

18. T.S. 3-4-11-5 ; M.S. 4-10-2 ; R.V. 3-59-2.

19. marta iti marta iti manuṣyanāma ; then the second marta is deleted.

20. maraṇandhrundhruvam ; then the first ndhru deleted. Cf. Bh. G. 2-27.

21. iti astu prāstu.

22. P. 5-2-94.
23. iti not in the Ms.
24. tadvat instead of tadvān.
25. See note 4 for page 22.

Page 29.

1. A.B. 1-5.
2. After nāma, space for two and a half inches left blank in the line as the leaf is bad.
3. sāmarthyod dhaviḥ ; then the e mark in rthyo deleted.
4. sa bhati.
5. jyā vavayohānau.
6. itasyaitad rūpam.
7. na sambadhyate extra after sambadhyate and before enam.
8. tvad ādhā (dhā then deleted) rādhanatatra (tra then deleted) tparam.
9. The word aṃhaḥ not in the Ms.
10. hanter nirūḍhopādheḥ viparītākṣarosunpratyayāānto ; then the first of the two ā marks in yāā deleted.
11. N. 4-25. The following word is written pāpapaparyāyaḥ ; then the first of the three pa syllables deleted.
12. Manu 4-174.
13. iti not the Ms.
14. agneśnātīti ; then the syllable gne except the e mark deleted.
15. In ño, the consonantal part which should be in the middle is missing, the space for a letter is left blank between the e mark before and the ā mark after, which together constitute the o mark.
16. antitaḥ not in the Ms.
17. samīpavācinaḥ.
18. samīpapāt.
19. T.S. 3-4-11-2 ; M.S. 4-12-6 ; R.V. 1-35-2.

Page 30.

1. The Ṛṣi is not given ; it must be an omission. The Ṛṣi is Hiraṇyastūpa Āṅgirasa
2. savitṛśabdenācyate ; then the e mark inserted between bde and nā below the line.
3. vartamāne ity anena. The scribe is very particular usually about sandhi ; Cf. note 8 for page 28. Here the scribe writes the two words without sandhi and, not only that, he goes wrong in writing the words separately. If sandhi is effected the form is the same for both vartamānaḥ and vartamāne when followed by i.

4. satyeṣu.

5. tāyatamāneṣuna; then ṣu deleted.

6. Between dāśatayīṣu and āha the leaf is bad and space for one and a half inches left blank in the line. Cf. R.V. 1-35-2. Perhaps daśatayīṣu pāṭhaḥ would be a better reading.

7. karśarṣater nāśārthasya; then rśa deleted. Page 16-a ends with karśarṣater nā. Cf. N. 2-20. In the Dhātupāṭha there are only the roots kṛśa tanūkaraṇe and kṛṣa vilekhane.

8. tamaāder nāśayitā.

9. rajasāte; then te deleted.

10. udakaś ca.

11. lokāś ca.

12. prakaraṇavavaśāt; then the first va deleted.

13. sambandhaḥ not in the Ms.

14. amṛtam amaṇañ jīvanam ity arthaḥ.

15. tathā ca smaraṇam not in the Ms.

16. Mahābhārata 1-1-273. The reading in the printed edition is kālaḥ sṛjati bhūtāni kālaḥ saṃharate prajāḥ.

17. bahuvacanasthāne.

18. dharmāno davān; then the e mark for de inserted between ṇo and da below the line.

19. evam etan matyam araṇadharmāṇo. Then ma inserted between a and ra below the line.

20. manuṣyānn; then the first n deleted.

21. abhyanujñātānu; then nu delted.

22. devā.

23. bhuvanā not in the Ms.

24. P. 6-1-70.

25. śilopaḥ bhuvanāni paśyan bhūta (then bhūta deleted) bhuvanāni bhūtajātāni.

26. vipaśyan not in the Ms. Note that paśyan had been written extra before bhuvanāni bhūtajātāni as given in the previous note (25).

27. The R.V. variant bhuvanāni paśyan not noticed here. Perhaps bhuvanāni paśyan as given in note 25 above is a remnant of the notice of the R.V. reading.

28. T.S. 4-1-7-4; 5-1-8-6; M.S. 2-12-5 and in many other places; R.V. 1-50-10.

29. aitena; then the e mark in ai deleted.

30. vacano ḍṛśyate draṣṭavyaḥ; then dṛśyate deleted.

31. After vayan dā, space for four syllables left blank and tamasaḥ is what begins. tāraḥ omitted.

32. bahulatamaḥ pakam vidārya.

Page 31.

1. Cf. athāpy ādiviparyayo bhavati; jyotiḥ.N. 2-1.
2. Page 16-b ends here.
3. prāṇiṇām was first written; then ṇ of ṇām deleted and n inserted under it.
4. yattacchabdāv adhyāryau.
5. yad evadham maṇḍalam; then an anusvāra and vi inserted between va and dha.
6. tatrasthasāmarthyayogena sūryam sartāran devam; then all syllables except tatrastha in the beginning and ndevan in the end deleted.
7. sāmarthyayegena; then ā mark inserted between ye and ge below the line and we have yogena.
8. sarvadā sādhārayitāram.
9. Pr.U. 3-8. āditye vai.
10. va extra after prāyeṇa.
11. jyotirmaḥ; then rma deleted.
12. jyārmayam.
13. anekakajanmābhyāsabalena; then the first ka deleted.
14. sarvāpaniṣatsu; then e mark inserted between sa and rvā below the line.
15. gīyemonam; then the e marks in ye and mo deleted and we have gīyamānam.
16. udiu (i mark above and u mark below d); then i mark above crossed.
17. T.S. 1-2-8-2 (and in many other places); M.S. 1-3-37; R.V. 1-50-1.
18. Between u and kā space for about two inches left blank in the line as the leaf is bad.
19. vigrahādīnām.
20. Cf. N. 1-5.
21. samārthaḥ.
22. R.V. 1-115-1.
23. tasthuṣaścati; then e mark inserted between ṣa and śca below the line.
24. in jātavedasam, between da and sa a letter (it is sa with one extra stroke in the beginning) written and deleted.
25. udota sambandhaḥ.
26. samkhyātāḥ.
27. ketavo raśmināśayitāraḥ.
28. rakṣakṣa (the first kṣa then deleted) saś cainasaś ca. Page 17-a ends with ścai.
29. ketava enam extra before kimartham.
30. P. 3-4-11.

Page 32.

1. viśvasyasya (then the first sya deleted); this extra after viśvāya.

2. viśveṣām not in the Ms.

3. N. 12-15; the printed editions of N. have darśanāya.

4. T.S. 1-4-43-1 (also in two more places) ; M.S. 1-3-37 and in many other places; R.V. 1-115-1-

5. kutthsasyārṣam. (This is the Malayalam way of writing this name).

6. In agnyādīnām, after gnyā the letter ga was begun, stopped when half written and then deleted.

7. This is the second pāda of the verse quoted on page 2 in the Text under stanza 1, in the first Kalpa; for source see Note 16 for page 2.

8. jyotir ādityākhyakhyam; then the first khya deleted.

9. ananīkam; then na between a and nī deleted.

10. In anīkam between nī and kam, two inches space left blank as the leaf is bad.

11. anananam; then the first na among the three deleted.

12. The word caṣṭeḥ not in the Ms.

13. Not traced.

14. In āprāḥ after ā a letter begun, perhaps rva, half written and deleted; then prāḥ written.

15. pūrayatiti.

16. dyāvāprithithivī; then the first thi deleted.

17. There seems to be something missing here. The meaning of dyāvāpṛthivī is only divañ ca pṛthivīñ ca. Perhaps the passage should be: pradarśanārtham idam dyāvāpṛthivīgrahaṇam. Antarikṣañ ca. Cf. also trailokyam in the next sentence.

18. mahahatvena; then the first ha deleted.

19. mahahatvena; then the first ha deleted.

20. antarhihitaprakāśanam; then hi following rhi deleted.

21. ādityakarma.

22. bhāṣyakāraṇa; then the e mark inserted between kā and ra below the line.

23. prabalhikam ādityakarmaiva.

24. N.7-11.

25. atte (then there is a letter part of which is dha with a dot above which usually represents r immediately preceding a consonant; but the letter is not quite dha since there is one stroke extra; the letter is then deleted; then tva written and deleted) dhātor ātmaśabdo.

26. According to the editions of yāska, it is from atateḥ and not from atteḥ. N. 3-15.

Page 33.

1. yogam āśritaḥ ; between the e mark and yā in yo space for about three inches left blank as the leaf is bad.

2. Page 17-b ends here.

3. Bg. G. 15-14.

4. tasya.

5. ayam evātmanasthitaitirūpeṇa ; then the five syllables nasthitaiti deleted.

6. R.V. 7-66-16 ; M.S. 4-9-20 ; here the R.V. reading is taken up first and then the other reading is taken as an alternative. The verse does not occur in T.S.

7. jadvyāpārakāraṇam.

8. caṣṭa iti paśyati cakṣuḥ, extra after tac cakṣuḥ and before caṣṭa iti paśyatikarmā.

9. cakṣur darśana (no anusvāra).

10. Not traced.

11. sampādayann iti.

12. athavā devādayaḥ dānaśīlānuṣṭhāyinaḥ.

13. M.S. 4-9-20.

14. In śocater dīpti, after śo a letter begun ; it looks like pha ; then it is deleted and cater dīpti follows.

15. P. 5-2-107.

16. ṛturṭur abhidhīyate ; then the first ṛtu deleted.

17. durdaśam iti.

18. śṛṇoti.

19. tathā ca not in the Ms.

20. Not traced.

21. iti not in the Ms.

Page 34.

1. sarvasampatsaṅgatañ jīvamāśyāsyate ; then na inserted between va and mā below the line with a cross mark above the line. Page 18-a ends with sampat. Page 18-b is left completely blank.

2. The words śaradaḥ śatam.

3. M.S. 4-10-2 (and in many more places) R.V. 1-25-19.

4. śunaśśepāsyārṣam yūpe ; then syārṣam deleted and the e mark inserted between śśe and pā below the line ; thus pā becomes po.

5. A.B. 7-16-6.

6. śrūtvā ; then the tail of the ū mark crossed and only the u mark remains.

7. asunpratyayḥāntasya (the ā mark follows the visarga after ya) ; then the visarga deleted.

8. P. 3-1-8.

9. ava iti rūpam. supa ātmana icchatīty avasyuḥ kyacpratyayaḥ.

10. P. 3-2-170.

11. unpratyayaḥ ; then n in un deleted unnecessarily.

12. According to duhiyācirudhi, etc. ; Mahābhāṣya on 1-4-51.

13. āyuṣkaṣkāmo.

14. Page 19-a ends here.

15. nigrahai ; then the first e mark in hai deleted.

16. Not traced ; reading uncertain.

17. taṃsmād iha ; then the anusvāra deleted.

18. kanmaṣo. This is a Malabar peculiarity ; but in some places the word is written kaḷmaṣa also, as in the last line but one on p. 43 in the text.

19. syāt.

Page 35.

1. T.S. 2-1-11-6 ; 5-7-6-4 ; M.S. 3-4-8 and in many other places ; R.V. 1-24-11.

2. bhilaṣim āyur abhidhīyate (ta left out after laṣi) ; read abhidhīyate.

3. āyuāyus tvām.

4. For this alternative interpretation, compare the Niruktabhaṣyaṭīkā of Maheśvara 2-1. Here Maheśvara does not take it as the interpretation of a portion of the Mantra, but only as an independent Laukika statement. If tattvā can be taken as single word, it is surprising that the commentator has not explained the deviation from the Padapāṭha.

5. tanu vistāraḥ itytyasya ; then the first tya deleted.

6. P. 7-2-56.

7. uditoveteīṭoveti (between ve and ṭo, there is both the e mark before and the ī mark above for ta) then the ī mark in it is crossed. In the ve between ṭo and ti, there is some letter, perhaps ṣa between the e mark and the v ; this letter is also scored off.

8. Cf. Note 5 for page 34.

9. tedāśāste ; then the e mark in the initial te deleted.

10. tad evāyur āyaśāste ; then the y between rā and śā deleted.

11. kāmaṃyate ; then the anusvāra deleted.

12. hahariṣcandrākhya ; then the first ha deleted.

13. mamehodaravyādhinā ; then the first ma and the e mark in me deleted.
14. read tasya hodaram.
15. A.B. 7-15-1.
16. havibhabharbhir asmādibhiḥ.
17. ahelatiḥ.
18. krakruddhyatikarmā ; then kra deleted. After this deleted kra and before kru, a letter was written, perhaps kra again ; and it was completely scored off.
19. sarvo hi ko.
20. In stutau.bahustuta, after stutau the letter ha was begun and half written. Then bahustuta follows.
21. P. 1-2-59.
22. aham api hariścandro 'pi.
23. dīrgharghāyuṣau ; then the first rgha deleted.
24. M.S. 4-12-6 ; R.V. 1-25-1.
25. yaccachabdo.
26. yadityasyārthe.
27. N. 1-4.
28. anaika.
29. N. 1-5.

Page 36.

1. pūjāṃdīnām, then the anusvāra in jām deleted.
2. anakarthakau ; then ka after na deleted.
3. Cf. Note 18 for page 2 for reference.
4. piṇḍin instead of piṇḍīm.
5. Not traced.
6. prāpnuvantyibhilaṣitam artham ; then the i mark in ntyi crossed and we have ntya.
7 vivekaśūnyāhṛdaya.
8. vayamiti pīti ; then the i mark in mi and the syllable ti before pī deleted.
9. minamasi.
10. P. 7-1-46.
11. minīmaḥ mi hiṃsāyām. Read with a full stop after minīmaḥ.
12. chāndasada (then da deleted) tvād vidhīyate bahuvacanāt avadhiṣma. Page 20-a ends with dhīyate.
13. dyavidyavihno nāmadheyam.
14. M.S. 4-12-6 ; R.V. 7-89-5.
15. caśabdacśicaścicchabdaparyāyaḥ ; then ścica deleted.
16. kīdṛśam instead of yatkiñcit.

17. hetubhūtakam ityarthaḥ ; then ka deleted.
18. taddhita (no visarga).
19. jane not in the Ms.
20. vayam carāmasi kiñca ; then the i mark in si crossed.
21. suṣṭutyādivat.
22. pūrvasavarṇaḥ.
23. yat tava dharmaśabdaḥ.

Page 37.

1. pratathamā.
2. R.V. 1-164-43 ; 50 ; 10-90-16.
3. luttaptañaḥvanto ; then tta and ñaḥ deleted.
4. vayaṃmityarthaḥ.
5. rīriṣa ; since usually the Padapāṭha form is taken up in the commentary, that form is accepted.
6. pañcāmī ; then the ā mark in ñcā deleted.
7. tasmād enaso hetoḥ.
8. asupratyayāntasya.
9. nakāraścopasarjanaḥ instead of nakakāropajanaś ca.
10. In pāpaparyāyaḥ, the pa of the initial pā was first deleted and a new pa written exactly below it.
11. Ś.B. 14-7-2-3.
12. rīriṣiḥ ; then the i mark in ṣi crossed.
13. rīriṣaḥ.
14. In mā hiṃsīḥ, after sī and before the visarga an e mark (as when combined with a consonant) was written and deleted. Then the visarga written.
15. kanmaṣāpādita. Cf. note 18 for page 34.
16. bandhanāpāyanayana ; then the ya between pā and na deleted.
17. In purassaram, after pu and before writing ra, some letter written and deleted ; it is not clear what letter it is ; it looks like ta.
18. kitavāvāso ; then the first vā deleted.
19. yatdriripur na ; then t deleted.
20. T.S. 3-3-11-6 ; M.S. 4-14-3 ; R.V. 5-85-8.
21. sthānā ; then the e mark inserted between sthā and nā below the line and thus it becomes sthāno.
22. dyusthānaścaścāsti ; then the first śca deleted. Page 20-b ends with dyusthā.
23. N. 8-2.
24. kitavāṣaḥ not in the Ms.

25. śabdārthasyatadrūpam; then ai mark inserted between rtha and sya below the line with a cross mark above the line.
26. naśabdhoyamupamānārthonarthako.
27. dīṣyateretadrūpam.
28. divi instead of dīvi; read dīvi;
29. bhṛtyānāmupajīvanārthoma; then the marks which make up o in rtho deleted.
30. Cf. bharaṇam poṣyavargasya praśastam svargasādhanam.
narakaḥ pīḍane tasya tasmād yatnena tam bharet.
(Attributed to Manu but not found in the Manusmṛti; Manusmṛti edited in the Kashi Sanskrit Series, 1935; App. Page 16, stanzas beginning with bha; also cf. Mahābhārata 12-59-34.
31. yayadvā; then the first ya deleted
32. padapūraṇe.
33. vetyavadhāraṇe not in the Ms.
34. vidyagadma; then dyaga deleted.

Page 38.

1. A.B. 1-6.
2. Anṛtavādine; then the i mark in di crossed; I fear that the scribe has confused between vadane and vādino.
3. pañcapañcānṛte.
4. gavānṛteta; then the t in te deleted and there is left nṛte.
5. sahasrasram; then the first sra deleted.
6. Mahābhārata 5-35-44.
7. syatir amupasṛṣto. I do not know why this qualification is wanted.
8. viṣya mvivimocacaya; then mvi and the first ca deleted.
9. Mahābhāṣya, paspaśāhnika, page 26, line 1. Kielhorn's edition.
10. viśiṣṭasambandhībandhanānı.
11. atha extra before he deva.
12. atha instead of adha.
13. vibhūbhūtim; then the first bhū deleted.
14. ṣṭha instead of ṣṭhā.
15. T.S. 4-1-5-1 and in many other places; M.S. 2-7-5 and in many other places; R.V. 10-9-1.
16. triśirasa ārṣam (then ārṣam deleted) ssindhudvīpasyaivaitat sūktam.
17. vābdhavatam.
18. see mārjāranakulau hatvā cāṣam maṇḍūkam eva ca
śvagodholūkakākāṃś ca śūdrahatyāvratañ cāret

payaḥ pibet trirātraṃ vā yojanam vādhvano vrajet
upaspṛśet sravantyāṃ vā suktaṃ vābdaivatam japet.
Manu. 11-131, 132.

19. sthānana ; then the first na deleted.
20. samāmnāyate.
21. mantrarūpasya ; then rūpa deleted.
22. After heśabda, the leaf is broken till the end of the line and the page ends there. The next page begins nityam. In the Adyar Library transcript I find heśabdaḥ pūrvam and then the break is indicated by blank space. Perhaps thus much was in tact when the transcript was taken in 1930 and the manuscript got further injured after that. adhyāhāryaḥ is only my conjecture. There must be about four syllables after pūrvam. Page 21-a ends with adhyāhāryaḥ (conjectured).
23. pratijñānatvāt ; then, the tva part in tvā deleted and we have nāt remaining.
24. tābhir hi viśvaṃ vya ; for these syllables only the bottom part is seen as the leaf is broken ; the ā mark in vyā is in the next line and is in tact.
25. sarvam sarvam ; then the first sarvam deleted.
26. Not seen in the Atharvaveda.

Page 39.

1. devatā āpādyante.
2. he āpa (no visarga).
3. hetvapadeśa not in the Ms.
4. N. 1-5.
5. pādapūraṇārthatvamaṃ ; then ma deleted.
6. mādyater antarṇītaṇiśabdasyajarthasya ; then śabdasya deleted.
7. bakāravyāpatyā.
8. mayatīti.
9. antarṇītiṇyartho ; then i in ti deleted.
10. bhavati (no visarga).
11. aspu.
12. A.B. 7-13.
13. First written yāḥ ; then ya deleted and ta written just below it.
14. pratyakṣakṛtatvān mantrayasya ; then ya after ntra deleted.
15. ūśabdo.
16. anarthakaḥ kutaḥ tanetyenarthakā.

17. N. 4-7.

18. bhāṣyakāravacanāāt ; then the first of the two ā marks in nāāt deleted.

19. ityarthaḥ extra after dhatta.

20. bahvannemasmākam.

21. tasmādyadyayā ; then the first dya deleted.

22. Not traced.

23. maramaṇīyāya ; then the initial ma deleted.

24. paśyatikarmaṇorasunpratyayāntasya ; then the ra after ṇo deleted.

25. kakāraścopajaganaḥ ; then ga deleted.

26. bhagavatāditya ; then the ta in tā deleted and da inserted between ta deleted and the ā mark after it, below the line.

27. cakṣurdhattetyanuṣaṅgeḥ ; then e mark in geḥ deleted.

28. lokāmātṝṇām.

29. prasādenākṣayaṃmannam ; then the anusvāra in yaṃ deleted.

30. yo vaśśivatamarasaḥ (this is the pratīka given) ; page 21-b ends with this.

31. T.S. 4-1-5-1 and in some other places ; M.S. 2-7-5 and in some other places ; R.V. 10-9-2.

32. yaḥ vaḥ not in the Ms.

33. After sambandhī the leaf is broken and maḥ is the first syllable seen after the break. Bottom portion of tiśeṣaḥ is decipherable. śivata I have inserted ; this is completely gone.

34. antarvyāpattirvakāraṇa ; then e mark inserted between kā and ra below the line.

36. guṇābhāvāśca ; then ā mark in vā deleted.

36. gasukhātiśayahetuḥ ; then the initial ga deleted.

37. rasam instead of rasaḥ.

38. śrūyata ; then e mark inserted between ya and ta below the line ; this instead of śruteḥ.

39. ṣaṣṭhīvataṃvārasam ; then vā between ṣṭhī and taṃ deleted ; I think that the reading should be tasyaikadeśam tam vā rasam after ṣaṣṭhī.

Page 40.

1. mātaterā ; then ta in te deleted and we have mātaro.

2. ḍṛṣṭopakāriṇyṇyasatyaḥ ; then the first ṇya deleted. The first ṇya was imperfect and the scribe tried to correct it : then he deleted it.

3. ārogyādidhanena.

4. bhājayati.

5. T.S. 4-1-5-1 and in some other places; M.S. 2-7-5 and in some other places; R.V. 10-9-3.

6. N. 2-1.

7. dvīdvitīyaikavacanasya; then initial dvī deleted.

8. aram not in the Ms.

9. kapilikādiṣu; I have not been able to see such a gaṇa. l for r is given by P. in 8-2-18*ff*.

10. gagāma.

11. caca; then the first ca deleted.

12. The end of the line is broken; the top portion is decipherable. Page 22-a ends with amṛta; tva is in the next page. Not traced.

13. R.V. 10-9-4. The verse does not occur in T.S. or M.S.

14. bahuvacanasthāne:

15. rājñaḥ instead of patnyaḥ.

16. T.B. 1-1-38. Read patnya instead of patnaya.

17. āsanniti; then n after āsa deleted.

18. abhipūrvādicchate; (no visarga).

19. abhiṣṭvaye; then the v mark in ṣṭva crossed.

20. abhilaṣitāyaya; then the first ya deleted.

Page 41.

1. ityarthaḥbhiprāyaḥ; then rthaḥ deleted.

2. ṛṇasandhitvāt; then an anusvāra and ba inserted between sa and ndhi below the line.

3. In devebhyaḥ after ve something written and scored off; perhaps it is bha; then there is bhyaḥ.

4. Not traced.

5. pradadvayametat; then the r mark in pra scored off.

6. tasya instead of kasya.

7. royoriti; then ro deleted.

8. vināśāntartha; then nta deleted.

9. ṣaṣaṣṭhyekavacanam; then the initial ṣa deleted.

10. pañcamyekavacanam yāvanamityavagamaḥ; then vā inserted between vacanam and yāvanam.

11. vināśāsterthasya; then sta in ste deleted but not the e in it.

12. yutamasyasya; then the first sya deleted.

13. Why yutā vā? Perhaps a noun is left out.

14. tathā ca tathā ca.

15. In niruktabhāṣyakāra, the final ra deleted and another ra written just below it.

16. rogāṇā (no anusvara).
17. N. 4-21.
18. abhiśabda (no visarga).
19. yāvavanam; then the first va deleted.
20. bhayādanayanañca.
21. Page 22-b ends with a in asmākam.
22. M.S. 4-9-27; R.V. 10-9-5. The verse does not occur in T.S.
23. The three words īśānā īśvarāḥ. vāryāṇām not in the Ms. After the full stop concluding the commentary on the previous stanzā, the pratīka iśānā vārynaṇām is given and what follows is vṛṇāter etad rūpam.
24. varaṇīyānāmmuktāpravālādīnām; then mmaṇi inserted between nā and mmu below the line.
25. varaṇīyānāmevam; then meva deleted.
26. T.B. 3-2-5-2.
27. nirukte instead of nirukto.
28. See page 26 in the text under stanza 1 of the 2nd Kalpa.
29. pradarśanārthaḥ instead of pradarśanārtham.
30. vadhārayanti; then the initial va deleted.
31. sarvaprāṇināniväsa ityajīvanañca; then itya deleted.
32. abhisarvāṇi.
33. Not traced.
34. itthamtthambhūtā; then the first ttham deleted.
35. Mahābhāṣya under 1-4-51.

Page 42.

1. M.S. 4-10-4; R.V. 10-9-6 (also 1-23-20); the stanza does not occur in T.S.
2. sthānā instead of sthānānām.
3. udakānām udakānām.
4. bheṣajā not in the Ms.
5. nidignagdhikādiṣu. There is a medicinal plant called nidigdhikā. That cannot be what is meant here. There is reference to vidagdha in Aṣṭāṅgahṛdaya, Śūtrasthāna, Ch. 8, stanzas 26 and 27. So I have changed the reading to vidagdha.
6. Cf. Aṣṭāṅgahṛdaya, Cikitsāsthāna, Ch. 6, Stanzas 77 and 78.
7. udakenvana instead of udakendhana.
8. In meghodara after da the letter ga begun and half written; then it was deleted and ra written after that.
9. vijṛmbha instead of vijṛmbhaṇa.
10. viśvasambhuvam,

11. bhabhāvayitāram; then the initial bha deleted.

12. R.V. 10-9-7 (also 1-23-21); the stanza does not occur in T.S. and M.S. It occurs in K.S. 12-15.

13. The leaf is broken after āpaḥ pṛṇī. Then rpaṇe is in the next line. In ta prīṅ ta the top portion is visible.

14. varūthatham; then the first tha deleted.

15. After tanve śarīrā the leaf is broken. Top of ya is visible. The broken portion can contain about sixteen syllables; perhaps the scribe has not written up to the end of the line and the missing syllables are only ya mama jyo. Page 23-a ends here; k in jyok is what begins the next page.

16. jyokcchabebdā instead of jyokśabdo; perhaps the scribe forgot to delete the ba in be before bdā.

17. līrghakālam.

18. parātmarūpam.

19. P. 3-4-11.

20. The syllables ti in iti and tu in tumarthe are gone as the leaf is broken; the bottom part is visible.

21. gamiṣyāma.

in T.S. or in M.S.

22. R.V. 10-9-8 (also 1-23-22). The stanza does not occur

Page 43.

1. In rodhayatetyarthaḥ, the initial syllable looks more like śo than like ro.

2. yatkiñci; then the i mark in ñci crossed.

3. duritam extra between yatkiñca and mayi; or a better way of emending the reading will be to keep duritam here and take away pāpam iti vākyaśeṣaḥ.

4. druha not in the Ms.

5. jñānājñānena instead of ajñānena.

6. nāśayetyarthaḥ; between the e mark and ya in ye there is a letter written and scored off indecipherably; then te inserted between ye and tya below the line with a cross mark in ye.

7. āhepā instead of āpo. Evidently the scribe forgot to delete ha in he.

8. R.V. 10-9-9 (also 1-23-23); the stanza does not occur in the Yajurveda.

9. meghodaratvamapi.

10. āgatya ca mām.

11. See page 10 in the text under stanza 10 in the first Kalapa.

12. yuṣmatprāsādādaham; then the ā mark in prā crossed.

13. This colophon is exactly as it appears in the Ms.

Page 45.

1. These headlines are not in the Ms. They are added by me.
2. This is how the Ms. begins. It is in continuation of the colophon of the previous Kalpa in the same line.
3. A.B. 3-8.
4. See āśvalāyanaśrautasūtra, Ch. I, Khaṇḍikā 5 and 6.
5. R.V. 6-16-34.
6. Page 23-b ends here.
7. Not traced; cf. Ś.B. 5-3-1-1: agnir vai devatānām anīkam.
8. vṛkteḥ.
9. papāpāni; then the initial pa deleted.
10. śrūyaśyayate; then śyaya deleted.
11. A.B. 4-4.
12. pāpmeneti; then the e mark in pme deleted.
13. manovākkāyajānikarmakṛtāni; then the ā mark in jā and the syllable ni deleted.
14. megheghā; then gha part in ghe deleted.
15. Before jaṅghanat, there is savam extra.
16. Cf. P. 3-1-22.
17. N. 7-10.
18. vṛtromasutram; then the e mark before and the ā mark after in tro deleted.
19. putratram; then the first tra deleted.
20. T.B. 2-6-6-1.
21. Not traced.
22. prāptaprāptum iṣyate.
23. draviṇeṇā; then ṇa in ṇe deleted.
24. havirlakṣaṇahavimātmana; then havi between ṇa and mā deleted.

Page 46.

1. Cf. P. 3-1-8.
2. P. 3-2-160.
3. panatiḥ instead of panāyatiḥ.
4. vividhayā ścitrayā stūyastutyā; then stūya deleted.
5. stūyamānayā; then yā deleted.
6. See page 33 in the text under stanza 8.

7. atiteitejasvitayā (there are both the e mark before and the i mark above ta after ati and before te); then the ti in ati and the e mark following it (i.e., the e mark in the syllable where ta has e mark before and i mark above) deleted.

8. āhvayatir arcatikarmā.

9. āpramukhyena.

10. In abhiṣṭuta the leaf is broken and for the first three syllables only the top portion is seen; but they are decipherable. ta is in the next line.

11. Not traced; vardhate instead of vardhante.

12. vīryavṛddhohagniḥ; then ha deleted.

13. vṛtyārtham instead of vṛtrārtham.

14. R.V. 1-91-5.

15. Page 24-a ends here; the scribe stops at half the line; a few marks follow to show that the rest of the line has been left off.

16. palayitā. For a fuller explanation of the word see page 49 of the text under stanza 9.

17. In brāhmaṇānāñ ca, after bra the leaf is broken; the extreme bottom of the letters are seen. ñca is in the next line. From the bottom portion of the letters, they can be deciphered.

18. Not traced. Cf. soma oṣadhīnām adhirājaḥ Gop. Br. (uttarabhāga) 1-17 and somo vai rājā oṣadhīnām K.B. 4-12 and T.B. 3-9-17-1.

19. T.B. 1-7-4-2; 1-7-6-7.

20. The Ms. reads: soma oṣadhīnām adhipatiḥ somarājāno brāhmaṇāḥ iti. I have split up the quotation into two.

21. vṛtrahā vṛtram hatavān vṛtrahā ca.

22. madhyamasthānendrasya.

23. pratipadyamānamāno.

24. vṭrahe extra before vṛtrahety ucyate.

25. prakāśayiyitā; then the first yi crossed and also deleted.

26. kratur ity ucyacyate; then the first cya deleted.

27. prasīdāsamasmākam iti; then sama between dā and smā crossed; sa is also deleted. The second letter that is crossed looks like nma and not like the simple ma.

28. R.V. 8-44-12.

Page 47.

1. N. mentions venaḥ, asunītiḥ, ṛtaḥ and induḥ as ahavirbhāk devatās; see N. 10-42. See also page 53 in the text under stanza 14.

2. purāṇena gīyatetena (then the first te deleted) kena.

3. manyatetastutei (there is the e mark before and i mark above ta after stu) karmano; then the ta part in te following manya deleted; the e mark before ta following stu also deleted.

4. manipratyayaḥ instead of maninpratyayāntasya.

5. lakṣakṣeṇena; then the kṣa after la and the e mark in kṣe deleted.

6. sobhamānaḥ; then sa in so deleted and śa written just under it.

7. svasvām; then the first sva deleted.

8. śabau.

9. In vibhakti, the syllable vi missing in Ms.

10. yasya sa (no visarga); page 24-b ends here.

11. lokeṣu extra before lokapālatvāt; before lokeṣu, there is some letter written and scored off; it cannot be made out. It is not the visarga after sa on the previous leaf.

12. The kṛt ka is enjoined in P. 3-1-135-136; 144; 2-3 ff.; 77; 3-83. prā pūraṇe is not mentioned here.

13. Not traced.

14. vāvṛte.

15. Āśvalāyanaśrautasūtra 1-5-29.

16. juṣāṇaḥ not in the Ms.

17. T.B. 1-1-9-6; 1-4-4-4.

18. yadghardadghṛtamiti; then dgha and rda deleted.

19. ṣaṣṭhīśrūyaterbhāgam iti śeṣaḥ.

20. ājyabhāga itihiśrūyate instead of ājyasya bhāgam.

21. aśnāśnātu; then the second śnā deleted. Usually it is the first of a repeated syllable that is deleted.

22. R.V. 1-91-11.

23. vallabhāḥ extra after vayam.

24. vardhamayāmaḥ; then ma after rdha deleted.

25. mṛla sukhanetācchāda (then da deleted) līkapratyayaḥ. Cf. Un. 4-25.

Page 48.

1. arpitāḥ.

2. candramasi tu viśaḥ.

3. āśvalāyanaśrautasūtra 1-5-29.

4. In the Ms. after the full stop concluding the commentary on the previous stanza, there is juṣāṇaḥ somaḥ ājyasya bhāgam. This juṣāṇaḥ somaḥ is the pratīka of the mantra; and the commentary begins only as ājyasya; or the mantrapratīka is not given

in the Ms. I give the mantra in full and then begin the commentary as juṣāṇaḥ somaḥ ājyasya bhāgam.

5. R.V. 8-44-16.

6. The Ṛṣi is not given for this mantra. The Ṛṣi is virūpa āṅgirasaḥ. Page 24-a ends with pṛthivīsthānasya. After pṛthivī the leaf is broken; but from the ends of strokes on the top that are visible the three syllables can be made out; it is only a guess from the strokes. The next page begins sambhogarūpeṇa.trailokyeśvaram instead of trailokyaiśvaryam.

7. In devānām the da part of de and the va part in vā are completely missing, as the leaf is broken. The Adyar Library Transcript taken in 1930 has bhogānām instead of devānām, which can be only a guess of the scribe. The word must be devānām and from the bottom parts that are seen the word can be so made out.

8. suhṛdayaya; then the first ya deleted.

9. A.B. 7-16.

10. paryāyayaḥ; then the first ya deleted.

11. sāāmarthyāt; then the first of the two ā marks in sāā deleted.

12. sannikarṣārthasyaninirdeśāt; then syani deleted.

13. āhavanīyātmano; then the e mark in no deleted.

14. sabandhaṣaṣṭhyeṣā; then the anusvāra inserted below the line just under sa.

15. hyannannapānasya; then the first nna deleted.

16. evamapā (no anusvāra).

17. jinvanti.

18. jinvatiḥ karmā.

19. bhakṣaṇam bhakṣyate.

20. bhakṣayatvityarthaḥ.

21. sthāvarajaṅgamāṇī.

22. jinvitiḥ; then the i mark in nvi crossed.

23. yajñaścavacasaśca.

Page 49.

1. R.V. 10-8-6.
2. bhuvaḥ not in the Ms.
3. bhūtaśabdasya; then ta deleted.
4. bhavateḥ not in the Ms.
5. rarajaśśabdena; then the initial ra deleted.

6. tarpayatyarthaḥrthaḥ ; the first rthaḥ was spoiled in writing as the leaf is bad ; so it is deleted ; then space left blank for an inch and rthaḥ written again in the same line :

7. Page 25-b ends with śrū.

8. vṛṣṭimīrayamudīrayati ; then mīraya deleted.

9. T.A. 5-10-6.

10. tadā instead of kadā.

11. bhavatītyucyate.

12. Nigh. 1-15. vāyavo instead of vāyoḥ.

13. sacase bhajasi sacasa iti sevārthasevāśa (then śa deleted) sa śivābhiḥ.

14. yatreti śa (then śa deleted) statre statre ddhyāhāryam.

15. rasaśca nekatā ; then ka deleted.

16. dhārayatita (then the last ta deleted) instead of dhārayasi.

17. svaśabdenāditya.

18. kiñcañca ; then the first ñca deleted.

19. In cakṛṣe karoṣi, between cakṛṣe and karoṣi the syllables havya were written and completely crossed ; then karoṣi was written below the line just under havya crossed with a cross above the line after cakṛṣe ; then this karoṣi below the line was also crossed.

20. haviṣica.

21. R.V. 10-121-10.

22. prajāpatima (then ma crossed) rmadhyamasthānaḥ.

23. pālāyitā ; then the ā mark in lā deleted.

24. pātes tṛni hrasvasva (then the first sva deleted) tām ; the last letter looks more like taṁ than like tvam.

25. artha sa eva ; note the derivation of the word pati under stanza 2 on page 46 in the text. Can this be the etymology of pati ?

26. netipātordharcenāntena sambadhyate ; then nā deleted.

27. tvat not in the Ms.

28. jarāyujānītyanyaḥ.

29. viśvāṇyaśchandasi ; then ṇya deleted.

30. P. 6-1-70.

31. viśvā (there is no ni).

Page 50.

1. babhūvetyākhyatena ; then e mark inserted between tyā and khya below the line so that there is khye instead of khyā.

2. tā not in the Ms.

3. yogyārthosambandho.

4. In yacchabdo 'dhyāhāryaḥ the da in bdo missing as the leaf is broken.

5. Page 26-a ends here.

6. In paribabhūva na the second half of ba and the two syllables bhū and va missing as the leaf is broken.

7. paryakṣat.

8. rakṣatiyitum.

9. dhanamūtalatvāt ; then ta deleted.

10. See Note 8 for page 20 of the text.

11. dhanamūlāḥ sarvāḥ kriyā iti.

12. The printed editions have viśvasṛjjīvadhanyaḥ and in the commentaries of Sāyaṇa and of Bhaṭṭabhāskara the word is viśvasṛt. But in this commentary the word is clearly written as viśvasṛk. In Malabar the word is current as viśvasṛk ; even in Amarakośa the Malabar reading is vidhātā viśvasṛg vidhiḥ instead of vidhātā viśvaṣṛḍ vidhiḥ, in spite of P. 8-2-36 according to which the form ought to be viśvasṛṭ and not viśvasṛt). In Prakriyāsarvasva Nārāyaṇabhaṭṭa justifies the form viśvasṛk.

13. T.B. 2-8-1-4.

14. pṛthivyādayastrayeyāpi ; then ya part in ye deleted.

15. antarikṣemeva ; then the e mark in kṣe deleted.

16. trailokyekya ; then kya part in kye deleted.

17. protādibhiravāntara.

18. prācyādyaṣṭāvapistva (then stva deleted) diśastvadadhīnā.

19. paparāvataḥ ; then the initial pa deleted.

20. dadūravacanaḥ ; then the initial da deleted.

21. samīpasthānītyarthaḥ.

22. upasargāśchandasi.

23. P. 5-1-118.

24. nivatā.

25. udgatānyutcchritāni (then the three syllables cchritāni deleted) cchritāni.

26. yatkiñcidantaraṇḍavastuvartivartivastu ; then vastuvarti after raṇḍa and before varti deleted.

27. itthatthambhūtaḥ ; then the first ttha deleted.

28. See note 12 above.

29. Page 26-b ends with bhūta.

30. prāṇaḥm ; then the visarga deleted.

Page 51.

1. asmākā was first written ; then the ā mark in kā was deleted and the anusvāra was inserted between ka and the deleted ā

mark on the line. Usually in such cases the insertion is below the line.

2. R.V. 1-39-9.
3. agnisanā ; then sa deleted.
4. The Ms. reads devatā instead of devā ; N. 7-10.
5. P. 6-3-27 ; the sūtra is only īdagneḥ somavaruṇayoḥ.
6. teha ; then the ta part in te deleted.
7. P. 7-1-39.
8. agnīṣomāau (before ma there is the e mark and after ma there is first ā mark and then the mark which along with the preceding e forms au); then the unwanted ā mark immediately following ma deleted.
9. See P. 6-3-84.
10. samānasamānavedasau ; then the first samāna deleted.
11. haviraṣkāvityarthaḥ ; then ra deleted.
12. stutyarthavā.
13. babhūvathuritatyanena ; then ta after ri deleted.
14. dvitīyatīyāsaptamyarthe ; then tīya after dvi deleted.
15. See P. 5-4-55 and 56.
16. Page 27-a ends with sami.
17. bhinnasthānnanāvapi ; then nna deleted.
18. R.V. 1-93-5.

Page 52.

1. kathyakathyate ; then the first kathya crossed.
2. yuvamyuvānītim ; then nīti in yuvānītim deleted.
3. grahanakṣatratānarāvṛndāni ; then na between tā and rā deleted.
4. samānakarmarmāṇau ; then rma after ka deleted. Usually rma is written in Malayalam as a double ma with a dot above ; here there is only a single ma in each of the two rma syllables.
5. sāmarthyayeyāgena ; then ya in ye deleted.
6. yuvām eva nna sindhūn ; then nna deleted.
7. gaṅgādyāḥ.
8. prabhṛtīn nna samudrān ; then nna deleted.
9. Perhaps a word like vadanti missing after iti.
10. abhilaṣitanaumabhidhīyate ; then nau deleted.
11. ktinpratyayāntasyaisyatadrūpam ; then sya part of syai deleted.
12. abhihanenarūpatvāt.

13. Cf. P. 3-1-101. Śvetavanavāsin on Uṇādi 5-60 (Madras University Sanskrit Series No. 7, Pt. 1): vader nañpūrvād yat; thus the root according to this commentary on Uṇādi is vad.

14. Vārtika on P. 8-2-32. hṛgrahorbacśandasītiñchandasīti; the letter after rbha looks like cśa; the śa part below the line is quite clear; the letter on the line must be ca; it is completely scored off. The next three syllables which are not wanted are not deleted.

15. bhakārarādeśo; then ra after kā deleted.

16. bandhādasmānitatyarthaḥ; then ta after ni deleted. Page 27-b ends with dasmāni.

17. R.V. 7-94-7.

18. N. 7-10; the Ms. reads devatā instead of devā.

19. chāndasāñ cakāralopaḥ.

20. ṣaha marṣaṇe occurs in the Dhātupāṭha 1-905 and 10-267; but not the qualification abhibhave chandasi.

Page 53.

1. īśatetākhyātena.

2. duśśaṃsam.

3. ucyanteta īśata īśa (then follows the mark for e) īśa (then all the letters after īśata īśa deleted) aiśvarye.

4. mābhūvavan; it is not clear whether it is vavan or tvavan.

5. sādhūnasmānṃste.

6. prasaprapraśādena; then prasapra in the beginning deleted.

7. gīrbhiḥ vivapraḥ; then va between vi and pra deleted.

8. R.V. 7-93-4.

9. Not traced. Cf. note 1 for page 47 in the text. evava; then the first va deleted.

10. Page 28-a ends with pramati; the anusvāra is in the next page.

11. saṃsārabhedachedamatimbandhacchedamatim; then bhedachedamatim deleted.

12. icchamāna (no visarga).

13. In īṭṭe īdir adhyeṣaṇakarmā there is a mistake which is corrected. In Malayalam ī is written as a ra with two small circles one before and the other after ra. In both these ī syllables there are two such small circles following ra besides the circle before ra; then the first of the two circles following ra deleted in each case.

14. prārthayatevahārakṣarūpeṇa; the reading given in the text is only my conjecture.

15. yasassādhanam; then sa after ya deleted and śa written just under it.

16. The sūtra occurs in P. 6-2-141 ; 6-3-26 ; 7-3-21. The relevancy of quoting the sūtra here is not clear. In the first place the sūtra prescribes accent for both the members of a dvandva compound ; in the second place the ā in cases like indrāvaruṇau is prescribed. Here the ā in indrāgnī is by the ordinary sandhi process. In the third place the sūtra prescribes vṛddhi for the vowel in the initial syllable like āgnimāruta.

17. In vṛtrahaṇā before vṛ, the syllable a begun, half written and then deleted.

18. āmantritaprathamādvivacanasya sthāne supām ; then sthāne deleted.

19. P. 7-1-39.

20. pāpasyā ; then the ā mark in syā deleted.

21. ca sāhacaryeṇāgnir api ; then the initial ca deleted.

22. suvaryajrā ; then rya deleted.

23. vajreṇa pūrveṇa suvajrau.

24. āyudhasā āyudhasāmānyavacano ; then the first āyudhasā deleted.

25. asmā (no n).

26. nnu instead of nu.

27. ityatyasyaitadrūpam.

28. stutaiḥ instead of stutyaiḥ.

29. navai (no visarga).

30. pūrva ityarthaḥ ; then ai mark inserted between pū and rva below the line and ri inserted rva and i below the line, with a cross mark above the line in both the cases ; then i before tya deleted.

31. deṣṇeḥ.

32. deyeḥ.

33. sāmarthyāddhaneḥ.

Page 54.

1. rayi (no anusvāra).
2. R.V. 1-8-1.
3. indrandra ; then the first ndra deleted.
4. irādānādadiguṇa ; then the da between dā and nā deleted.
5. Page 28-b ends with dvi.
6. See page 26 of the text under stanza 1.
7. akṣayayamityarthaḥ ; then the first ya deleted.
8. ūtaye ūtiravate.
9. Cf. Vārtika for P. 8-2-32.
10. sambhajinīyaṃ ; then i mark in ji crossed.

11. putrākhyatandhanam; then ta between khya and ndha deleted.

12. maharṣaṇaśīlam; then ha crossed.

13. In sarvairātmaguṇairupetam after rā the syllable tths written; then it seems the scribe tried to correct it into tma; then it was crossed and tma written after it.

14. varṣiṣṭhamitiśayena; then i mark in mi crossed.

15. tataḥ extra after ātmanaśca and before tathā hi.

16. niparaṇādvāyante; then yante deleted.

17. N. 2-11.

18. In punnāmno after nnā and before the e mark in mno the letter nma written and crossed; then mno written after that.

19. trāyate punaḥ sutaḥ; then punaḥ deleted.

20. Manu 9-138; the reading in the printed edition is svayameva instead of pūrvameva.

21. Page 29-a ends here.

22. R.V. 10-180-1.

Page 55.

1. sahatirabhibhāve.

2. niravativātava extra after abhibhave (the Ms. has abhibhave) and before prakarṣeṇābhyabhavaḥ.

3. puruhūte; then the e mark deleted.

4. In bahubhiḥ, ba begun, half written and then deleted; then the ba written after that.

5. In yajamānaiḥ, there are three e marks preceding na instead of the two needed to make ai.

6. śatrūtrūn; then the first trū crossed.

7. balavānma instead of balanāma. śuṣma between te tava and śuṣma iti not in the Ms.

8. śuṣenpratyayaḥ instead of śuṣeḥ manpratyayaḥ.

9. sānmayaugikam; then nma deleted and a small m (to represent anusvāra) inserted between sā and nma deleted, below the line.

10. vacanassāmarthyāt.

11. rātirdānamnam; then the first nam deleted.

12. ābhara; then the first ra deleted.

13. asmākamitiśśeṣaḥ; then of the two śa letters written one below the other to make up the double śa in śśe the top one (which is on the line) is deleted. This may mean that the entire double śśa is to be deleted. But here the scribe must have meant that the top one is to be deleted and the one below the line is to be retained.

14. dakṣinena.

15. dāśateḥrdānārthasya.

16. In pitṛ, before writing pi the letter pṛ was begun and before finishing it was deleted and pi written after that

17. A better reading would be to insert iti also after devapitṛmanuṣyebhyaḥ. Cf. N. 1-7.

18. Un. 1-7. vasaterācchādanārthasyāṇādika ; then e mark inserted below the line between rtha and syā ; yet we have only syo and not syau.

19. After tatsarvam the letter va written and deleted ; then as the leaf is bad for writing, the next letter begins an inch and a half after ; what begins is ndoṣajātam.

20. sāmartharthyād antarikṣacāriṇyo.

21. antirikṣacarāṇām.

22. This is the name of a river. See Aṁarakośa 1-10-33. In the Ms. vā is after bāhudetyevamādīnām and not after bhūcarīṇām.

23. bhūbhū (then the first bhū deleted) cacacarāṇām (then the first two ca syllables deleted).

24. kṣārodadhiprabhṛtītīnām ; then the first tī deleted.

25. revaravatīnām ; then the ra part of re and the va following this deleted.

26. maṇimuktāḥpravālādinā.

27. After vyākhyeyam, the syllable ye written and deleted and then about an inch in the line filled with full stop marks. Page 29-b ends here.

28. R.V. 10-152-4.

29. śāsayārṣarṣam.

30. Cf. Vārtika 6 under P. 3-1-26.

31. P. 6-4-51.

32. ṇeraniṭṭaṭīti ; then ṭṭa deleted.

33. yacchayaccha (the word is repeated).

34. nimayamaya ; then ma after ni deleted.

35. apasārarararayetyarthaḥ ; then the first two of the three ra syllables deleted.

Page 56.

1. P. 3-1-8.

2. kāmayayenta ; then ya in ye deleted.

3. tena samarthāḥ extra after kāmayante and before tān

4. abhidaḥāsati ; then the visarga is deleted and what remains is abhidāsati.

5. dāsyatiḥ.
6. abhidhadāsati ; then dha deleted.
7. bādhadhata ; then the first dha deleted.
8. R.V. 10-180-2.
9. madhyamāsthānaḥ ; then the ā mark in mā deleted.
10. mārṣergatikarmaṇo.
11. upariṣṭādupacāratvāt ; then ā mark unnecessarily inserted between pa and cā below the line with a cross mark above the line.
12. See N. 1-4.
13. prāṇiṃvadhamuddiśya ; then the anusvāra in ṇiṃ deleted.
14. Page 30-a ends here.
15. After vindhyādiḥ some space left blank as the leaf is bad and tatra sthāyī begins in the same line after the blank.
16. nāma idam ; then the i deleted and the e mark inserted between nā and ma below the line with a cross mark above the line.
17. na kvacic carati ; the meaning is that it is not in some places (only) that he wanders.
18. tasminhagantavye.
19. samīpasye (then the ya mark crossed) mī (then mī deleted) mīpasaptamyeṣā.
20. Cf. Mahābhāṣya on 1-3-11 ; 1-4-42 ; 4-1-48.
21. kūpepa (then pa part in pe deleted) gargakūlamitivat
22. In vākyatāyai, a new ā mark inserted below the line between ta and its ā mark with a cross mark above the line. The original ā mark is also retained.
23. yacchabdāvadhyāhāryau.
24. parasyāḥ parasyāḥ ; then the second parasyāḥ deleted. Note that usually in such cases of repetition, it is the first that is deleted.
25. parāvata etadviśeṣaṇam.
26. vīryaryavṛddhassan ; then the first rya deleted.
27. tīkṣīkṛtya.

Page 57.

1. pavivim ; then the first vi deleted.
2. śatrunikāyeṣu. It is true that the reading in the Ms. is not without a sense. But śatrukāyeṣu seems to be the better reading.
3. śatrūtrūn ; then the first trū deleted.
4. tāḍ not in the Ms.

5. madotsedhayuktānpratiyodhanasamarthān extra after māraya and before tataśca
6. nirutam.
7. See page 23 of the text under stanza 28, first Kalpa.
8. durbalān extra after saṅgrāmakāriṇaḥ and before pratiyodhanasamarthān. Or the reading should be to retain durbalān and instead of pratiyodhanasamarthān to have pratiyodhanāsamarthān.
9. nudasva instead of vinudasva.
10. Page 30-b ends here.
11. mahāyai ; (the nasal mark follows ya); then ya deleted.
12. R.V. 8-6-1.
13. vathsatthsasyārṣam ; then thsa deleted. mahān not in the Ms.
14. Not intelligible.
15. tathā ca śrūyate not in the Ms.
16. Not traced.
17. ūrjaternyagbhāgbhāvārthasya ; then the first gbhā deleted. Dhātupāṭha 10-6 is ūrja balaprāṇanayoḥ.
18. balaperyāyaḥ ; then the e mark in pe deleted.
19. In śatrujātam before śa some syllable completely scored off and also deleted.
20. itiśeṣaḥtyarthaḥ ; then tiśeṣaḥ deleted.
21. yacchabdaśruteḥāstacchabdo 'dhyāhāryaḥ ; then the visarga and the ā mark after teḥ deleted.
22 vṛṣṭimā iva extra after parjanyaḥ and before tarpa.
23. tṛpayatīti instead of tarpayatīti.
24. jararyetpratyayāntam, then ra after ja deleted.
25. This is not the derivation usually given. Cf. N. 10-10 ; Un. 3-102 (Madras University Sanskrit Series, No. 7, Pt. 2), Un. 3-96 (1.c.Pt.1) ; Un. 3-2-8 and 3-8 (1.c.Pt.6.).
26. prarjanyo ; then r mark in pra crossed.
27. vatthasya.
28. R.V. 10-50-4.
29. chāndasatvātdaḍabhāvaḥ ; then t after tvā deleted.
30. See under stanza 8 on page 49 of the text for the same explanation of the word.

Page 58.

1. Not traced.
2. Page 31-a ends with yajñe.
3. A.B. 5-34.

4. viśvamasmin ; then ma after śva deleted.
5. bhare not in the Ms.
6. bhara iiiti; then the first two of the three i letters deleted.
7. anvenvaṣṭavyam ; then nva part in nve deleted.
8. śāyitavyatvāt.
9. bhavatiradabhipūrvaḥ ; then da deleted.
10. ititi ; then the first ti deleted..
11. śabdasyopasarjanammātre ; then the anusvāra deleted.
12. dyātakā iti ; then e mark inserted between sya and dya below the line.
13. prayogo 'pi.
14. R.V. 10-142-4.
15. The word niṣkauśāmbi occurs many times in the Mahābhāṣya. But in the discussion of this point (under P. 1-3-1) the word is not given as an example.
16. See in this connection Maheśvara's Niruktabhāṣyaṭīkā 1-3.
17. Page 31-b ends with saṅge.
18. sarveṇāmupasargāṇam ; then ṇa of ṇā in sarveṇām deleted and ṣa written just under it.
19. Cf. P. 5-2-127.
20. bhridheyante.
21. yodha is the common word.
22. See the note preceding this.
23. upadeśā ; then the ā mark in śā deleted. upadesadānāt instead of upadeśanāt. T.B. 2-3-1-3.

Page 59.

1. cāyita ; (no ā for ta).
2. itthambhūtatvam instead of itthambhūtam tvām.
3. R.V. 10-2-1.
4. sve svam ; then the e mark in sve deleted and after the sva in sve and before sva in svam anusvāra inserted below the line.
5. atiyana ; the śa and e mark inserted between ti and ya below the line.
6. ṛtūtanām ; then ta after tū deleted.
7. palayitā instead of pālayitaḥ.
8. indrassovaruṇaḥ ; then mo inserted between sso and va below the line. Page 32-a ends with varuṇaḥ.
9. N. 7-8.
10. svadevānām ; then the initial sva deleted.
11. ājayiṣṭhiḥ ; then the i mark in ṣṭhiḥ crossed.

12. R.V. 6-15-14.

13. madhyamapuruṣayogātvamiti caitasya; then t inserted between gā and tvam above the line. Usually the insertions are below the line.

14. agniragrampraṇayanamsthānam.

15. nirupamam kṛtīn nayati; then su inserted between mam and kṛ below the line, with a cross mark above the line.

16. See Mahābhāṣya, Vārtika in the form of kārikā under P. 1-4-51.

17. aadya; then the initial a deleted.

18. pravevaśane; then va in ve deleted.

19. māhā (then a letter is written and scored off completely; perhaps it is ta; then karmakatvasmaraṇāt; then karmakatvasmaraṇat deleted. All these letters—the one scored off and those deleted—enclosed (within brackets) ·tmyeṅa.

20. praveṣṭāā; then the first of the two ā marks deleted in ṣṭāā.

Page 60.

1. dhvaramitirhiṃsākarmā; then mi deleted.
2. sā extra after karmā and before hiṃsā.
3. mīmāṃsākā; then the ā mark in sā deleted.
4. Mīmāṃsāsūtras 1-1-2.
5. smaryate ca not in the Ms.
6. iti not in the Ms.
7. Manu 5-22-39.
8. R.V. 1-162-21.
9. saśāstrastra (then the initial sa deleted, but not the extra stra); vaśādahiṃsasā (then sa after hiṃ deleted).
10. Page 32-b ends with śe.
11. ceśācer (then ca in the initial ce deleted) asipratyayaḥ.
12. tataḥ sambandhiguṇaḥ.
13. tathā ca śrūyate not in the Ms.
14. Not traced.
15. kevalamadyava; then ai mark inserted between ma and dya below the line.
16. kiñca instead of kin tarhi. Then ka begun, half finished and then deleted; then tva hi instead of tvam hi.
17. yayasmāt; then the initial ya deleted.
18. adhyāhāryaḥm; then the visarga deleted.
19. P. 7-1-39.
20. sululugityākāraḥ; then the first lu deleted.

21. T.B. 3-7-11-5.
22. mahiyanā.
23. P. 7-1-39.
24. bhūtirityanena.
25. vibhūtirityucyate.
26. śerlorlāpaḥ; then the rlā part in rlo deleted.
27. prāpaya not in the Ms.
28. N. 7-8.
29. This colophon is exactly as it is in the Ms. Page 33-a ends with kalpaḥ.

KALPA IV

Page 61.

1. These headlines are not in the manuscript; they were added by me.
2. This is how the manuscript begins.
3. Not traced.
4. daivyāś śamitāram ārabhadhvam.
5. M.S. 4-13-4.

Page 62.

1. i praiṣaḥ.
2. manuṣyāḥ repeated. It can as well be printed uta manuṣyāḥ. manuṣyāḥ adhvaryuprabhṛtayaḥ.
3. atho upanayata upagata.
4. medha iti yajñaḥ.
5. cātvāla and utkara are terms connected with the vedi.
6. āgaśāsānāḥ; then ga deleted.
7. ucyacyate; then the first cya deleted.
8. patiḥ.
9. svāminau tāv agnīṣomau.
10. medham madhasādhananaḥ paśuḥ.
11. akenakārthatvād upasargāṇām; then ka in ke deleted.
12. Not traced.
13. harata; then ha deleted and bha written just under it below the line.
14. strīṇīta.
15. stṛṇīte; then e mark in te deleted.
16. patavānumanyatām.
17. anu bhrātā cānumanyatām (bhrātā not repeated). Page 33-b ends with cānuma.
18. sadarbhyaḥ; then over da the syllable ga written above the line. Note that usually the letter is deleted and a new letter inserted under the deleted letter below the line.
19. garbhe vaḥ; then bha inserted between rbhe and vaḥ below the line.
20. sagarbhya (no visarga).
21. mahān garbhyaḥ; then sa written just under n below the line; note that usually such insertions are below the line between two letters and not just under another letter.
22. yuthaśabdaḥ.

23. māryamasya; then ā mark and ṇa inserted between ma and sya below the line.
24. P. 7-1-44.
25. sūryaprabhāvatvāt; then the ā mark in bhā deleted.
26. antarariksam; then ra after nta deleted and crossed.
27. prati extra between asum and prāṇam.
28. In the manuscript the sentence diśaḥ prati śrotram follows the sentence ending with śarīradhāraṇam. But to suit the text I have changed the order of the two sentences.
29. ekena akhaṇḍitām; then prakāreṇa written below the line with a cross mark between na and a above the line; after tā and before the anusvāra there was another anusvāra and it is scored off with many lines in circles about it.
30. asya tvam ācchyatātt; then the first t deleted.
31. nābhyā not in the Ms.
32. utkhidata instead of utkhidatāt.
33. vādhārayatmātddhvāt (the anusvāra is between the t and the ā mark in tā; thus it is tṃā); then the anusvāra and t before ddhvāt deleted.
34. niruśca; then ca written above śca and the entire śca deleted. Then cśvāsam.
35. praśaṃsā.
36. P. 7-1-39.
37. lugityāraḥ.
38. śaśasyate; then the initial śa deleted.
39. Page 34-a ends with here.
40. praśaḥśśastram ucyate.
41. svadhikī.

Page 63.

1. svadhityākārāvityeke extra between śastrākārāv ityeke and athavā.
2. praśaṃsā.
3. In doṣaṇī between the e mark and da in do, first da was begun, half written and deleted. Then a new da written.
4. kaśyapekavāṃsā; then ka after pe deleted. Then kaśyapepavāṃsau extra after this.
5. aaacchidrau; then the initial a scored and the second deleted.
6. tattparṇākārau; then the first of the two t letters deleted.
7. kārāvaṣṭhīvantau.
8. kṛṇutāt not in the Ms.

9. kṛṇuta ; in this, after kṛ one ṇu was written ; but it was imperfect and so deleted and ṇu written again.

10. pracchādyate ; here after pra the letter śa was written and completely scored off ; then cchā written.

11. kartam.

12. Cf. P. 6-1-63.

13. samsṛjata.

14. Page 34-b ends with samyoja.

15. rakṣarāsām ; then rā deleted.

16. vaniṣṭham asya.

17. vapāsamīpepa ; then pa in pe deleted.

18. lakṣaṇaścaitatdityevam.

19. na itt ; then the first t deleted.

20. tokena instead toke.

21. tanayenata and then there is an e mark ; then na ta and the e mark following deleted.

22. dve apyate ; then e mark inserted between a and pya below the line with a cross mark above the line.

23. pauruktyaparihārārtham.

24. tanayatena extra after abhidhīyate and before tanaya-śabdena ; then the final na in this extra matter deleted.

25. aikavacanam ; then the e mark preceding the letter e in ai deleted.

26. pūāṇām extra after pautreṣu ca and before putrāṇām ; then this extra matter deleted.

27. etajñvajñātvā ; then jñva deleted.

28. suśami extra after śamayata and before śamīdhvam.

29. paśośārutkarṣo ; then śā in śo deleted.

30. prāpnuvantryantyucchritim ; then ntrya deleted.

31. Manu, 5-40 ; the reading in the printed edition is utsṛtīḥ.

32. A.B. 2-14.

33. R.V. 6-16-16.

Page 64.

1. ākārossannikarṣārthaḥ ; then the o part in ro deleted.

2. asmadyañjajñam iti ; then ñja deleted.

3. te not in the Ms.

4. stutiśeṣaḥ instead of stutim iti śeṣaḥ.

5. atata ; then the first ta deleted.

6. Page 35-a ends with the e mark in gne ; on the next page the corner is broken and gna is missing.

7. prītikaram ity abhiprāyaḥ.

8. savanikekeḥ ; then ka in the first ke deleted.

9. someḥ. Note that here indubhiḥ taken up in the commentary before vardhāse; usually the words are taken in the order in which they occur in the mantra.
10. vardhāse.
11. stūtyamāṃnaḥ; then the anusvāra in māṃ deleted.
12. soma; no anusvāra.
13. R.V. 4-30-1.
14. nir ity etasya sthāne instead of na ity etasya.
15. etad rūpam instead of rūpaṃ.
16. K.B. 7-16. G.B. (uttarabhāga) 1-3. (also see A.B. 7-16; 8-12).
17. mepyaghaṃṃ; then the first of the two anusvāras deleted.
18. paripakva extra after vā and before kim. The explanation of vṛtrahan is left unfinished. Something is missing.
19. kaści trailokye.
20. itity arthaḥ; then ti deleted.
21. R.V. 10-117-6.

Page 65

1. bhibhikṣor ārṣam; then the first bhi deleted.
2. vyartha; no anusvāra.
3. bhuktaṅkta ity arthaḥ; then kta after bhu deleted.
4. Page 35-b ends with apracetā; the visarga is in the next leaf.
5. After atha in atha vadha it, the leaf is broken and the entire line after this is missing for about fifteen syllables. The next line begins raṇārthaḥ. I have conjectured the missing letters.
6. vajram instead of vajraḥ. The word in the text is vadha and this explanation of the word vajra, which is given only as the meaning of vadha, is out of place.
7. After harta the line is broken and the next line begins with rdherce; then the e mark in rdhe deleted. The reading is only a conjecture.
8. nāryamāṇam; then the ā mark in mā deleted.
9. agniṃ puṣyati; then the anusvāra in agniṃ deleted and nna inserted just under it below the line.
10. na pūjayati.
11. kevalaśabāsahāyavacanaḥ; then e mark inserted between śa and ba below the line.
12. Āraṇyasaṃhitā 1-9. There is only one annam in the Ms.
13. admidmīti; then dmi before dmī scored off.
14. mantraliṅgamūla extra after liṅgāt and before yasya.

15. mityartharṣam; there is a cross mark above rtha. The passage from yasya cāgnau is not intelligible. Between gnanna and na there is space for two syllables left blank.

16. R. V. 1-164-41.

17. After sthānā and before me in meghajanmā there is something written. It is not decipherable. It is an e mark with a stroke upwards.

18. After madhyamasthānā, the passage is not intelligible. Perhaps something is missing.

19. takṣatī kurvatī extra after śeṣaḥ and before salilāni.

Page 66.

1. sthānammāśrayam ity arthaḥ; then the anusvāra in naṃ deleted.
2. Page 36-a ends with anta; page 36-b is left blank.
3. After sthānam and before sā the leaf is broken for three syllables; the bottom of the letters are decipherable and the syllables must be tad yasyāḥ; the visarga is in tact.
4. dvimapadī; then ma deleted.
5. vṛtramavadham ācaratn; then t between ra and n deleted.
6. praparyāvartate; then pra scored off.
7. not traced.
8. tahā hi.
9. Not traced.
10. krakrameṇa; then the initial kra scored off.
11. P. 7-1-39.
12. vacanasyaṃ; then the anusvāra deleted.
13. dradraṣṭavyaḥ; then the initial dra deleted.
14. vyomannyantarikṣe.
15. R. V. 7-66-16.
16. Stanza 8 on page 33.
17. R. V. 8-29-1 and 2 (this is a sūkta of dvipada ṛks).
18. uttareraṇārdharcena; then ra in re deleted.
19. babhruravarṇaḥ.

Page 67.

1. seśābhanāḥ; then sa in se deleted and we have śobhanāḥ.
2. sa not in the Ms.
3. śobhanāḥ kanaraḥ extra after sūnaraḥ and before padakāreṇaitat padam. Page 37-a ends with śobhanāḥ ka.
4. The word does not occur in Yāska's Nirukta. Usually Bhāṣyakāra is Yāska.

5. Between niruktam and yuvā about one inch in the line left blank.

6. pratyayāntasye; the line ends with tya; then ya in yā, which begins the next line scored off and also deleted and a new ya written in the margin. The letter is indecipherably scored off; I guess it is ya; perhaps it is another letter. The e mark in sye deleted.

7. taruṇa syāt.

8. anakti extra after añji and before vyañjana. Or perhaps to read añji. anakti iti vyañjanaśīlaḥ.

9. abhivyañjayantiti; then nti deleted.

10. hiraṇyaśabencdakam ucyate.

11. This is not found in the Nirukta of Yāska.

12. antaririkamaiveko; then the first ri scored off.

13. deveṣuṣu; then the first ṣu crossed and deleted.

14. prajñāśabdopyasti..

15. matvarthīyajaracpratyayaḥ.

16. dhanavān vā; then prajñāvān inserted below the line with a cross mark above the line between vān and vā.

17. prakāśitayitetyarthaḥ; then i mark in śi crossed.

18. R. V. 10-48-1.

19. iti katthanā.

20. arthābhivyaktyartham asyām.

21. Page 37-b ends with vi in vikuṇṭhā.

22. tapaścakārara; then the first ra deleted.

23. mahānubhāvāt dindratvabhayāc ca.

24. janmāntaritatirohitapūrvasmaraṇānusantānaḥ.

25. san stasaptagubhirnāma.

Page 68.

1. puruṣaṣayogāt.

2. tu not in the Ms.

3. ṛṣissarvaeva; then rvae deleted and ai mark inserted between ṣi and ssa below the line.

4. Not traced.

5. bhavater luṅi.

6. chāndasatvād aḍabhāvaḥ hrasvatvāñ ca. akārasyetvañ ca. I fear there is, as the passage stands in the Ms., a confusion between laṅ and luṅ. If it is luṅ, there is room for hrasvatva but not for a becoming u. If it is laṅ, there is no room for hrasvatva. The real luṅ is abhūvam and the real laṅ is abhavam. I have selected the reading laṅ since the meaning is given as abhavam in the laṅ form. Cf. verse 8 and verse 20 in the third Kalpa.

7. dhanādhi.

8. iti dha (then dha deleted) nāmasaṅgrāmanāmnaḥ.
9. praśabdelope ; then e mark in bde deleted.
10. dvitīyāma (then ma deleted) bahuvacanāntam etat.
11. varjamrjam ; then the anusvāra in the first rjam deleted. The second rja closes the line and a few anusvāra marks are put in the margin after the line.
12. athathavā ; then the first tha deleted.
13. śatror ati.
14. mām aiva ; then the first of the two e marks in ai deleted.
15. In joytiṣṭo, after ti there are two e marks and then an ā mark ; then comes ṣṭā. Then the first of the two e marks and the ā mark before ṣṭā deleted..
16. kim iva.
17. upamānārthaḥ.
18. nairuktakācāryaṇa ; then e mark inserted between cā and rya below the line.
19. See Mahāmahopādhyāya Kuppuswami Sastri Commemoration volume, P. 83.
20. yajamānagaṇāya.
21. dhanana (then the first na deleted) nāmaitat.
22. bahu vāha (then ha deleted) aham api.
23. tādṛg ivāsme ; then another e mark inserted between the e mark and sma in sme below the line with a cross mark above the line.
24. A. B. 3-6.
25. Page 38-a ends here. The last line is only half finished. Yet the page is stopped there.
26. R. V. 1-164-34.
27. antaḥ.
28. antaśśabdoḥ ; then the o mark deleted.
29. pradeśaśavacanaḥ ; then the first śa deleted.
30. pradeśantvātm (there is an anusvāra also after tvāt).
31. pṛcchater dvikarmakasmaraṇāt. See Mahābhāṣya on 1-4-51.

Page 69.

1. dvikarmatvaprayogaḥ.
2. yacchabdārthe.
3. bhuvanabhūtajāsya ; then bhūtajā crossed and deleted.
4. nābhiśabdonāśraya ; then ā mark in bdo deleted.
5. nābhi (no visarga).
6. In Nirukta 4-21 we have only nābhiḥ sannahanāt.
7. param utkṛṣṭam.

8. R. V. 1-164-35.
9. vedim yāgabhūmiḥ.
10. A.B. 1-13. Read pṛthivyai.
11. bhuvanasya nābhiḥ bhūtajātasya ; then nābhiḥ deleted.
12. nādibhirāśrayaḥ.
13. Not traced.
14. vṛṣṇo vṛṣayaitiṣayitum̥raśvasya ; then ṣaya iti and the anusvāra in tum̥ deleted.
15. param utkṛṣṭam.
16. parivṛḍha (no anusvāra).
17. Not traced.
18. śrutata iti.
19. pavacanāt ; then the initial pa deleted.
20. Not traced.
21. In nigamanirukta, after ma a letter, perhaps na, begun, half finished and deleted ; then ni begun.
22. yuktassassa ; then the first ssa deleted.

Page 70.

1. R.V. 1-23-22.
2. See page 21, second Kalpa, verse 21.
3. R.V. 7-32-26.
4. indraḥ kratun naḥ ā bharaiti vikapatpaḥ; then the visarga after nna and one e mark in rai and pa after vika deleted ; note that lpa is occasionally written in Malayalam as tpa.
5. vikattvaḥ ; then t after ka deted. Note that here we have tva instead of lpa.
6. vasiṣṭaṣṭhaputraḥ ; then ṣṭa deleted.
7. tāvadyādyājñimatena ; then the first dyā deleted (ka missing).
8. vyākhyāyanteta ; then nta in nte deleted.
9. Indra yo dīpayati ; then the word indhe was inserted and the word yo deleted by me. Cf. N. 10-8.
10. indraḥ āditya ; then the visarga in indraḥ deleted according to sandhi rules. I have retained the visarga.
11. Not traced.
12. iti ca śruteḥ.
13. Read only āditya ; the Ms. has ādityaḥ. Page 38-b ends with ādityaḥ. The last line is only half finished.
14. This word begins the line on the next page, but only one inch off from the margin.
15. naḥ not in the Ms.

16. There is only one yathā in the Ms; putrebhyo yathā pitā; that is all. One yathā added by me.

17. putrahitecchayā karmā dṛṣṭākarmānukarmādṛṣṭānuśravikasukhasādhanamārabheta; then the three syllables karmānu after karmadṛṣṭā deleted.

18. anyadapyabhilaṣiṣitam; then the first ṣi deleted.

19. asminn.

20. yāmani; then the ā mark in yā deleted (which deletion is unnecessary).

21. svargam āsthānam iti.

22. Cf. P. 5-2-127.

23. jivavanta; the correction is not quite necessary; yet jīvanta is better.

24. vyāpnuyātma; then t deleted.

25. niruktapakṣe 'pi dānādiguṇa indro madhyama.

26. indram; then the anusvāra deleted.

27. naḥ not in the Ms.

28. putratrebhyo; then tra after pu deleted.

29. naḥ ti asmabhyam; then ti deleted.

Page 71.

1. yāmanśabda (no visarga).
2. jīvantaḥ.
3. R. V. 8-14-1.
4. yayadi; then the initial ya deleted.
5. R. V. 10-95-14 (in the first line after this, urvaśyā is written in the Ms., as urvasyaśyā and then sya deleted).
6. pamati instead of patati.
7. Page 39-a ends with āvartana.
8. dūram extra after parāvatam and before paramām.
9. parāvatam extra after paramām and before atyantadūram.
10. gantuntum; then the first ntu deleted.
11. athaśabdoparyāyaḥ; then the o mark in bdo deleted.
12. Cf. Mahābhāṣya on 4-1-48; Kielhorn's edition, Vol. II, Page 218; 11-15 to 18.
13. pradeśe extra after gatvā and before śeta.
14. atha instead of adha.
15. bharasāsaḥ instead of rabhasāsaḥ.

Page 72.

1. matvarthīyocpratyayānto.
2. Cf. P. 5-2-127.

3. atha instead of adha.
4. śayīta ñca anantaram mevainam nirṛteḥ; then the letters from ñca to nam (both inclusive) deleted.
5. iti not in the Ms.
6. upastestha; then sta in ste deleted.
7. sānudeśeṣa śayīta; then śa in śe deleted.
8. adha not in the Ms.
9. rabhasāsā vegavantaḥ; then e mark inserted between the first sā and the second sā below the line so that we have rabhasāso vegavantaḥ.
10. madhyasamasthānaḥ; then sa deletd.
11. Cf. N. 7-5.
12. In rautīti, between rautī and ti the syllable tri written six times to show that the line is left blank as the leaf is bad for writing.
13. antarikṣan divyat śnuta ity urvaśī; then t after vya deleted.
14. varṣakāle vidyudi (then di deleted) ti vidyutyavinaṣṭāyām.
15. vilapati nu nu sudevaḥ; then the two nu syllables deleted.
16. gataś ca is before aparyantadhārātmanā in the Ms.
17. adha not in the Ms.
18. tathā instead of adha.
19. After vṛkāḥ and before adyuḥ there are the words vṛko jyotiṣkaḥ kāle. The word rabhasāsaḥ not explained. Something is evidently missing.
20. aupacārikoyamamantreṣv ākhyānasamayaḥ.
21. Page 39-b ends here.
22. R. V. 10-58-1.
23. After māyāvibhyā the leaf is broken and the rest of the line, about 15 syllables, missing. The next line begins śāka. The e mark in śo is in the broken line. The bottom of the syllable sma, hṛ, prāṇam, su, bhrātaran dṛṣṭvā are partly decipherable.
24. bhrātataro.
25. yama imiti sūktenamiti; then the i after yama, the e mark in kte and the na after kte deleted.
26. vaitsvata written first; the ai mark in vai is the end of the line and va begins the next line. Then a new va written in the margin to the left of the original va. t before sva then deleted. Note that in Malabar vaivatsvata is current instead of vaivasvata.
27. sarūṇyar yam ajījanat.
28. śabdenātrantaryāmī.

29. śrūrūyate; then the first śrū deleted.
30. Ś.B. 14-7-2-3.

Page 73.

1. satn; then t deleted.
2. tavava; then the first va deleted.
3. R.V. 10-51-8.
4. ekavam; then ka deleted.
5. bibhaimi.
6. te devāḥ te devāḥ; the words are repeated.
7. teto; then the e mark in te deleted.
8. avinaśvaram āyuḥ ścānayatccāyate; then t after ya deleted.
9. anyadevatyān.
10. maddevatyānyevetyānityarthaḥ 'vatyāne; then all the syllables, vatyānyevetyānityarthaḥ, crossed and the two syllables tyāni also deleted. then vatyān evety arthaḥ continues.
11. siṃhāvalokitanyāyena. This term occurs before. See Page 12.
12. detta; then the e mark in de deleted.
13. annapuviekāram; then pu and the e mark in vie deleted. Evidently the scribe must have begun puroḍāśa.
14. bahūhutarma; then hū deleted.
15. puruṣaḥḥ.
16. vinīyante.
17. mādhyandina; then e mark inserted between di and na below the line.
18. Page 40-a ends here; in ne after the e mark a letter written and completely scored off; then na written.
19. Not traced.
20. R.V. 10-51-9.
21. abhyunabhyanujñā; then bhyuna deleted.
22. taprapava; then prapava deleted and a new va written under the deleted va below the line.

Page 74.

1. ūrjasvantaḥ; here between ū and rja, space for one syllable left blank since the leaf is bad.
2. dadhikam api; the initial ta missing.
3. Usually the words are taken for explanation in the order in which they occur in the text. Here sarvaḥ taken before astu. Perhaps the sentence to be changed into yajñaḥ ayam astu sarvaḥ.

4. sarvāsāñcañca; then the first ñca deleted.
5. bhavet.
6. prasādātirekaḥḥ.
7. in mahatām the final anusvāra unnecessarily deleted.
8. Page 40-b ends here. There is space for four or five lines more on the page; yet the page is left off. There is no break and nothing is missing.
9. R. V. 10-10-1.
10. uktipratyuktirūpobhavādaḥ saṃvāda ucyate; then iti inserted between saṃvāda and ucyate below the line.
11. prathan tāvadaitihā.
12. ayaṃ mmantro; then the anusvāra in yaṃ deleted.
13. saṃvādaṃ sūktam.
14. madaparavaśīkṛtā.
15. sarvendriyāpratibhogārtham; then ā mark in yā deleted.
16. ukāraḥ tāduhitāyamam padapūraṇaḥ; then tāduhitāyamam deleted.
17. vavṛtyām ity etena sambadhyate cchāndasam; then tena sambadhyate deleted. It is certain that a few words are missing. Perhaps the reading ought to be: vṛṅ sambhaktau ity asya vavṛyām ityetac chāndasam rūpam.
18. In samayavirodhāt there are three e marks before ra; then the first two of the three e marks are deleted.
19. vākyārthasampādārtham; then na inserted between da and the ā mark in dā below the line with a cross mark above the line.
20. yamayam; ya after ma deleted and ha written just under it.
21. cicchabdārthe.
22. arṇaśabdena.
23. matvarthīrthīyo; then the first rthī deleted.
24. Not traced.
25. bahurekataskam ity arthaḥ; then ka deleted after re.
26. svasyā pi vaivasvataḥ; then a inserted between syā and pi below the line with a cross mark above the line.
27. medhāḥ medhāvī. Sāyaṇa explains vedhāḥ as vidhātā. Udgītha has:

> ā dadhīta dadha vidhātā (The Ms. is defective). Mādhava in his Sāmavedabhāṣya has: vedhāḥ medhāvī.

28. ityuparibhāge.
29. It is better to read the word kṣami here after uparibhāve and before chāndasa.
30. taṃsyā; then the anusvāra deleted.

Page 75.

1. nairuktapaktekṣatu ; then kta in kte deleted.
2. ā yamī.
3. In varṣakāle after the e mark in le a letter, perhaps ma, begun, half written and deleted ; then la written.
4. madhyamasthānam ābhimukhyena ; āha and ā not in the Ms.
5. sahāyam.
6. sakhyā not in the Ms.
7. kāmayet ya ; then t deleted.
8. There is only one tiṛaḥ in the Ms.
9. Cf. N. 3-20.
10. Page 41-a ends with katham ādityo.
11. tam pāti tato 'sāv asya ; here tam is at the end of the line and the next line begins to 'sāv asya ; then pāti written in the margin on the left of to 'sāv asya. One ta is yet missing.
12. mudakaṃsaṅghātam ; then the anusvāra in mudakaṃ deleted.
13. ādidhīta ; then i mark in di crossed.
14. pātā seems out of place here ; it ought to be, if at all anywhere, after dhārayitā.
15. upapari ; then the first pa deleted.
16. soma ; no anusvāra.
17. R. V. 10-141-3.
18. agnes tāpasyasyārṣam ; then the ya mark in the first sya crossed.
19. abhiṣṭayāma.
20. bṛbṛhaspatim.
21. devānn.
22. bhaktānām abilaṣita pradātārah ; then sya inserted between ta and pra below the line with a cross mark above the line.
23. R. V. 10-107-10.
24. bhojonnan dātā.

Page 76.

1. idbhidbhojo ; then dbhi deleted.
2. In dadā, after the first da something written and completely scored off ; then da written just under it and the ā mark follows on the line.
3. R. V. 10-117-3.
4. saṃskurvarvirvanti ; then rvarvi deleted.
5. śālihotrāpadiṣṭena ; then e mark inserted between ho and trā below the line.

6. In paricārakāḥ, after pari an ā mark put and then deleted; then cā begins.

7. kambājādiśīghrajātamdeśajātam; then e mark inserted between kam and bā; śīghrajātam deleted.

8. lāvaṇyāi (then i deleted) tiśayaviśeṣeṇa (here between śe and ṣe, there are two letters written and completely scored off, perhaps ṣeśū.

9. hṛdayāhlāna (then da inserted betweetn hlā and na below the line with a cross mark above the line) sahitam.

10. manoramaṇīyacitratra (then the first tra deleted: this tra is slightly above the line) karmakuṭṭimeśobhayā; then e mark in me deleted. (In śo there are two ā marks after śa and the first of them is also deleted).

11. supāām; then the first of the two ā marks deleted.

12. P. 7-1-39.

13. alpamilpamidamuktam; the first lpami deleted. Note that in both these places what is written is tpa and not lpa.

14. jayati; then ya deleted and ga written just under it.

15. tasya tasarvasya; then ta after tasy deleted.

16. bhājānam; then the ā mark in jā deleted.

17. R. V. 7-104-15.

18. Page 41-b ends here.

19. There is adya before viśvāmitraprayuktaḥ; then it is deleted.

20. In tato, after the second ta there are three ā marks instead of one to make to. Perhaps the ā mark is repeated to cover up the space where the leaf is bad for writing.

21. hṛyadayaś ca; then ya after hṛ deleted.

22. rājña; no visarga.

23. iti not in the Ms.

24. puruṣapratyayaḥvyatyayaḥ; then pratyayaḥ deleted..

25. viyūyātt.

26. ya; no visarga.

27. yātudhānyetyāha; then the ya mark in nye crossed.

28. yātuddhānety evam asūyantāyā.

29. iva so hataputraḥ; then so deleted.

Page 77.

1. R. V. 7-104-25.
2. rakṣāpanodanārtham.
3. bhasaya.
4. viśabdāḥ.

5. See N. 1-4.
6. jāgṛ nnidrākṣaye.
7. caturthyetacaturthyeṣā; then ta between rthye and ca deleted.
8. maśakebhye.
9. Ā.Ś.S. 6-11-13; Ś.Ś.S. 10-1-11.
10. The line ends with iha mada e. The next line begins about an inch and a half away from the margin, as va maghava. Only the top of these letters are seen. nnityāmantraṇa is clear. The next word seen is prayujyate. After mantraṇa tops of some letters are seen. The first is ha; then ri; I am not sure of what follows: may be yoja. Then after two syllables hargaṇe is clear. The first of the two syllables before hargaṇe may be ṣu a.
11. Page 42-a ends with somapānādini.
12. After pānādini, a new page begins. In the beginning the leaf is broken along the edge and in the first line about fifteen letters are missing. The bottom of some are seen. Perhaps the line was begun only a little away from the margin. From indra the letters can be made out. bhūte 'py ahani is in tact. The rest is only a conjecture, after counting the number of letters missing and after examining the points at the bottom of the missing letters.
13. bhuktaktaśśaśayyādisambhogaḥ; then the first kta and śśa deleted.
14. asmidyajñam eva; then i mark in smi crossed.
15. I am not able to reconstruct the entire mantra.
16. pravasuprabhṛtibhir devaiḥ; then the initial pra deleted.
17. samucchritābhyām.
18. R. V. 10-129-2.

Page 78.

1. The Niruktabhāṣyaṭīkā of Maheśvara has paramarṣeḥ.
2. avāntapralayād ūrdhvam.
3. jagasṛṣṭar yāvasthā; then t inserted between ga and sṛ below the line; and e mark inserted between sṛ and ṣṭa below the line. In both the insertions there is a cross mark above the line.
4. mṛtyuḥ rarāsīt; then the visarga and the ra following it crossed; ra is also deleted.
5. martṛṇām abhāvānnan mṛtyuś ca; then nna deleted.
6. ahne vā.
7. Not traced. ānīdinadantamobhūtam aprajñātam alakṣaṇam; then na after di deleted.

8. āditya ; no visarga.

9. udayāstamābhyām ; then ya inserted just under ma in mā below the line with a cross mark above the line between the ma and the ā mark in mā.

10. ā avātam avātan nābhipradeśād utthito ; then the initial ā deleted.

11. āsesatyanena.

12. param paraḥ instead of paraḥ param.

13. kiñcacaśabdo 'pyarthe.

14. The printed editions of A. V. have the word as sutvana ; but the Ms. reads the word as satvana. I have reasons to believe that the commentary takes the word as satvana and not as sutvana.

15. A. V. 20-129-1.

16. asambatandhabhāṣaṇam ; then ta deleted.

17. pralāpīt.

18. Page 42-b ends with ā in āplavante.

19. pratigesrātaḥ ; then ga in ge deleted (ga is not quite completed).

20. This is the reading in the Ms. But A. V. reading is sutvanam. See note 14 above.

Page 79.

1. vimato.

2. pratitivātam ; then the first ti deleted.

3. bāmbāḍavānām.

4. hariṣṭhihariṣṭhiknikā ; then the hariṣṭhi in the beginning and ṣṭhi before kni crossed and deleted.

5. Ā.Ś.S. 8-3-3.

6. gireḥ ; then e mark in reḥ deleted.

7. sabhyetaravādinyaḥ.

8. R.V. 1-24-1.

9. āśrayam ity arthaḥ.

10. tāvadākhyā (then two letters written and completely scored off ; cannot be made out) nam ākhyāyate ; then ākhyā deleted and prastū written under it.

11. This is not the story given in other works. Perhaps a considerable part of the story is missing in the Ms. This sūkta is by Śunaśśepa.

12. A.B. 3-21. The word śruteḥ is not in the Ms.

13. nūnām ; then the ā mark deleted.

14. nūnaśabdobā nicchaścayārthe ; then the bdā part of bdo and ccha deleted ; the former is also crossed.

15. katamam instead of kam.

16. amṛtānā (then some letter written and scored off; cannot be made out) mamaraṇadharmāṇām devānām; Page 43-a ends with devānām.

17. namanena instead of stavanena.

18. kaḥ not in the Ms.

Page 80.

1. sthāpiyatu; then i mark in pi crossed.

2. This shows that the commentator knew the Ṛṣi to be śunaśśepa.

3. mātṛpimātṛpitṛgatasneho.

4. bādhatvita ity abhiprāyaḥ; then tvi deleted.

5. The printed edition has pratilāmīti.

6. V.S. 23-24-25.

7. mātā ca te pitā ca te ityākrośaḥ; then the e mark in te after pitā ca deleted. Note that such dropping is done in this Ms. to effect sandhi.

8. agre. Read saṅgatya. agram instead of saṅgatyā agram.

9. khaṭvāphalakasya; here after ka there are three syllables, perhaps trastatra written, scored off and deleted; they are not quite legible. Then sya written.

10. rohataḥ before krīḍataḥ not in the Ms.

11. Dhātupāṭha 2-49.

12. garbhe.

13. garbhaśado.

14. ataṃsa instead of ataṃsayat.

15. Read mohanahetuḥ.

16. N. 6-1. Read muṣṭir mohanād vā.

17. muṣṭir mohanāstradveti; then stra deleted.

18. Page 43-b ends with prakṣipta.

19. Here there is no sign of a full stop, as is usual at the end of the commentary on a mantra.

20. kiraṇā instead of kiraṇau.

21. A.V. 20-133-1.

22. āghnanta karmaṇi; then maithuna inserted below the line with a cross mark above the line between nta and ka.

23. vartamānam ivotprakṣante; then e mark inserted between t and pra below the line.

24. kiraṇau not in the Ms.

25. yonerabhitā.

26. nikarṣayati; then ka and ya deleted and gha inserted just under the deleted ka.

27. evam utprekṣāyāṃmapara ; then the anusvāra deleted.
28. avadhātārthaḥ.
29. In luptopamam etat after pto a letter written and completely scored off; then pamam follows.

Page 81.

1. manyase maithunam maithunaśabdokarmaṇi ; then śabdo deleted.
2. śeṣaḥ not in the Ms.
3. punas tam (then two syllables written and completely scored off) dundubhim.
4. haranti instead of hanti.
5. R.V. 3-53-14.
6. parivādaḥḥ.
7. kṛñcaṇvanti ; then ñca deleted.
8. adharmāṇa ; no visarga.
9. In athavā, after tha a letter, perhaps an ai mark, written and completely scored off.
10. In kriyābhir iti, after yā two syllables written and completely scored off.
11. Not quite intelligible.
12. teṣām instead of teṣu ; or we may assume a passage like : teṣu. ṣaṣṭhyarthe saptamī. teṣām gāvaḥ.
13. kārye instead of kāryeṇa.
14. na panti instead of na tapanti.
15. antarakratrārṇītaṇyartheḥ ; then kra deleted ; it is also slightly scored off.
16. prayoyajanam ; then ya in yo deleted.
17. pramagandasya vedaḥ extra after evam and before ā no.
18. asmāmakam ; then ma after smā deleted.
19. kusītidi ; then ti deleted.
20. sameṣyaṣyati ; then the first ṣya deleted.
21. dharanarāśiḥ ; then ra deleted.
22. Page 44-a ends with vārdhuṣi.
23. Cf. Niruktabhāṣyaṭīkā of Maheśvara 6-32. apatyārthe praskaṇvavat praḥ. pramagandaḥ.
24. yaiḥ not in the Ms.
25. śākhāḥ taṣām ; then e mark inserted between khāḥ and ta below the line with a cross mark above the line.
26. yosā (then the ā mark in sā deleted ; then two letters written and completely scored off ; then an ā mark) and then sādhubhyo follow. The passage is from Manu 11-19.
27. yaṣṭṛṣṭṛṇām asmākam; then the first ṣṭṛ deleted and crossed.

Page 82.

1. R.V. 10-161-2.
2. yakṣmanāma ṛṣiḥ.
3. āhaha ; then the first ha deleted.
4. yadi kṣītāyuḥ yadi (This repetition of yadi is not a mistake).
5. kṣīṇaāyuḥ.
6. aṅkapradeśād apyadapī ; then dapya deleted.
7. There is the word jīvase after śatasaṃvatsarāya and before śatasaṁvatsaram.
8. The colophon iti vāraruce niruktasamuccaye caturthaḥ kalpaḥ comes here, before the following stanzas.
9. Cf. the passage sārabhūtā susṅgrahā in Mādhava's commentary on the Ṛgveda published in the Adyar Library Bulletin, Vol. I, Part I. in the first of the Introductory stanzas.
10. The pāda has only seven syllables. Has the commentator taken sra as two syllables? Cf. the next stanza also.
11. Cf. the previous stanza and also the previous note. The last pāda in this stanza appears in the Ms. as tānvalparyārthāyavabuddhaye then nva and the ya after rthā deleted. Note that in Malayalam Ms. lpa is very often written as tpa, which can easily be mistaken for tva and this latter for nva. This is the explanation for the presence of nva in the Ms.
12. There is a full stop after paṇḍitāḥ. Then bhagavate yāskāya namaḥ. om namo nārāyaṇāya namaś śivāya. There are two more lines in the page ; the work extends to half of Page 45-b. After this there are some quotations from the Bṛhaddevatā. There is also the following matter : hariḥ śrī gaṇapataye namaḥ. hara hara. śiva śiva. mahādeva. namaś śivāya. namo nārāyaṇāya namaḥ.

APPENDIX I

ALPHABETICAL LIST OF VERSES COMMENTED UPON IN THE WORK

(*Note.*—In the manuscript only the pratīkas are given and not the full Mantras. I give here as pratīkas that portion of the Mantra which is found in the manuscript.)

Serial No.	Pratīka.	Kalpa.	Verse.	Page.
1.	agniṃ vaḥ pūrvyaṅ girā	I	16	14
2.	agniḥ pratnena	III	3	46
3.	agnir mūrdhā divaḥ	III.	7	48
4.	agnir vṛtrāṇi jaṅghanat	III	1	45
5.	agnīṣomā savedasā	III	11	51
6.	agne yad adya	III	22	59
7.	aditir dyauḥ	I	5	7
8.	adyā murīya	IV	21	76
9.	apsu me somaḥ	II	19	42
10.	abhi tvā deva savitaḥ	I	18	16
11.	abhi tvā śūra nonumaḥ	I	25	21
12.	ayan te yoniḥ	I	23	19
13.	ayā te agne	I	8	9
14.	ava te heḷaḥ	I	12	11
15.	aham bhuvam	IV	8	67
16.	āpaḥ pṛṇīta bheṣajam	II	20	42
17.	āpo adya	II	22	43
18.	āpo hi ṣṭha	II	14	38
19.	ā pra drava harivaḥ	I	7	8
20.	ā satyena rajasā vartamānaḥ	II	4	29
21.	idam āpaḥ	II IV	21 11	42 70
22.	indra kratun na ā bhara	IV	12	70
23.	indrāgnī avasā gatam asmabhyam	III	13	52
24.	imam me varuṇa	II	9	34
25.	iyam vediḥ	IV	10	69
26.	iha mada . . .	IV	23	77

Serial No.	Pratīka.	Kalpa.	Verse.	Page.
27.	īśānā vāryāṇām	II	18	41
28.	uta vaḥ priyā priyāsu	I	27	22
29.	ud uttamaṃ varuṇa	I	13	12
30.	ud u tyañ jātavedasam	II	6	31
31.	udyann adya mitramahaḥ	I	15	14
32.	ud vayan tamasaḥ	II	5	30
33.	upa tvāgne dive dive	I	22	19
34.	upāvaroha jātavedaḥ	I	24	20
35	ṛdhyāma stomam	I	11	10
36.	etā aśvā āplavante	IV	25	78
37.	enā vo agnim	I	9	9
38.	endra sānasiṃ rayiṃ sajitvā	III	15	54
39.	ehy ū ṣu bravāṇi	IV	2	63
40.	o cit sakhāyam sakhyā	IV	18	74
41.	kasya nūnaṅ katamasya	IV	27	79
42.	kitavāso yad riripuḥ	II	13	37
43.	kin te kṛṇvanti	IV	30	81
44.	kim ayam idam āha	IV	26	79
45.	gīrbhir vipraḥ	III	14	53
46.	gaurīr mimāya	IV	5	65
47.	citran devānām	II	7	32
48.	juṣāṇaḥ somaḥ *	III	6	48
49.	Juṣāṇo agniḥ *	III	4	47
50.	tac cakṣuḥ	II IV	8 8	33 66
51.	tat tvā yāmi brahmaṇā	II	10	35
52.	tad viṣṇoḥ paramam padam	I	3	4
53.	tava prayājāḥ	IV	17	73
54.	taveme lokāḥ	III	10	50

* In these two cases the pratīka is not separately given. These are the beginnings of the commentary proper in each case.

Serial No.	Pratīka.	Kalpa.	Verse.	Page.
55.	tasmā araṅ gamāma	II	16	40
56.	tvaṃ somāsi satpatiḥ	III	2	46
57.	daivyāḥ śamitāra ārabhadhvam	IV	1	61
58.	na kir indra tvat	IV	3	64
59.	na tvāvān anyaḥ	I	26	21
60.	na mṛtyur āsīt	IV	24	77
61.	namo mahadbhyaḥ	I	20	17
62.	navo navo bhavati jāyamānaḥ	I	2	3
63.	piprīhi devān	III	21	59
64.	pṛcchāmi tvā	IV	9	68
65.	prajāpate na	III	9	49
66.	prati cakṣva vi cakṣva	IV	22	77
67.	prayājān me	IV	16	73
68.	pra sa mitra marto astu prayasvān	II	3	28
69.	pra sasāhiṣe puruhūta	III	16	54
70.	babhrur ekaḥ	IV	7	66
71.	brahma jajñānam	I	1	1
72.	bhuvas tvam indra	III	20	57
73.	bhuvo yajñasya rajasaś ca	III	8	48
74.	bhojāyāśvam	IV	20	75
75.	mamāgne varco vihaveṣv astu	I	10	10
76.	mahān indro ya ojasā	III	19	57
77.	mātā ca te pitā ca te	IV	28	80
78.	mitrasya carṣaṇīdhṛtaḥ	II	1	25
79.	mitro janān yātayati	II	2	27
80.	mṛgo na bhīmaḥ kucaraḥ	III	18	56
81.	mogham annam vindate	IV	4	64
82.	yac cid dhi te viśaḥ	II	11	35
83.	yat kiñcedam varuṇa daivya	II	12	36
84.	yat te yamam	IV	15	72
85.	yad asya karmaṇo 'tyarīricam	I	6	7

Serial No.	Pratīka.	Kalpa.	Verse.	Page.
86.	yadi kṣitāyuḥ	IV	31	82
87.	yad indrāham yathā tvam	IV	13	71
88.	yuvam etāni divi rocanāni	III	12	51
89.	yo vaḥ śivatamo rasaḥ	II	15	39
90.	vitatau kiraṇau dvau	IV	29	80
91.	vi na indra mṛdho jahi	III	17	55
92.	viśve devāḥ śṛṇutemam	I	19	16
93.	śatam in nu śarado anti devāḥ	I	4	6
94.	śan no devīr abhiṣṭaye	II	17	40
95.	sajoṣā indra	I	28	22
96.	sudevo adya	IV	14	71
97.	sumaṅgalīr iyam vadhūḥ	I	29	23
98.	sūryo no divas pātu	I	21	18
99.	sed agne astu	I	14	13
100.	somaṃ rājānam	IV	19	75
101.	soma gīrbhiṣ ṭvā	III	5	47
102.	syonā pṛthivi bhava	I	17	15

APPENDIX II

LIST OF QUOTATIONS

Serial No.	Page.	Quotation.	Note No.
1.	1	yata āha—athāpīdam antareṇa mantreṣv arthapratyayo na vidyate iti	4
2.		nāniruktārthavit kaścin mantran nirvakim arhati iti ca vṛddhānuśāsanam	5
3.		mantrārthajñānasya ca śāstrādau prayojanam uktam— yo 'rthajña it sakalam bhadram aśnute nākam eti jñānavidhūtapāpmā—iti	6
4.		śāstrānte ca—yām yān devatān hirāha tasyās tasyās tādbhāvyam anubhavati iti ca	7
5.		bibhety alpaśrutād vedo mām ayam pracaliṣyati iti vyāsavacanam	8
6.	2	matsyānāñ jālam āpannānām etad ārṣaṃ vedyante	3
7.		tathā ca śaunakarṣidarśanam—yasya vākyam sa ṛṣiḥ yā tenocyate sā devatā—iti	5
8.		tathā hi—tatra nāmāny ākhyātajāni iti śākaṭāyanaḥ nairuktasamayaś ca iti	8
9.		. . . vanasya tadādhārarūpe sthitir ity upaniṣatsu gīyate. maṇḍale hīdam jagat pratiṣṭhitam iti	12
10.		tathā ca smaraṇam— brāhmaṇo vā manuṣyāṇām ādityas tejasām iva śiro vā sarvagātrāṇām dharmāṇām satyam uttamam iti	16
11.		arthato hy asamarthānām ānantaryam akāraṇam ity abhiyuktopadeśāt	18
12.		na nirbaddhā upasargā arthān nirāhuḥ iti niruktabhāṣyakāravacanāc ca	19
13.		supām supa ādeśā bhavanti iti vaiyākaraṇasmaraṇāt	21
14.		yathārtham vibhaktīs sannamayet iti niruktakāravacanāc ca	23

Serial No.	Page.	Quotation.	Note No.
15.	3	sup tiṅ upagraha liṅga narāṇām	7
16.		tathā ca smaraṇam— tābhyām sa śakalābhyān tu divam bhūmiñ ca nirmame madhye vyoma diśaś cāṣṭāv apām sthānañ ca śāśvatam iti	16
17.		veter vaninpratyayāntasya varṇavyāpattyādinā yoniśabdo niruktaḥ	23
18.	4	atrāṅpūrvād gamer agraśabdo niruktaḥ	11
19.		tathā ca śrūyate—itaḥ pradānan devā upajīvanti—iti	18
20.		cāyan paśyan bhūtāni dravaty antarikṣan nirmātā ca udakasya iti dhātujatvam pradarśitam	22
21.		pūrvāparañ carataḥ iti pūrvasyām ṛci	26
22.		maryo na yoṣām abhyeti paścāt iti mantrāntaradarśanāt	32
23.	5	tathā hy uktam—athāto daivatam. tad yāni nāmāni prādhānyastutīnām devatānām tad daivatam ity ācakṣate—iti	2
24.		tathā cāhur nairuktikācāryāḥ— ādyan naighaṇṭukaṅ kāṇḍan dvitīyan naigaman tathā tṛtīyan daivataṅ kāṇḍam śāstram etat tridhā sthitam iti	5
25.		tathā hi—arthanityaḥ parīkṣeta—iti bhāṣyakāravacanam	9
26.		tathā ca śrūyate—sa yaś cāyam puruṣe yaś cāsāv āditye sa eka eva iti	16
27.		paśyad akṣaṇvān na vi cetad andhaḥ iti vacanāt	22
28.		tathā coktam— samyag darśanasampannaḥ karmabhir na sa badhyate iti	24
29.	6	tathā ca śrūyate— tasmāt sarva evam manyate mām praty udagāt iti. tasmāt puruṣam puruṣam prati āditye bhavati	2

Serial No.	Page.	Quotation.	Note No.
30.		ṛci tu nu gha makṣu iti	7
31.		jīvan bhadrāṇi paśyati iti lokasaṃvādāt	9
32.		yata āha— putreṇa lokāñ jayati pautreṇānantyam aśnute atha putrasya pautreṇa bradhnasyāpnoti viṣṭapam iti	11
33.	7	puru bahu trāyate iti putra ity ucyate	9
34.	8	vāyur vā tvā manurvā tvā iti yathā	3
35.		tathā hi śrūyate—rudro 'gniḥ sviṣṭakṛt iti	4
36.	11	supām suluk iti	8
37.		na ity upariṣṭād upacāra upamārthīyaḥ	10
38.		tathā hy āhur brahmavādinaḥ—pratyakṣa-heḷaprasādā rājānaḥ ityādi	16
39.	12	uktañ ca bhāṣye—tatprajñayā stauti—iti	10
40.		āgaḥ pāpam āha āṅpūrvād gameḥ kilbiṣam—iti niruktam	20
41.	13	dābhābhyān nuḥ	20
42.		dātrā pātraviśesena śraddadhānatayaiva ca alpe datte bahuguṇam dānasyāvāpyate phalam iti vacanāt	24
43.	14	tathā ca śrūyate—ādityo hy evodyan purastād rakṣāṃsy apahanti—iti	11
44.		tathā hy āptavākyam— ārogyam bhāskarād icchen muktim icched janārdanāt īśvarāj jñānam anvicchec chriyam icched dhutāśanāt iti	19
45.	15	tathā hy uktam vacanam—śriyam icched dhutāśanāt iti	4
46.		agnau vāman vasu saṃnyadadhata iti ca śrutiḥ	6
47.		tathā hi—agnir vasubhir vasur vāsava iti samākhyā. tasmāt pṛthivīsthānāḥ—iti bhāṣya-kāravacanam	9

Serial No.	Page.	Quotation.	Note No.
48.		tathā ca smaraṇam—indriyāṇām prasaṅgena doṣam ṛcchaty asaṃśayam iti	17
49.	16	tathā ca smaraṇam—bhoktā ca dharmān iti vyāsavacanam	2
50.		duhi yāci rudhi iti smaraṇāt	16
51.	17	bhāṣyakāreṇa darśitaḥ—athāpi nir ity eṣa saṃ ity etasya sthāne iti.	6
52.		vāyur vā tvā manur vā tvā iti yathā	11
53.	18	namaḥ svasti svāhā svadhā iti	2
54.		dabhram arbhakam ity alpasya iti vacanāt	3
55.		tathā hi tisra eva devatā iti nairuktāḥ. agniḥ pṛthivīsthānaḥ. vāyur vendro vā antarikṣasthānaḥ. sūryo dyusthānaḥ iti pratijānīte	12
56.		tathā ca śrūyate—āditya eṣām bhūtānām adhipatiḥ iti	15
57.	19	tathā ca smaraṇam— śraddhayeṣṭañ ca pūrtañ ca nityaṅ kuryād atandritaḥ iti	6
58.	20	tathā ca liṅgānuśāsanakāraḥ paṭhati— śroṇiyonyūrmayaḥ puṃsi iti	1
59.		samudraṃ vaḥ pra hiṇomi svām yonim iti ca prayogadarśanāt	3
60.		tathā hy āptavacanam— dhanamūlāḥ kriyāḥ sarvā dravyahīne kutaḥ kriyāḥ iti	8
61.	23	tathā ca śrūyate— marudbhir indra sakhyan te astu iti	4
62.		mṛdhaṅ karoti iti	12
63.		ṇer aniṭi iti	13
64.		ktvo yak iti	23
65.	25	jñātvā cānuṣṭhānam ity uktatvāt	3
66.		mitro madhyamasthānadevatāsu paṭhitatvāt	6
67.		keṣucin mantreṣu śrūyate— ṛṣvā ta indra sthavirasya bāhū iti	18
68.		keṣucit—aganma jyotir uttamam iti	19

Serial No.	Page.	Quotation.	Note No.
69.	26	te yadā amuto 'rvāñcaḥ paryāvartante. sahasthānād udakasyādityāt. atha ghṛtenodakena pṛthivī vyudyate iti niruktavacanam	14
70.		tathā prakaraṇavaśa eva viniyoktavyaḥ iti bhāṣyakāravacanam	19
71.		śrūyate vedaśirasi—āśrīyate vā yogibhiḥ iti	20
72.		tathā ca śrūyate—udyantam vā etam sarvāḥ prajāḥ pratinandanti iti	29
73.		tathā ca śrūyate— na tiṣṭhanti na ni miṣanty ete devānām spaśa iha ye caranti iti	34
74.		tathā ca śrūyate—pitā kuṭasya carṣaṇiḥ iti	38
75.	27	asya ca vivaraṇam—pitā kṛtasya karmaṇaś cāyitā iti	1
76.		tathā coktam—ādityas tejasām iva iti	6
77.		avo devasya sānasi dyumnam iti dāśatayīṣu pāṭhaḥ	7
78.		tathā ca smaryate— pañcaitāni niṣicyante garbhasthasyaiva dehinaḥ āyuḥ karma ca vittañ ca vidyā nidhanam eva ca iti	14
79.	28	tathā ca śrūyate—udyan nu khalu vā ādityaḥ sarvāṇi bhūtāni . . .	2
80.		tathā ca śrūyate—na tiṣṭhanti na ni miṣanty ete	7
81.		tathā ca śrūyate—tasmād enam prāṇa ity ācakṣate	16
82.		tathā hy āptavacanam—jātasya hi maraṇan dhruvam iti	20
83.	29	tathā ca śrūyate—tasmād yasyaiveha bhūyiṣṭham annam bhavati sa eva bhūyiṣṭham loke virājati—iti	1
84.		aṃhaśśabdo hanter nirūḍhopadhād viparītākṣaro 'sunpratyayānto niruktaḥ	11
85.		tathā ca smaraṇam— adharmeṇaidhate tāvat tato bhadrāṇi paśyati	

Serial No.	Page.	Quotation.	Note No.
		tataḥ sapatnāñ jayati samūlañ ca vinaśyati iti	12
86.	30	tathā ca smaraṇam— kālaḥ pacati bhūtāni kālaḥ saṃharati prajāḥ iti	16
87.		śeś chandasi bahulam iti	24
88.	31	dyuter ādivarṇavyāpatyā ktinpratyayāntasya jyotiśśabdo niruktaḥ	1
89.		tathā ca—ādityo vai bāhyaḥ prāṇaḥ—ity upaniṣatsu gīyate	9
90.		tathā ca śrūyate—sūrya ātmā jagatas tasthuṣaś ca iti	22
91.		dṛśe vikhye ca iti	30
92.	32	tathā hi yāskasya niruktabhāṣyakārasya vacanam—sarveṣām bhūtānām darśanāya iti	3
93.		tathā hy uktam—ādityas tejasām iva iti	7
94.		tathā ca śrūyate—asua vā ādityo devānāñ cakṣuḥ iti	13
95.		tathā coktam bhāṣyakāreṇa—yac ca kiñca prabalhitam ādityakarmaiva tat iti	24
96.		atter dhātor ātmaśabdo niruktaḥ	26
97.	33	tathā ca gīyate— aham vaiśvānaro bhūtvā prāṇinān deham āśritaḥ prāṇāpānasamāyuktaḥ pacāmy annañ caturvidham iti	3
98.		tathā ca śrūyate—asau vā ādityo devānāñ cakṣuḥ iti	10
99.		tathā ca śrūyate—śarad vā asyāṅ kālaḥ. sā te yā vā eṣa hinasti yam hinasti iti	20
100.	34	tathā ca hariścandrasyākhyāne śrūyate—sa varuṇan tuṣṭāva ata uttarābhir ekatriṃśatā iti	5
101.		supa ātmana iti	8
102.		kyāc chandasi iti	10
103.		tathā hi śrūyate—amṛte vai kriyamāṇe varuṇo 'nugṛhṇāti iti	16

Serial No.	Page.	Quotation.	Note No.
104.	35	udito vā iti	6
105.		tathā hariścandropākhyāne śrūyate—atha haikṣvākam varuṇo jagrāha. tasya mahodarañ jajñe iti	15
106.		asmado dvayoś ca iti	21
107.		cid ity eṣa anekakarmā. hi ity eṣa anekakarmā iti bhāṣyakāravacanāt	27, 29
108.	36	arthato 'hyasamarthānām ānantaryam akāraṇam	3
109.		praviśa piṇḍīm bhakṣaya gṛham iti yathā	5
110.		idanto masi iti	10
111.	37	tāni dharmāṇi prathamāny āsan iti yathā	2
112.		tathā hi śrūyate—tam vidyākarmaṇī samanvārabhete pūrvapratijñā ca iti	11
113.		tathā coktam bhāṣyakāreṇa—sarvāsu devatāsv aiśvaryam vidyate iti	23
114.		bhartavyā hi bhṛtyāḥ sarvathā iti manvādaya āhuḥ	30
115.	38	tathā hi śrūyate—satyasaṃhitā vai devāḥ anṛtasaṃhitā manuṣyāḥ iti	1
116.		anṛtavadane hy anekam pāpam śrūyate— pañca paśvanṛte hanti daśa hanti gavānṛte śatam aśvānṛte hanti sahasram puruṣānṛte iti	6
117.		sūktam vābdevatañ japet iti nityakarmaṇi ca vidhīyate	18
118.		tathā cātharvavede śrūyate— sarvam vā idam ammayam iti	26
119.	39	tathā ca śrūyate—yāvanto apsu prāṇinām—iti	12
120.		kurutanety anarthakā upajanā bhavanti—iti bhāṣyakāravacanāt	17
121.		tathā ca śrūyate—tasmād yayā kayā ca vidhayā bavhannam prāpnuyāt—iti	22
122.	40	yathārtham vibhaktīḥ sannamayet—iti bhāṣyakāravacanāt	6

Serial No.	Page.	Quotation.	Note No.
123.		araṃśabdaḥ kapilādiṣu paṭhyate	9
124.		tathā hi śrūyate—prajābhir asau amṛtatvam aśyāt iti	12
125.		tathā ca śrūyate—āpo vai varuṇasya patnya āsan iti	16
126.	41	tathā ca śrūyate—yajñena devebhyaḥ prajayā pitṛbhyaḥ—iti	4
127.		tathā ca niruktabhāṣyakāra āha—śamanañ ca rogāṇām yāvanañ ca bhayānām iti	17
128.		prāṇā vā āpaḥ—iti hi śrūyate	26
129.		tathā coktam— adbhiḥ sarvāṇi bhūtāni jīvanti prabhavanti ca tasmāt sarveṣu dāneṣu toyadānam viśiṣyate iti	33
130.		pauravaṅ gā yācate iti	35
131.	42	dṛśe vikhye ca iti	19
132.	45	yasyai devatāyai havir gṛhītam syāt tān dhyāyed vaṣaṭkariṣyan iti śruteḥ	3
133.		tathā ca śrūyate—agnir vai devānām senānīḥ iti	7
134.		tathā hi śrūyate—vyatiṣakta iva vai puruṣaḥ pāpmanā iti	11
135.		kriyābhyāsaviṣaye yaṅ draṣṭavyaḥ	16
136.		athāsya karma rasānupradānam vṛtravadhaḥ iti	17
137.		tathā hi śrūyate—agnir mā tasmād enaso viśvān muñcatv aṃhasaḥ iti; agnī rakṣo hanti iti ca	20, 21
138.	46	kyāc chandasi iti	2
139.		stūyamānā hi devatā vīryeṇa vardhante—iti śrūyate	11
140.		tathā hi śrūyate—soma oṣadhīnām adhipatiḥ iti; somarājāno brāhmaṇāḥ iti ca	18, 19
141.	47	stūyamānā vīryavantaḥ—iti śruteḥ	13
142.		tathā hi śrūyate—etad vā agneḥ priyaṃ dhāma yad ghṛtam iti	17

Serial No.	Page.	Quotation.	Note No.
143.	48	tathā ca śrūyate—agnir vai devānām mukham suhṛdayatamaḥ iti	9
144.	49	tathā ca śrūyate—agnir vā ito vṛṣṭim udīrayati iti	9
145.		niyuto vāyoḥ—ity ādiṣṭopayojanatvāt	12
146.		śeś chandasi bahulam iti	30
147.	50	tathā hy uktam—dhanamūlāḥ kriyāḥ sarvāḥ iti	10
148.		upasargāc chandasi dhātvarthe iti	23
149.	51	tathā hy uktam—athāsya sāṃstavikā devā indraḥ somo varuṇaḥ pūṣā bṛhaspatiḥ iti	4
150.		īdagneḥ somavaruṇayor uttarapadayoḥ iti	5
151.		supām suluk iti	7
152.	52	hṛgrahor bhaś chandasi iti	14
153.		tathā hy uktam—athāsya sāṃstavikā devā agniḥ somo varuṇaḥ ityādi	18
154.		ṣaha marṣaṇe abhibhave chandasi iti vacanāt	20
155.	53	uktañ ca—asmin prakaraṇe havirbhāja eva sarvā devatā nirucyante iti	9
156.		devatādvandve ca iti	16
157.		supām suluk iti	19
158.	54	tathā hi—putraḥ puru trāyate. niparaṇād vā. pun narakam; tatas trāyata iti vā—ity ācāryavacanam	17
159.		punnāmno narakād yasmāt pitaran trāyate sutaḥ tasmāt putra iti proktaḥ pūrvam eva svayambhuvā iti manuvacanam	20
160.	55	ṇer aniṭi iti	31
161.	56	samīpasaptamy eṣā; kūpe gargakulam iti yathā	20
162.	57	tathā ca śrūyate—itaḥ pradānam hy amuṣmin loke upajīvanti iti	16

Serial No.	Page.	Quotation.	Note No.
163.	58	tathā ca śrūyate—indro vai vṛtram hatvā mahān abhavat—iti	1
164.		tathā ca śrūyate—aindro vai yajñaḥ. indro yajñasya devatā iti	3
165.		yad udvato nivato yāsi ; niṣkauśāmbiḥ iti	14, 15
166.		tathā ca śrūyate—indraḥ khalu vai śreṣṭho devānām upadeśanāt—iti	23
167.	59	tathā coktam—athāsya sāṃstavikā devā indraḥ somo varuṇaḥ parjanya ṛtavaḥ iti	9
168.	60	tatrabhavanto mīmāṃsakā āhuḥ—codanālakṣaṇo 'rtho dharmaḥ iti	4
169.		smaryate ca—tasmād yajñe vadho 'vadhaḥ iti	6
170.		na vā etan mriyase iti ca mantraliṅgāt	8
171.		tathā ca śrūyate—śucim adhvaran devā joṣayante iti	14
172.		supām suluk iti	19
173.		tathā ca śrūyate—tvam hi vettha yathātatham iti	21
174.		supām suluk iti	23
175.		tathā hy uktam—athāsya karma vahanam haviṣām iti	28
176.	61	ekatriṃśadvidham mantram yo vety ṛkṣu sa mantravit iti vacanāt	3
177.	62	tasyonmukam purastād dharanti iti śrūteḥ	12
178.		tasya tāt iti	24
179.		supām suluk iti	36
180.	63	padādisūtreṇa	12
181.		tathā ca smaryate śrūyate ca— yajñārthan nidhanam prāptāḥ prāpnuvanty ucchritim punaḥ iti hiraṇyaśarīra ūrdhvaḥ svargam lokam eti iti	31, 32
182.	64	indro vai devānām ojiṣṭho baliṣṭhaḥ—iti śruteḥ	16
183.	65	aham annam annam adantam admi iti mantraliṅgāt	12

Serial No.	Page.	Quotation.	Note No.
184.	66	asāv api yadā dyām raśmibhiḥ paryāvartate. atha varṣati iti vacanāt	7
185.		tathā hi śrūyate—tasmād adyamānāḥ pīyamānā āpo na kṣīyante iti	9
186.		supām suluk iti	11
187.	67	sūnaraḥ. padakāreṇaitat padan nāvagṛhītam. tathāpi bhāṣyakāravacanāt	4
188.	67	udakam api hiraṇyam ucyate iti bhāṣyakāravacanāt	11
189.	68	uttamasya tu vargasya •ya ṛṣih śiava devatā iti vacanāt	4
190.		dāśvān iti śākapūṇinā nairuktakācāryeṇa yajamānanāmasu paṭhyate	19
191.		yādṛg iva vai devebhyaḥ karoti tādṛg ivāsmai devāḥ kurvanti iti śruteḥ	24
192.	69	nābhiḥ sannahanāt pradeśavacanaḥ iti niruktam	6
193.		devayajanam vai param pṛthivyāḥ iti śruteḥ	10
194.		tathā ca smaraṇam— yajño vibhūtyai sarvasya iti	13
195.		brahmā parivṛdhaḥ śrutaḥ iti vacanāt	17
196.		trayyā vidyayā brahmatvān kuryāt iti śruteḥ	20
197.	70	asau vā āditya indraḥ iti śruteḥ	11
198.	71	kūpe gargakulam iti yathā	12
199.	72	tathā hi śrūyate—prāṇam utkrāmantam sarve prāṇā anūtkrāmanti iti	30
200.	73	tathā hi—vapayā prātaḥsavane caranti; purodāśena mādhyandine; aṅgais tṛtīyasavane pracaranti iti vacanāt	19
201.	76	sa id bhojo yo gṛhave dadāty annakāmāya carate kṛśāya iti mantrāntare darśanāt	3
202.		supām suluk iti	12